

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Hell György: Formális nyelvek, szaknyelv, köznyelv
Tolcsvai Nagy Gábor: Tervezet egy tematikus nyelv-
művelő sorozat létrehozására

Balázs Géza: A kapcsolatfelvétel nyelvi formái

Cs. Szabó Annamária: A képalkotás tendenciája
Krúdy Gyulának N. N. című regényében

Horváth Mária: Kármán József: Fanni hagyományai
Naumenko-Papp Ágnes: A magyar szórend fő rendező
elveiről

Gósy Mária—Laczkó Mária: A beszédmegértési telje-
sítmény fejlődése óvodáskortól felnőttkorig

Mészáros István: Egy 1800-ban írt pedagógiajegyzet
alapvető neveléstudományi szókincse

Sz. Bozóki Margit: Szövegek két Koppány menti
községből

Gál Ferenc: Szótaghosszúság és szakaszvégződés

Hárs József: Alafások Sopronban

Szűcs Judit „... törököt a lóvárú”

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország tör-
téneti földrajza, II. (Ismerteti: *Kálmán Béla*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Hell György</i> : Formális nyelvek, szaknyelv, köznyelv	385
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Tervezet egy tematikus nyelvművelő sorozat létrehozására . . .	396
<i>Balázs Géza</i> : A kapcsolatfelvétel nyelvi formái	402

Íróink nyelve

<i>Cs. Szabó Annamária</i> : A képzőművészet tendenciája Krúdy Gyulának N. N. című regé- nyében	413
<i>Horváth Mária</i> : Kármán József: Fanni hagyományai	425

Nyelv és iskola

<i>Naumenko-Papp Ágnes</i> : A magyar szórend fő rendező elveiről	433
<i>Gósy Mária—Laczkó Mária</i> : A beszédmegértési teljesítmény fejlődése óvodáskortól felnőttkorig	444
<i>Mészáros István</i> : Egy 1800-ban írt pedagógiajegyzet alapvető neveléstudományi szókinése	452

Nyelvjárásaink

Sz. Bozóki Margit: Szövegek két Koppány menti községből	467
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gál Ferenc</i> : Szótaghosszúság és szakaszvégződés	473
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Hárs József</i> : Alafások Sopronban	479
<i>Szűcs Judit</i> : „... törököt a lóvárú”	480

(1 2 3 4 5 6 7 8 9 0)

Imre Samu

(1 2 3 4 5 6 7 8 9 0)

MAGYAR NYELVŐR

111. ÉVFOLYAM * 1987. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Formális nyelvek, szaknyelv, köznyelv

A szaknyelvek vizsgálatában bevált módszernek számít, hogy a szaknyelvek egészét vagy egy-egy változatát összevetik egy másik nyelvváltozattal. Az összehasonlítás alapja általában a köznyelv. A legszembevetőbb különbségek a szókincsben tapasztalhatók, de a többi nyelvi rétegre is kiterjedő vizsgálatok azt mutatták, hogy a szakszövegek nemcsak szókincsükben, hanem grammatikai szerkezetükben, szintaktikai kapcsolataikban, szövegszerkesztésükben is jellegzetesen mások. Ezek az eredmények vezettek oda, hogy manapság jogosan nemcsak szakszókincsről kell beszelnünk, hanem szaknyelvekről is olyan értelemben, hogy ezek a nyelv egészének sajátos változatait képezik.

Mivel az alábbiak a szaknyelveket nem a szokványos összehasonlítási viszonyban szemlélik, tisztáznunk kell, miféle viszonyítások alapján jutottunk eddigi eredményeinkhez, hogyan hatottak ezekre a viszonyítási alapok, és miért látszik célszerűnek egy újabb, eddigelé legfőljebb csak megpendített összehasonlítási alaplól kiindulni.

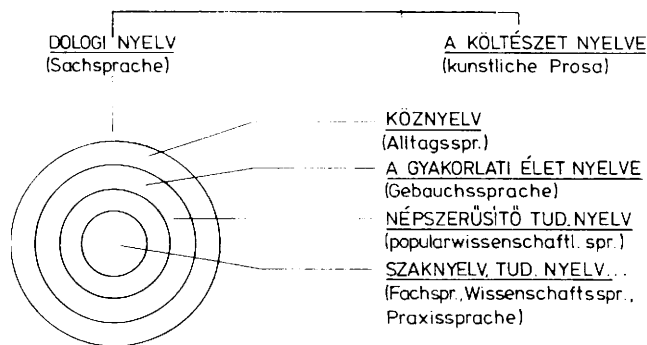
Az összehasonlítás elvi kérdéseivel eddig tudományosan jóformán senki sem foglalkozott. Bizonyos értelemben kivételt képez Lothar Hoffmann, az NDK ismert szaknyelvkutatója, aki több munkájában is kitér arra a kérdésre, hol helyezkedik el a szaknyelv a többi nyelvváltozathoz viszonyítva. Másokhoz hasonlóan a szaknyelv nála is „Subsprache”, amely szerinte nem a köznyelvből vagy néhány más nyelvváltozathoz veszi a maga eszközeit, hanem az egyes nyelvváltozatokat összegező „egész nyelvből” (aus dem Gesamtbestand der Sprache). Ebben az össznyelvi nyelvállományban a nyelvváltozatok el is különülnek, de át is fedik egymást, és valami kölcsönös viszony fűzi őket össze. Átfogó és a nyelv minden rétegére kiterjedő vizsgálatai azt mutatják, hogy a szaknyelveket a többi nyelvváltozattól mindenekelőtt jellegzetes lexikájuk, sajátos hangsúlyozású szintaktikájuk, mondanivalójuk tartalma és egy belső vertikális, valamint horizontális tagolás választja el. (L. Hoffmann 1986. 463. o.)

Szintén összehasonlítás alapján, de azért más háttérből keresi eredményeit az NDK egy másik kutatócsoportja a Drezdai Műszaki Egyetemen. (Ismert képviselőik: Werner Reinhardt és Claus Köhler.) Szerintük akkor közelítünk helyesen a szaknyelvekhez, ha ezt a változatot a „dologi prózaszövegek” („Sachprosa”) középpontjában helyezzük el: „... die Fachsprache (ist) u. E. — ... — im »Zentrum« der Sachprosa anzusiedeln.” (W. Reinhardt—C. Köhler 1986. 471. o.) Ők tehát a nyelv egészét dologi nyelvre és a költészet nyelvére osztják, és a szaknyelvet a dologi nyelv középponti változataként kezelik. Ábrázolásaikban a szaknyelv a népszerűsítő tudományos

nyelvbe, ez a használati nyelvbe (Gebrauchssprache), ez pedig a köznyelvbe (Alltagssprache) ágyazódik bele. A költészet nyelve külön ágként szerepel. Ez a fajta tagolás természetesen másmilyen perspektívát ad a szaknyelvi vizsgálatoknak, más nyelvi jellemzők kapnak hangsúlyt és a vizsgálati területek is jellemzően mások: a szaknyelvi szóképzés kérdései mellett a grammatikai gyakorisági kérdések helyett (vagy mellett) a mondat szerkesztés különlegességeit vizsgálják. (G. Neubert, W. Reinhardt *ua.* 1984.)

Köhlerék osztályozása után még egy harmadik külföldi megközelítésről is beszélni kell. Részben azért, mert eléggé közel áll az előbb említett föl-
osztáshoz, de azért is, mert nálunk sem számít ismeretlennek. Salomon Marcus

1. ábra

összehasonlításáról van szó, mely megtalálható magyarra lefordított könyvében, de elgondolását Szépe György is felhasználta egy cikkében és néhány előadásában. (Solomon Marcus 1970/a, 1970/b, Szépe György 1982.) S. Marcus a matematika nyelvét állította szembe a költészet nyelvével (nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy azt Köhlerék a dologi nyelvvel tették), és a matematika nyelvvel hozta közvetlen összefüggésbe a tudomány nyelvét, majd a köznyelvet.

A magyarországi kutatásokra hosszú ideig a szakszókincs és az ehhez kapcsolódó nyelvhelyesség kutatása volt jellemző. Egyértelműen más álláspontot képviselt Grétsy László a III. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Konferencián (1983.) tartott előadásában: „... az objektív valóságnak jobban megfelel az a felfogás, amelyik a szaknyelveket és a csoportnyelveket nem süllyeszti le a szakmai, csoportnyelvi szókincs szintjére, hanem nyelvként kezeli őket.” (Grétsy L. 1983. 7. o.) Az előadásban Grétsy László főleg a szaknyelvek és csoportnyelvek szétválasztásának kérdéséről beszélt, és úgy gondolta, hogy ez a nyelvváltozatokban megnyilvánuló köz-, illetve magánérdek alapján megoldható. A más nyelvekkel való összehasonlításról a következőket mondta: „... a szaknyelvek és a csoportnyelvek, ..., úgy helyezkednek el az irodalmi és köznyelv mellett — ... —, hogy minden ponton érintkeznek, sőt jelentékeny mértékben átfedésben vannak azokkal” (i. h. 24). A köznyelvi változattal való összehasonlítás ebben egyértelműen benne foglaltatik, de azt is meg lehet állapítani, hogy Grétsy László és Lothar Hoffmann felfogása

nagyon közel áll egymáshoz abban a kérdésben, milyen viszony van az egyes nyelvváltozatok között.

Szakszövegek elemzésével több egyetemen és főiskolán foglalkoznak a nyelvoktató tanárok (BME, Külker. Főiskola, Miskolci NME). Módszereikre jellemző felfogást tükröz a BME egyik kiadványának bevezetőjében a következő megállapítás: „... a gyakorisági mutatók valóságértékét erősíti az a tény, hogy minden egyes vizsgálatban irodalmi, illetve köznyelvi korpuszból merített mennyiségi adatok nyújtanak lehetőséget a műszaki szövegekben talált számszerű előfordulások megközelítően helyes értékeléséhez.” (Folia Practico-linguistica, 1983. 7. o.)

Egészen más és egyedülálló felfogást követ Puszta István. A szövegek tulajdonságainak vizsgálatában nem lép túl a nyelvváltozaton, hanem inkább a benne megtalálható homogén jellegre épít. Úgy gondolja, hogy a szakszövegek mondatainak jellemző szintaktikai tulajdonságaiban a szakmai terminusok szintagmatikai kapcsolatai ismétlődnek és bővülnek ki. (Puszta I. 1984. 73.)

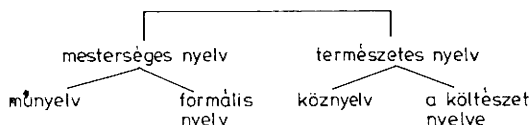
Ezek után érdemes megvizsgálni azt a kérdést, milyen következményekkel — előnyökkel és hátrányokkal — járnak ezek a szembesítések. Mivel a nyelvváltozatok szembeállításának kétségtelenül sok előnye van, inkább azokat az adottságokat kell sorra venni, amelyek nem kielégítő eredményekre vezetnek vagy vezethetnek.

A bemutatott példákban látszik, hogy az összehasonlítás nem egységes alapokon történik. Ez nem okvetlenül hiba, de mindenesetre arra utal, hogy nehezen áttekinthető területről van szó, és nem könnyű a megfelelő kategóriákat megtalálni. Talán Lothar Hoffmann és Grétsy László álláspontja támadható a legkevésbé: a szaknyelvet a nyelvváltozatok sora között helyezik el, mindegyiket tekintetbe veszik, de talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy így a határozott különbségek is könnyen elmosódnak. Emellett az a nézet is kelőn megalapozottnak látszik, hogy a költészet nyelvével (ez nem egyenlő az irodalmi nyelvvel!) a köznyelvhez viszonyítva jellegzetesen külön változatnak kell tekinteni. Így járnak el Köhlerék, amikor a költészet nyelvével szemben az összes többi nyelvváltozatot nagy egységként kezelik, de nehezen érthető, mit jelent ezen belül a szaknyelv centrális helyzete. Solomon Marcus meggyőzően érvel amellett, hogy a költészet nyelve és a matematika nyelve egymásnak ellentétei, de az ő megállapításaival kapcsolatban majd más ellenvetéseket kell tenni.

A nyelvváltozatokat megnyugtató módon csoportosítani valóban nem könnyű feladat. Az eddig bemutatott elképzelések hiányosságait mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a szakszövegek jellegzetességeinek megállapításához a kontrasztív szempontokon kívül mindenki még nyelven kívüli szempontokat is fölvesz: a szövegek és a termelési folyamatok kapcsolódását, a használók szociológiai elkülöníthetőségét és általában a nyelvváltozatok funkcionális tulajdonságait. Az ismertetett kontrasztív jellegű vizsgálatoknak legnagyobb hiányossága azonban az, hogy sem a köznyelvnek, sem a költészet nyelvének nincs olyan (pontos) leírása, amelyhez viszonyítva a szaknyelvek egyértelműen és határozottan jellemezhetők lennének. Mivel pedig módszertani szempontból a megfelelő összehasonlítási alap egyáltalán nem közömbös kérdés, előnyösnek látszik, ha vizsgálódásainkba a jól leírható formális nyelveket is bevonjuk. Elsőnek azt kell tisztázni, milyen általános viszonyban állnak egymással a formális nyelvek és a szaknyelvek.

A formális nyelvek a természetes nyelvektől elkülönülő mesterséges nyelvek közé tartoznak egy másik csoporttal, az ún. műnyelvek csoportjával együtt. Nehezebb kérdés, milyen nyelveket kell megkülönböztetni a természetes nyelvek között, de általános értékű megközelítésként elegendő lesz, ha a költészet nyelve mellett csak a köznyelvet különböztetjük meg, amelybe a különböző változatokat (népnyelv, tájnyelv) is beleértjük. A szaknyelveket ebbe a felosztásba kell majd behelyeznünk.

Nem teljesen egyértelmű, hol húzható meg a határ a formális nyelvek és a természetes nyelvek között. A formális logika, az elméleti matematika nyelve, a kombinatorikus logika változatai kétségtelenül ide tartoznak, de

2. ábra

már pl. vegyes vélemények hangzanak el azzal kapcsolatban, hogy a matematika és a kémia jelölései és formulái a formális nyelvek körébe sorolhatók-e. A továbbiakban ezeket nem számítjuk a tiszta formális nyelvek közé, mert igen nagy mértékben a természetes nyelvi kifejezések egyezményesen rövidített formáinak is tekinthetők. Ezen az alapon csak részben vehetők önálló formális nyelveknek.

A formális nyelvek lényeges tulajdonságainak ismertetéséhez nem szükséges minden változatukat részletesen elemezni. Elegendő lesz, ha a továbbiakban csak a formális logikára szorítkozunk. Tudjuk, hogy állításaink és következtetéseink köznyelvi formája nagyon könnyen téves megállapításokra vezetheti a használót. A logika nyelvének használata ettől megóvhat bennünket, de a formális nyelvváltozat kialakításának ez csak egyik haszna. Másik nagy előnye abban rejlik, hogy használatával logikus gondolkodási tevékenységünket nagy mértékben meg tudjuk könnyíteni. Mindenki tudja, hogy mások gondolatmenetét követni nem minden esetben könnyű feladat. Különösen akkor van ez így, amikor a tartalmi mondanivalón kívül a következtetések helyességét is ellenőrizni akarjuk. Ha viszont a gondolatmenetet logikai formulákba írva látjuk magunk előtt, akkor az is elegendő, ha csak tekintetünkkel követjük a sort: a levezetések formális szabályszerűségeit ismerve a következtetés helyességét könnyen ellenőrizni lehet. A formális nyelveknek ez az előnye a tudományos gondolkodásban szinte fölbecsülhetetlen.

A köznyelv legalább három szempontból alkalmatlan arra, hogy a logika szigorú követelményeinek eleget tegyen. Az egyik abból a tulajdonságából következik, hogy szavainak nemcsak logikai jelentése van, hanem egyéb is, és így a logikai jelentés különböző változatok mögött bújlik meg. Pl.:

Péter itt van, Pista elment.

Péter itt van, és Pista elment.

Péter itt van, *de* Pista elment.
 Péter itt van, *bár* Pista elment.
 Péter itt van, *ám* Pista elment.
 Péter itt van, Pista *meg* elment.

Az ilyen mondatok a logika szempontjából mind az „és” logikai szóval kapcsolódnak és azonos értékűeknek számítanak. A természetes nyelv stilisztikai különbségei a logika szempontjából nem relevánsak.

Más a helyzet, amikor a köznyelvi mondat pontos logikai jelentése homályos, mert ugyanaz a forma több logikai értelmezést is lehetővé tesz. Pl.:

A munkahelyemre vagy a lakásomra írnál.

Ezt a mondatot lehet úgy értelmezni, hogy leveleimet vagy a munkahelyemre címezve kérem, vagy a lakásomra, de az ellen sincs kifogásom, ha valaki ide is meg oda is ír. Egy hasonlóan *vagy* kötőszós mondat nem értelmezhető így. Pl.:

Énekelsz vagy furulyázol.

Énekelni és furulyázni nyilván senki sem tud egyszerre, úgyhogy a mondat előbbi háromféle értelmezése itt nem lehetséges. Ez a logikában egy másik fajta diszjunkciót, az ún. „összeférhetetlen vagy” esetét adja. Minek vegyük azonban a következő mondatot:

Énekelsz, vagy rajzolsz !

Itt a két cselekvés együttesen is elképzelhető, de egy ilyen felszólítást általában azért teszünk, hogy az egyik lehetőség bekövetkezését kizárjuk. A mondat tehát megengedő értelmű, de lehetne más módon is (kizáró).

Egy másik igény, ami miatt a logika formális nyelvére szükség van, abból ered, hogy a köznyelv szavainak kategorizálása nem a logika szempontjai szerint történik. Egészen világosan látszik ez olyan mondatokon, amelyek a logika központi feladatával, a következtetéssel kapcsolatosak. Hibátlan következtetést tartalmaznak például az alábbi mondatok:

Ez a kutya tacsizó.
 Ez a kutya a tied.

 Ez a kutya a te tacsizó.

Ugyanezt a következtetési formát viszont már Platon is fölhasználta egyik dialógusában (Platon I. 902), hogy a köznyelv becsapós tulajdonságaira mutasson rá vele:

Ez a kutya apa.
 Ez a kutya a tied.

 Ez a kutya a te apád.

A természetes nyelvnek egy harmadik „hibája”, ami miatt a logika közvetlenül saját céljaira fölhasználni nem tudja, abból fakad, hogy mondatai

paradoxonokat is rejthetnek. Közismert példája ennek az a történet, amelyben egy görög mondja, hogy minden görög hazudik. Az ilyesfajta paradoxonokat még a logika is csak eléggé körmönfont eljárásokkal tudja kivédeni.

A logika tehát kénytelen saját céljai érdekében külön nyelvet használni, melynek terminusai, konnektorai, predikátumai, kvantorai, modális szavai, szerkezetek stb. jelentésükben és használatukban pontosan rögzítve vannak. Ez a tulajdonságuk viszont egy nagyon lényeges megkötöttséggel jár együtt: minden formális nyelv csak egy bizonyos cél megvalósítására alkalmas, csak bizonyos kijelentések írhatók le, fejezhetők ki vele, és ezen a nagyon pontosan körülhatárolt területen túlmenni nem tudnak. Ruzsa Imre klasszikus, modális és intenzionális logikát különböztet meg, melyek fölhasználási lehetőségeikben egymástól nagyon eltérnek (Ruzsa Imre 1984). Még a klasszikus logikán belül is különbséget kell tennünk a kijelentéskalkulus és az állítmánycalkulus között, mert egy aránylag egyszerű következtetést

Nincs olyan filozófus, aki gonosz.
Néhány görög filozófus.

Ezért néhány görög nem gonosz.
(Quine 1968. 95)

a kijelentéskalkulus nyelvén nem lehet kifejezni. Vagy vegyünk egy olyan esetet, hogy valaki egy iskola portásához a következő kéréssel fordul:

Egy tanárt keresek.

Ennek a kijelentésnek legalább három értelmezése lehetséges: *a)* az illető tudja, kit keres, csak éppen nem mondja meg a nevét; *b)* nincs határozott elképzelése, ki is legyen a tanár, neki csak az a fontos, hogy tanár legyen az illető; *c)* körbejár és keresi azt az ideális tanárt, akit elképzelt magának, és akit remélhetőleg megtalál valahol. Ezt a három jelentést csak nagyon kevés (esetleg csak egy) logikai nyelven lehet kifejezni, mert feltételként az szükséges, hogy a jelrendszer intencionális objektumokat is jelölni tudjon.

Ez utóbbi példa mutatja, hogy a formális nyelvek egyes változatai nagyon finom megkülönböztetésekre is képesek. Ez azonban a legkisebb mértékben sem csökkenti azt az általános megállapítást, hogy lehetőségeikben ezek a nyelvek korlátozottak, és csak bizonyos célokra használhatók. A természetes nyelveknek ezzel szemben éppen az a nagy előnyük, hogy ilyen megkötöttségük nincs: segítségükkel — az eltérő értelmezés lehetőségének árán — mindent ki lehet fejezni.

Mindezek alapján foglaljuk most össze, melyek azok a tulajdonságok, amelyek a formális nyelvekre jellemzőek, és amelyeket a szaknyelvek vizsgálatában is fölhasználhatunk.

A formális nyelvek:

- mesterséges nyelvi alakzatok,
- jelentést hordozó formái egyértelműek,
- nagyobb egységei fölépítésükben, illetve tagolásukban könnyebb megértést tesznek lehetővé,
- használatukban (alkalmazási lehetőségeikben, funkcionális értékeik számában) korlátozottak.

Mit találunk meg mindezekből a tulajdonságokból a szaknyelvekben?

A szakszövegek minden fajtájának egységes vizsgálata helyett célszerűnek látszik, ha a szaknyelvek egészét kisebb egységekre, jellemző szövegfajtákra tagoljuk. Az egész területnek ilyesfajta tagolása megkönnyíti a vizsgálatot és áttekinthetőbbé teszi a kapott eredményeket. A formális nyelvek fölhasználásának szempontjából a szaknyelvi szövegeket az alábbi három nagy csoportra oszthatjuk:

1. A szaknyelvi szöveg lényegében formális nyelven adja meg megállapításait, a természetes nyelven írt részek csak arra szolgálnak, hogy a formális nyelvi részeket megmagyarázzák.

2. A szöveg formális nyelven írott részeket és természetes nyelven írott részeket egyaránt tartalmaz, de a természetes nyelvi részeknek nem az a feladatuk, hogy a formális nyelvi részeket magyarázzák.

3. A természetes nyelven írott szakszövegben nincsenek formális nyelvi részek, de a természetes nyelvi szöveg a formalizálás határozott nyomait mutatja.

Mielőtt az egyes változatok tulajdonságaira rátérnénk, a következő általános megjegyzéseket tehetjük:

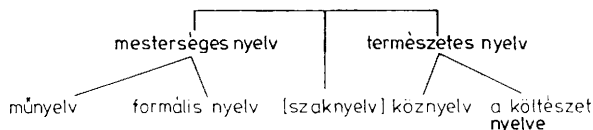
a) A kapott csoportok jól elkülöníthetők egymástól. Az első és második csoport abban különbözik a harmadiktól, hogy formális nyelvi anyagot tartalmaznak, a két elsőben a természetes szövegek jellege tér el.

b) A fölosztásban sem a tartalmi különbségeknek, sem a nyelven kívüli szempontokat is figyelembe vevő funkcionális különbségeknek nincs szerepük.

c) A szaknyelv minden változata abban különbözik a köznyelvtől, hogy van benne valamilyen formális összetevő.

d) A kapott csoportok azt mutatják, hogy a szaknyelvek valamiféle átmeneti változatot képeznek a teljesen formális nyelvek és a természetes nyelvet képviselő köznyelv között. Az átmenet egyik szélsőséges változatában a köznyelvnek kiegészítő szerepe van csupán, a másik szélsőséges változatban viszont a formális tulajdonságoknak van kiegészítő jellege. A formális nyelvek és a természetes nyelvek nagy családjában tehát a szaknyelvnek közbülső szerep jut és a kettő között helyezkedik el:

Nézzük most az egyes csoportokat.

3. ábra

Első szaknyelvi változatunk azokat a szövegfajtákat fogja össze, amelyek lényegükben formális nyelvi szövegek, és a természetes nyelvi részek magyarázó szerepet töltenek be bennük. Ilyenek a matematikai logika, a formális logika tankönyvei, az elméleti matematika és fizika szövegei, az ilyen tárgyú tanulmányok, azaz a nem tisztán formális nyelvi szövegek. Szaknyelvvé az teszi őket, hogy a természetes nyelvi szövegrészek nélkül ezek a

szövegek használhatatlanok. A természetes nyelvi részek viszont jellegzetesen metanyelvi jellegűek.

A metanyelviség ismert fogalom, és azt is tudjuk, hogy a nyelv használatának nem különösen ritka esete. Metanyelvi jellegük van a nyelvészeti leírásoknak, metanyelvi utasításokat használunk a nyelvoktatásban. Amikor a köznyelvi beszédben szavainknak metanyelvi jelleget akarunk adni, azaz azt akarjuk kifejezni, hogy szövegünk nem a valóságra, hanem más szövegre utal, a legtöbbször külön bevezető mondatokat használunk: „Azt mondja, hogy . . .”, „Az újság azt írja, hogy . . .” stb., azaz a metanyelvi használatra a szavak egy jellegzetes csoportja utal. Az első csoportba tartozó szövegeinkre ez a metanyelvi szókészlet egyértelműen jellemző. Egy egészen rövid, mindössze 40 mondatot tartalmazó szöveg (Ruzsa I. 1984. 91–3) igestatistikája például a következőket mutatja: az igék száma: 39, előfordulásuk száma: 49. Közöttük nincs olyan, amelyik ne szöveggel kapcsolatos ténykedést fejezne ki, pl.: *megenged* (értelmezést), *értelmez*, *mond*, *hivatkozik*, *áll* (= érvényes), *jelent*, *fölvesz* (értéket), *rendel* (= hozzárendel) stb.

Még feltűnőbb az ilyen szövegek metanyelvi jellege abból a szempontból, hogy az igei vonzáskörbe nem tartozó szabad határozók közül helyes időhatározókat alig találunk bennük. Az elemzett 40 mondatban mindössze 1 időhatározó és 6 helyhatározó fordult elő: időhatározó: „*Most* tegyük fel . . .”

helyhatározó: . . . *a szakirodalomban* . . . ; . . . *ebben az összefüggésben* . . . ; . . . *az a elemeiben* . . . (kétszer); . . . *a premiszákban* . . . ; . . . *egy olyan interpretációban* . . . (bár ez az utóbbi már inkább körülményhatározó). Azaz éppen azok a mondatrészek hiányoznak a szövegből, amelyek egyértelműen mutatnának rá a nyelven kívüli kapcsolatra.

Mivel ezek a szövegek matematikai és szűken tudományos jellegűek, térjünk vissza most Solomon Marcus megállapításaira. Ő a költészet nyelvét a matematika nyelvvel állította szembe, és ez olyan látszatot kelthet, mintha nála a matematika nyelve azonos lenne a most tárgyalt szövegtípussal. Ez csak részben van így. Egyrészt ugyan valóban úgy gondolja, hogy „a matematikai nyelv a természetes és a szimbolikus nyelv keveréke” (1970/a, 166), másrészt viszont azt állítja, hogy „a matematikai nyelv a tudományos kifejezés csúcsa, . . . absztrakció, eszményi forma” (1970/b, 191), illetve, hogy az ezzel egyenértékű tudományos nyelv „lényegében mesterséges nyelvekből van megszerkesztve” (1970/b, 202). Solomon Marcus tehát nem választja szét határozottan a tisztán formális nyelveket és a szaknyelveket. Valószínűleg ebből fakad fejtegetéseinek az a jellegzetessége, hogy a szaknyelvnek az ő rendszerében jóformán nincs helye.

Mivel a szaknyelvek szövegeinek második fajtája közbülső helyet foglal el, tulajdonságai a két szélsőséges változat valamiféle összegzését adják. Az első változat után ezért térjünk át most a harmadik szövegfajta jellegzetességeinek ismertetésére.

A formális nyelvek elsőnek említett tulajdonsága — mesterséges voltuk — minden szövegfajtára, tehát a harmadik szövegtípusra is jellemző. Jól látható ez, ha összehasonlítjuk egymással, milyen módon tanuljuk meg a természetes (anya)nyelvet, és hogyan a szaknyelveket. Az elsőt nem kifejezetten „megtanuljuk”, hanem inkább „elsajátítjuk”. Az anyanyelvet emberré válsunkkal együtt vesszük birtokunkba szinte minden tudatos tevékenység nélkül, a szaknyelveket viszont meg kell tanulnunk.

A szaknyelvek szavai jelentésük jellegében is eltérnek a köznyelv szavaitól. A szaknyelv szavait közmegegyezés alapján használjuk, de ez a közmegegyezés nem azonos azzal, amit a nyelv általános közösségi jellegének mondunk. A szakszavak használatában szinte szavazás alapján egyezünk meg, és a szakszó csak akkor tekinthető meghonosodottnak, ha a többség valóban elfogadta. Ha a régiek füzisz—tézisz vitáját a köznyelv—szaknyelv kettősségére vonatkoztatjuk, akkor a köznyelv határozottan füzisz jellegű, míg a szaknyelveknek határozottan tézisz jellegük van.

A formális nyelvek másik tulajdonsága jeleinek egyértelműségével függ össze. Ismeretes, hogy az egyértelműség kérdése a szaknyelv vizsgálatának is régóta fontos problémája, és sokak szerint a szaknyelv éppen abban különbözik a köznyelvtől, hogy jellegzetes szavainak, a szakszavaknak a jelentése egyértelmű definícióval megadható. Ez a megállapítás azonban néhány szempontból meggondolást érdemel.

Amikor a formális nyelvek jeleinek és jelcsoportjainak egyértelműségéről beszélünk, akkor a jelentésen mindig „leszűkített jelentést” értünk, azaz a köznyelvi szavak logikai, stilisztikai, pragmatikai összetevőket is tartalmazó jelentéséből kiemeljük az egyértelműség szempontjából jól meghatározható tényezőket: a referenciális jelentést és más, logikailag pontosan meghatározható értékeket. A szakkifejezésnek számító szavak jó részéről nem mondható el, hogy ilyen szigorú értelemben egyértelműek. Főleg azért nem, mert nem könnyű megállapítani, hogy egy szakszövegben melyek azok a szavak, amelyek szakkifejezésnek tekintendők, és melyek azok, amelyek nem.

Egy szakszöveg leggyakoribb főnevei között nyilván főleg szakszavak lesznek találhatóak, de egy ilyen elemzés éppen a megadott szövegtípusok között mutat nagy különbséget a szavak egyértelműsége szempontjából. A már említett szöveg 40 mondatában 81 főnév található, közülük 13 az összes előfordulásnak több mint 50%-át adja. Ezek: *kalkulus, séma, logika, szabály, következmény, alapséma, premisszahalmaz, betű, interpretáció, levezetés, rendszer, törvény, elem*. Mindegyikük jellegzetes szakszó, pontosan körülhatárolt jelentéssel. A Heti Világgazdaságnak (IX/14, 19—20) egy majdnem azonos hosszúságú szövegében (34 mondat) a 135 főnév közül a leggyakoribb 5 között (*év, gazdaság, szakértő, csoda, élet*) bizonyára van szakszó, hisz a cikk szakmai jellegű, de melyik az, amelyik kellően egyértelmű? Egy, a Közgazdasági Értekezések című sorozatból (Versztovsek R.—Enyedi J. 1981. 92—4) vett szöveg 33 mondatának 97 főneve közül a leggyakoribbak: *réteg, együttható, változás, ár, hatás, árindex, modell, . . . stb.* Itt láthatóan több a pontosan körülírható jelentéssel rendelkező szó, de pl. a *változás, hatás* eléggé bizonytalan jelentésűek. Ha a szakszövegek kérdését nem akarjuk csak a szakkifejezésekre redukálni, akkor ezektől a szavaktól sem lehet a szakmai jelleget megtagadni. A szakszövegek szakkifejezései tendencia jelleggel rendelkeznek egyértelmű jelentéssel és szövegcsoportoktól függően ezt az egyértelműséget eltérő jelleggel valósítják meg. Minél közelebb áll egy szakszöveg a formális szöveghez, annál nagyobb számban található meg benne az egyértelmű szavak.

A formális szövegek másik jellegzetességét az adta, hogy áttekinthetőségük alapján könnyebben érthetőek. Az áttekinthetőség a szakszövegekben néha a mondatok leegyszerűsített szerkezetéből adódik, máskor a szövegeknek szinte előre megszabott szerkesztési módjával jár együtt. A gyártástechnológiában használatos műveleti utasítások pl. a következők lehetnek:

1. Komplet armatúrát eszterga készülékbe fog, rögzít.
2. Kommutátort egy fogással 12 mm-re esztergál.
3. Esztergált darabot továbbít.

A mondatok igéjének egyes szám 3. személye nemcsak személytelenné teszi az utasításokat, de nyelvtanilag is egyszerűsített (azaz: áttekinthetőbb) formát ad. A mondatok számozása az utasítások elvégzésének sorrendjére utal, és nem szükségszerűen felel meg a mondatok adott sorrendjének. Hasonlóan lerövidített, de azért egyértelmű mondatokat másutt is találunk. Így pl. az éttermek konyhai részlegében megszokottak az alábbi bejelentések:

Kettő rostélyos rendel.

A szöveg egészének (előírászerű) tagolása az egész szöveg megértésének lényeges tartozéka lehet. Példák ezekre a kereskedelmi levelezés kötött levélformái, a szabványszövegek és a szabadalmi igények kialakításának megkövettségei, de ilyen elveket valósítanak meg a jogi szövegek is, amikor kötelezően rendeletekre, paragrafusokra, bekezdésekre tagolódnak.

A forma megkövettségei természetesen a tartalom tagolódásában is kimutathatók. A szakmai szövegek jól elkülöníthető tartalmi részeit a formai tagolódástól függetlenül meg lehet állapítani (Z. Harris 1963. 56).

A formális nyelvekről negyedik sajátágként azt állapítottuk meg, hogy használatukban leszűkítettek és kifejezőkészletük csak bizonyos tartalmak közlésére, rögzítésére ad lehetőséget. A leszűkített jelleg a szakszövegeknek annyira általános tulajdonsága, hogy a köznyelvtől való elkülönítésükben is ez adta a legfontosabb jegyet. A szaknyelvek csak bizonyos *szakmákban*, bizonyos *szakterületeken* használhatók eredményesen, sőt létrehozásukra is azért volt szükség, mert a köznyelv a szakterületeken nem volt kielégítő módon használható.

A szaknyelveknek a leszűkítettsége egy általánosabb jelentéstani szinten is kimutatható. Ha tárgyalási univerzumunkat annak alapján osztjuk föl, hogy vannak a valóságos világhoz tartozó dolgaink, eseményeink, és vannak ideális, eszmei tárgyaink, idealizált dolgaink, akkor a természetes nyelv nyelven kívüli valósága mindenekelőtt az első csoport dolgaira vonatkozik. A szaknyelvek ennek a fölosztásnak a szempontjából vegyes feladatot látnak el: a csak eszmei dolgokkal foglalkozó szövegek mellett a szakszövegeknek nagy csoportja az idealizált világ és a valós világ egyeztetésének kérdéseit tárgyalja. Még azok a szövegek is, amelyek valóságos objektumokkal (gépekkel, gazdasági helyzettel, irodalmi alkotással) foglalkoznak, csak bizonyos idealizált általánosítás segítségével tudnak a megkívánt megértés szintjére jutni.

Annak ellenére, hogy a formális nyelvek és szaknyelvek behatárolt szemantikai tulajdonságai nagyon általános szempontokon alapulnak, és ezért esetleg megkérdőjelezhetők, az elmondottakkal kapcsolatban még egy megjegyzést kell tenni. Ha valóban úgy van, hogy a valóság dolgait szinte kimeríthetetlen mélységig lehet elemezni (a természettudományos kutatások ezt a föltevést látszanak igazolni), akkor ebből az is következik, hogy a formális nyelvekre alapozott elemzések sosem adhatnak megnyugtató képet a valóságról. Ebben éppen alapvető korlátozottságuk akadályozza őket. A szakszövegek így az emberi megismerés szempontjából a nélkülözhetetlen közvetítő szerepet töltik be az ideális világ és a valós világ összekapcsolásában.

A szaknyelveknek és a valóságnak említett kapcsolata még egy fontos következménnyel jár együtt: ha a szaknyelv sem tartalmában, sem magyará-

zási módjában nem akar elszakadni a valóságtól, akkor szükségszerűen a köznyelvvel is kapcsolatban kell maradnia. Csak így lesz használható és érthető.

A formális nyelvek, a szaknyelv és a köznyelv viszonyainak tisztázása után most már föltehetjük a kérdést, mennyiben jelent újat a formális nyelvek bevonása. A szaknyelvek formális tulajdonságai nem tekinthetők újdonságnak: a szakszókincs egyértelműsége, a szakszövegek grammatikai szerkezetének definiáló jellege a szaknyelvek ismert tulajdonságai már jó ideje. Ennek ellenére a formális nyelvek bevonásával ez a kép is módosul.

Mindaddig, amíg a szaknyelvek tulajdonságait a köznyelvvel szembeállítva vizsgáljuk, igazán formális tulajdonságokról tulajdonképpen nem beszélhetünk. Erről csak azután lehet szó, hogy tisztázni próbáljuk, mit jelent a formális nyelvi tulajdonság és a nyelv „formalizálása”. Bár a formális nyelv a természetessel szemben mesterségesnek számít, azért mégis önálló nyelvi formának kell tekinteni, és szó sem lehet arról, hogy a szaknyelv — mivel csak részben használja fel a köznyelvben található lehetőségeket — valamilyen „szegényes” nyelvváltozat. Mivel a köznyelv mellett a formális nyelvek is rendszerként léteznek, jogosan gondolhatunk arra, hogy a szaknyelvek is sajátos rendszert alkotnak, azaz: nemcsak a köznyelvi rendszernek valamilyen funkcionális megvalósulásai. A szaknyelv funkciója saját rendszeréből adódik: közvetítő szerepet tölt be a tisztán formális nyelvek és a természetes nyelv között.

A formális nyelveket is figyelembe vevő szaknyelv kutatás bizonyos további kérdések tisztázását is megkívánja. Jelenleg a formális nyelveknek a szintaxisát és szemantikáját ismerjük mindenekelőtt, és kevesebb szó esik arról, milyen (nyelvi) funkcionális tulajdonságok kifejtésére képesek. A természetes nyelvek és formális nyelvek közti különbségek tisztázásához ez is, meg egyéb kérdések is hozzátartoznak. Így például eldöntetlen kérdésnek számít, milyen mértékben formalizálhatók a természetes nyelvek, milyen mértékben lehet a nyelvi törvényszerűségeket a formális nyelvi törvényszerűségekkel összehangba hozni. Lehetséges, hogy a természets nyelv egy sajátos változata valamilyen formális nyelvnek?

A formális nyelvek bizonyos fokú ismertetése a nyelvoktatás szempontjából is fontos lehet. Bizonyára nyilvánvalóbbak lesznek a természetes nyelv tulajdonságai, ha nemcsak a természetes nyelvváltozatokat hasonlítjuk össze egymással, hanem ha ebbe a viszonyításba a formális nyelveket is belevonjuk. Egyre természetesebbé teszi ezt az igényt az a tény, hogy bizonyos formális nyelvi ismeretekkel (a matematika jelzésrendszere mellett a BASIC válik egyre ismertebbé) már a tizenévesek is rendelkeznek. A természetes nyelv és a formális nyelv, valamint a köznyelv és a szaknyelv tulajdonságainak a szembeállítását a tudatos és eredményes nyelvhasználatot is fejleszteni fogja.

IRODALOM

1. Folia practico-linguistica (1983.): A magyar műszaki nyelv mondatértékű szerkezetei (szerk.: Hársné Kigyóssy Edit, Szöllősy-Sebestyén András), BME, Nyelvi Intézet
2. Grétsi László (1983.): A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban (kézirat)
3. Harris, Zellig, S. (1963.): Discourse Analysis Reprints, Mouton
4. Hoffmann, Lothar (1986.): Gemeinsamkeiten und Unterschiede in den Fachsprachen; Zeitschrift für Germanistik 4/1986. 451—67

5. Marcus, Solomon (1970/a): The Metaphors of the Mathematical Language. A matematikai nyelv metaforái. In: S. Marcus: A nyelvi szépség matematikája. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. 166–76
(1970/b): Two Poles of Human Language. Az emberi nyelv két pólusa. In: A nyelvi szépség matematikája, 191–232
6. Neubert, Gunter—Reinhardt, Werner—Ruth Schütze—ua.: (1984.): Das deutsche Fachwort der Technik, Bildungselemente und Muster. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig
7. Platón összes művei I–III. Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.
8. Pusztai, István (1984.): Die Rolle der Syntagmen im fachsprachlichen Satzbau. Germanistisches Jahrbuch DDR—UVR, 73–84
9. Quine, W. V. O. (1968.): A logika módszerei. Akadémiai Kiadó, Budapest
10. Reinhardt, W.—Köhler, C. (1986.): Zu einigen Tendenzen in den Fachsprachen und in ihrer Erforschung. Z.f.G. 4/1986. 467–75
11. Ruzsa Imre (1984.): Klasszikus, modális és intenzionális logika. Akadémiai Kiadó, Budapest
12. Szépe György (1982.): A szaknyelv és a mindennapi nyelv kapcsolata. A technika tanítása 1982/5. sz. 129–39
13. Versztovsek Radmila—Enyedi József (1981.): A fogyasztás társadalmi osztályokrétegek szerinti differenciálódása Magyarországon. Akadémiai Kiadó

Hell György

Tervezet egy tematikus nyelvművelő sorozat létrehozására

Az idő haladtával szükségképpen változnak a szükségletek s e szükségletek kielégítésének módjai. Nincs ez másként a hazai nyelvművelés történetében sem. S a jelek arra utalnak, hogy ma új eljárások bevezetésére is szükség van.

Az elmúlt negyven év hazai nyelvművelését határozottan a kis közlemények jellemezték: napilapok, sok folyóirat, a rádió és kisebb részben a televízió állandó nyelvművelő rovatokat tartott és tart fenn, amelyekben többnyire valamilyen aktuális nyelvhelyességi ügyben kap az olvasó rövid (1–2 gépelt oldalas, 3–5 perces) eligazítást. Ehhez kapcsolódnak a rendszeresen tartott előadások, főleg a magyar nyelv hetén, az MTA Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálati tevékenysége, s ezt a műfajt részesíti előnyben az 1979-ben megindult nyelvművelő folyóirat, az *Édes Anyanyelvünk* is. Nem lehet kétséges, hogy ez a felépítés — minden előnye, például emberközelsége ellenére — szükségszerűen magában foglalja az esetlegesség, a rendszertelenség nem ritka mozzanatát.

A rendszerezést, az összegzést végül a Nyelvművelő kézikönyv 1980-ban, ill. 1985-ben megjelent két kötete hivatott megadni. E nagyszabású munka e föladatot el is végzi, de — mint alább kifejtem — a gyakorlati, napi nehézségek megoldásához túlságosan bonyolult, nehézkes. Ma is hiányzik a nyelvhelyességi tanácsadó könyveknek egy olyan tematikus sorozata, amely a lehető legteljesebb mértékben napra készen s a lehető legkisebb egységekre bontva eligazítja a magyarul beszélőt (de a külföldit is) egy-egy kérdésben.

Javaslatom tehát az, hogy a magyar nyelvtudomány és könyvkiadás hozzon létre egy tematikus nyelvművelő sorozatot, s ezzel tegye a nyelvművelést, a nyelvhelyességi tanácsadást szervezettebbé és hatékonyabbá a szó legszorosabb értelmében: minden szempontból professzionálisan elkészített s időben bővített, átdolgozott segédkönyvek álljanak a rászorulóknak rendelkezé-

sére, s e könyvekből igen rövid keresés után határozott válasz legyen kiolvasható egyedi gyakorlati nyelvhelyességi kérdésekben. A Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához érkező és más nyelv művelő fórumokon felmerülő kérdések azt jezik, hogy erre lenne a legnagyobb szükség (mert ez hiányzik), s ezt támogatják a külföldi példák is (lásd csupán a Duden nagyszerű sorozatait).

A sorozat elsősorban a tájékozódás és a művelődés egyenlőségének esélyét növelné. A mai magyar glóbusz minden földrajzi és társadalmi régiója könnyebben hozzájutna a nyelvi kifejezést segítő kézikönyvekhez a tervezet szerint, s aligha kell bizonyítani ennek jelentőségét olyan korban, amelyben a műveltség (s benne a kommunikációs kultúra) a gazdasági előrehaladásnak is kiemelten feltétele. A kulturális lehetőségek szélesítése ma alapvető feladat.

A sorozat műfaját több okból is indokoltnak tartom. E megoldásnak mindenképpen nagyobb a társadalmi tekintélye, hiszen már önmagában az áttekinthetőséget, a megszerkesztettséget, a célszerűséget, és így a minőségi munkát jelzi. De a presztízsz szempontjáról sem mondhatunk le akkor, midőn tevékenységünk mások meggyőzését, befolyásolását: művelését és eligazítását célozza. Igen fontos az is, hogy egy ilyen sorozatnak szükségképpen léteznie állandó gondozója, szerkesztőse, s ez biztosítaná a folyamatos adatgyűjtést, a kötetek bővítését, átdolgozását, az új kiadások előkészítését. Ez a munka ma a különböző területeken igen vontatottan halad, esetenként teljesen szünetel; nem követi megfelelő gyorsasággal a nyelvi változásokat. Nem túlzó e gondolat, ha arra gondolunk, hogy a legfontosabb kézikönyveket két-három évenként újra kell nyomtatni, mert oly sokan keresik őket a könyvesboltokban. A javítás, a bővítés ez esetben elemi kötelesség, egyben pedig a korszerűség biztosítója. A naprakészséget természetesen viszonylagosságában fogom fel, a cél a folyamatok lehetőség szerinti követése. A kérdés részletes, elvi megvitatására itt nincsen mód. Éppígy a határozottság ügyében is hosszabb kifejtésre lenne szükség. Erről e helyen csak azt jegyezhetem meg, hogy a nyelvhelyességi értékelésnek rugalmasnak kell lennie, megfelelően kidolgozott kategóriarendszeren belül a döntés lehet vagylagos is. A határozottság tehát nem szigorúság.

S legfőképpen az egész rendszert átható egységes nyelvhelyességi és módszertani szemlélet érvényesítését segítené a sorozat. Gazdája lenne a ma néha kallódó kiadványoknak.

Elképzelésem szerint a sorozat hét kötetet tartalmazna mindenképpen, de természetesen bővíthető további témákkal is (erről még lásd alább). A hét kötet a következő (a sorrend és a számozás nem a fontossági sorrendet jelöli):

1. Nyelv művelő szótár
2. A magyar nyelv nyelvtani nehézségei és jellegzetességei
3. Magyar kiejtési szótár
4. Helyesírási szótár
5. Idegen szavak szótára
6. Magyar stíluszótár
7. Értelmező szótár

(A címek csupán tájékoztató jellegűek.)

Az alábbiakban röviden indoklom mindegyik kötet sorozatbeli jelenlétét.

1—2. A Nyelv művelő kézikönyv a nyelv művelés és a nyelvészet legkiválóbb hazai szakembereinek mintegy húsz évi munkájával készült el. E

nagyságrendek s magának a könyvnek a terjedelme jelzi, hogy nagy összefoglalásról van szó, szintézisről, olyan munkáról, amely minden szükséges és fontos információt tartalmaz a nyelvműveléssel kapcsolatban. Nemhiába keresztelték el a munkatársak kódexnek. S valóban, a kézikönyvben rengeteg konkrét nyelvhelyességi tanácsot találunk (tehát pl. *bicikli*, *bicigli* vagy *kerékpár*), de úgyszintén az egy csoportba besorolható nehézségek taglalását (pl. *él* terpeszkedő kifejezésekben), s éppígy leíró nyelvészeti szócikkek (pl. birtokos szerkezet szórendje). De van itt szócikk a nyelvművelés elvi kérdéseiről, a stílus különböző vonatkozásairól is. Egyszerűen a Nyelvművelő kézikönyvnek legalább négy-öt különböző rétege van. E rétegek persze jól megférnek egymással, sőt egymásra épülnek a gondos szerkesztés eredményeként.

Azonban a bőség és gazdagság, mely alapja a jó nyelvművelő munkának, néha zavarba ejtő nehézségeket okoz a könyv kezelésében, főleg apró, egyedi esetek megtalálásában. A laikus ugyanis legtöbbször nem összefoglaló tájékoztatást keres valamely nagyobb témában, hanem konkrét egyedi nehézségeinek gyors megoldását óhajtja. Olyan problémaként, amelyek többnyire egy-egy szóval, kifejezéssel kapcsolatosak, amelyek munkája során merülnek föl, és többnyire azonnali döntést igényelnek. E körben a Nyelvművelő kézikönyv gyakran csak áttételes választ ad, azaz a konkrét probléma csak utaló címszóként szerepel önállóan a könyvben, s a rá vonatkozó tudnivalókat egy nagyobb cikkből kell kikeresni (pl. a *szurdok* — *szurdék* alaki ingadozása ügyében a *marék* — *marok* szócikkben kapunk eligazítást, a *titkára* — *titkárja* váltakozás pedig a *tő*- és *kötő* hangzó-váltakozások c. hosszú szócikkben van megemlítve, de utalás egyáltalán nincsen rá).

E szempontok sugallják és támogatják azt a gondolatot, hogy a kézikönyvet két külön kötetre kellene bontani a sorozatban.

Az egyik kötet valóban *nyelvművelő szótár* lenne, tehát egy szócikk egy szónak, egy szóalaknak vagy szókapcsolatnak, egy alakváltozatnak stb. a helyes használatát vitatná meg röviden, tömören, a lehetséges fokig határozott döntésekkel, de megfelelően árnyalva. A Nyelvművelő kézikönyv számos szócikkét elemeire kellene bontani s azokat a szoros ábécének megfelelő helyére tenni. Így pl. az *-erős* vagy *érzékeny* utótagú összetételek közé tartozó összes szó, amellyel kapcsolatban nyelvhelyességi probléma merülhet föl, önállóan szerepelne: *akaraterős*, *életerős*, *jogerős*, *tőkeerős* stb. Ugyanígy pl. a *kerül* terpeszkedő kifejezésekben sem a korábbi módon jelenne meg, hanem a leggyakoribbak külön-külön, rövid minősítéssel s a javítási lehetőségekkel (pl. *átadásra kerül* helyett *átadják*, *átadjuk*, *elkészül* stb. vagy *bemutatásra kerül* helyett *bemutatják*, *bemutatnak* vmit, *bemutatjuk* stb.).

E munka tehát határozottan szótár jellegű lenne a célból, hogy a lehető legrövidebb kereséssel meg lehessen találni a leggyakoribb egyedi nyelvhelyességi nehézségeket. E tulajdonság, a szótár- és kézikönyvjelleg lehetővé teszi, hogy a könyv — megfelelő szerkesztési elvekkel és jól kidolgozott, nem eltúlzott rövidítésrendszerrel — a legszélesebb nagyközönséghez is eljusson, nekik könnyen hozzáférhető, használható információt nyújtson.

Az eddigiekből logikusan következik, hogy a másik részbe, a második kötetbe az *összefoglaló cikkek* kerüljenek, tehát az összes nyelvtani cikk s azok az összefoglalások, amelyek az egy csoportba gyűjthető nyelvhelyességi nehézségeket együtt tárgyalják, hiszen ezekre is szükség van (pl. határozók sorrendje, idegenszerűségek, idegen szavak, idegen szavak kiejtése és alakváltozatai, a *jön* igével kapcsolatos tudnivalók összesítése stb.). E kö-

tet hasonlítana a Nyelvművelő kézikönyv felépítéséhez: a szócikkek ábécérendben követnék egymást, de nem szótárszerűen tömör egységek lennének, hanem kifejtőbbek, részletezőbbek. Míg az első kötetben az egyszerű kijelentés uralkodna (többnyire mondatformában), addig itt a szöveg lenne jellemző, amely lehetővé teszi a részletezést, a bővebb információkat és a szélesebb összefüggések bemutatását. Hangsúlyozandó, hogy e munka nem valamilyen címszókra bontott nyelvtan vagy nyelvészeti lexikon, hanem nagyon kézzelfogható nyelvhelyességi nehézségek megtárgyalása témakörönként, minden lényeges összefüggéssel együtt, de lehetőleg röviden, célratorően.

A két könyv két önálló rendszert képez, tehát részletkérdésekben nem utalna egyik a másikra. Így átfedések is lennének, pl. az *edz* ragozása röviden tárgyalatnék a szótárban, eligazító jelleggel, de szerepelne a másik kötetben több helyen is: pl. a *dz*, *dzs*, a tárgyias igék tárgyatlan használata és a *tő*- és *kötő*hangzó-váltakozások szócikkekben. Ez nem lenne baj, a két különböző szempontú feldolgozás két különböző célt szolgál, az ismétlés ebben az esetben nem fölösleges fényűzés.

3. Aligha kell különösebben indokolni a *k i e j t é s i s z ó t á r* szükségességét. E munka a hazai nyelvtudomány egyik legnagyobb adóssága, jól lehet a magyar hangtani kutatások gazdag hagyományai és mai bőséges gyakorlata e hiányt nem indokolják. Mint hírlik, a szótár igen régóta készül, de még nincsen kész. A sorozat rendszerkényszere e munkát kimozdítaná a holtpontról.

4. A *h e l y e s í r á s i s z ó t á r* n a k nagy már a hagyománya, s most készül az új kiadás A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadása alapján. Így a kötet hamarosan elkészül, s csupán be kellene illeszteni a sorozatba. Figyelmeztető tény viszont, hogy az elmúlt kb. tizenöt évben változatlan kiadásban jelent meg az előző változat. Ezért e szótár nem tükrözte a bekövetkező változásokat, pl. idegen szavak megmagyarosodását (*Diesel—dízel*, *leasing—lízíng*), új szavak felbukkanását (*video*, *tehó*, *gyes*, *teremlabdarúgó-bajnokság* stb.), ez utóbbi csoportban különösen a többszörös összetételek írásmódját, ill. új összetételek és szószervezetek elhatárolását. S a szótár alapkoncepcióját vizsgálva meggondolandó, hogy a különösebb nehézséget nem okozó szavakat nem lehetne-e nagyobb mértékben elhagyni e kötetből (azok írásmódját rögzítik az értelemző szótárak), és nagyobb számban új szószervezeteket, neveket bevenni.

5. Az *i d e g e n s z a v a k s z ó t á r* ának talán még az előzőnél is nagyobb hagyományai vannak a magyar kultúrában, s lemaradása ma már szintén érzékelhető. Az elmúlt hat-nyolc év alatt beáramlott igen nagy számú és magyarázatot igénylő idegen szó (pl. *chip*, *clip*, *compact disc*, *joystick*, *shop*, *talk-show* stb.) nagy része még a kétnyelvű szótárakban sincs mindig meg, egynyelvűben pedig sehol. Az idegen szavak körüli örökös és gyötrő nehézségek enyhülnének a folyamatos gyűjtéssel és a kinyomtatott szóanyag rendszeres bővítésével. E szótár elveit is újra lehetne gondolni, hiszen ismertebb, megmagyarosodott szavaknak már inkább az értelmező szótárban lenne a helyük. A helyesírási, az értelmező és az idegen szavak szótára e sorozatban tehát egymást egészítené ki.

6. A *s t í l u s s z ó t á r* a magyar szó- és kifejezőkészlet legjelentősebb elemeinek a stílus szerinti eligazítója lenne. E szótárban nem a jelentés és a felmerülő nyelvhelyességi nehézség miatt szerepel egy szó vagy szókapcsolat, hanem használati körének, alkalmazhatóságának, stílusértékének, stílusárnya-

latának leírása céljából. Annak érdekében, hogy segítse a nyelvi közlés helyzetéhez alkalmazhatóságát, a nyelvi udvariasságot, a humort, a különböző tartalmak, érzelmek kifejezését, az adekvátságot.

Kétségtelen, hogy ilyen formájában a tervezett mű előzmények nélküli, így az elgondolás legbizonytalanabb pontja, de ez nem jelentheti megírásának elvetését.

7. Az értelmező szótár — egykötetes, ábra nélküli — nem maradhat ki egy ilyen sorozatból, bármennyire is kiváló mű az ÉKSz. E szótár helyzete is hasonlít a helyesírásra és az idegen szavakéra. Az ÉKSz.-t megjelenése (1972.) óta többször is kiadták, de mindannyiszor változatlan formában, s azóta a lexikográfiai adatgyűjtés — a szórványos egyéni kutatásokat nem számítva — szünetel. Rengeteg új szó, ill. jelentés nincsen szótározva, részben a szaknyelvekből a sajtó által köznyelvivé vált új elemekből (*hatékonyság, gazdaságosság, környezetvédelem* stb.), részben a bizalmas társalgási nyelvben is létrejöttékből (*eszméletlen* 'hihetetlen', *lepusztult* 'rossz, leromlott, alacsony színvonalú', *narkós* 'kábíroszerfogyasztó' stb.), ill. bizonyos értelmezések elavultak. Általában a mai beszélt nyelv nincsen jelen a szótárban.

A folyamatos lexikográfiai adatgyűjtésnek önmaga fontosságán túl az is jelentőséget ad, hogy így nem szakad meg az a több mint harminc éves hagyomány, amelynek két nagyszerű eredménye az ÉrtSz. és az ÉKSz. E két mű olyan alapot ad a munka folytatásához, amelynek föl nem használása nagy veszteség lenne.

A sorozatbeli értelmező szótár elsősorban az ÉKSz. alapján készülne, meggondolt rostálás és bővítés után.

E hét kötet egymás mellé állítva szervesen kapcsolódik össze, mindegyik a többi kiegészítője. Fenti, pontokba szedett indoklásomat kiegészíti a már említett közönségszolgálat bizonyossága. Nyolc-tíz évre visszamenőleg igazolják a naplók, hogy e hét könyv önállóan megállna a saját lábán, szükség lenne rájuk.

Természetesen a sorozat bővíthető. Legfőképpen egy korszerű nyelvtannal. E munkához a legkiegyensúlyozottabb alapot (vagy talán magát a művet is) az előkészítendő új egyetemi leíró grammatika adhatja majd, amely remélhetőleg nem várat magára sokat. E kötetnek feltétlenül itt lenne a helye, de megírása nem elsősorban a tervezett sorozat inspiráló erején múlik.

Ugyancsak fontos lenne egy vonzatszótár is.

De ide lehetne még sorolni a fogalomköri szótárt,¹ a szinonimaszótárt, magát a helyesírási szabályzatot, a rövidítések és az utónevek szótárát átdolgozott, új kiadásban, egy jó retorikát, nyelvi illemtant és még sok mást is.

S a sorozat esetleges sikerére alapozva külön kiadványt vagy kiadványokat lehetne megjelentetni egy-egy társadalmi réteg művelődésére, munkájának segítésére: elsősorban a hivatali dolgozók és az iskolások részére (az előbbieket területén fontos előrelépés a Hivatalos nyelvünk kézikönyve, illetve az ennek helyébe lépő új, sajtó alatt levő munka). Az eddigi nyelvművelő munka nagy része minden különbségtevés nélkül irányult a beszélő közösségre, s ebben az általam tervezett alapsorozat sem hoz változást. De ma már nem hagyható figyelmen kívül a differenciálás fontossága, az, hogy bizonyos rétegekkel külön kell foglalkoznia a nyelvi ismeretterjesztésnek.

¹ Ruzsiczky Éva javaslatára.

A sorozat a tematikus nyelvírásnak és egyben normatív szabályozásának lenne sajátos színtere, így az anyanyelvi művelődésnek széles körű, de határozott összefoglalása jönne létre. Ez a tulajdonság nem csupán a mindennapi gyakorlat nyelvi akadályait képes csökkenteni, de nagymértékben segíti az anyanyelvi oktatást és nevelést, s alapszinten kielégíti a hungarológia iránt egyre növekvő külföldi érdeklődést. Ez talán nem lebecsülendő mértékben enyhítené nyelvi elzártságunkat, amelynek föloldását a megfelelő (nem magyar anyanyelvűeknek vagy azoknak is szóló) kézikönyvek hiánya akadályozza.

A tervezet — szándékom szerint — reális alapokra épít, meglevő kézikönyvek megújítása adja az elgondolás gerincét.

Valamennyi könyvet egykötetesre kell tervezni, a két nyelvtani kivételével mindegyiket legalább kéthasábos szedéssel, viszonylag kis méretű, de igen jó minőségű betűkkel. E könyveknek valóban kézbe fogható, fizikai értelemben is könnyen kezelhető kézikönyveknek kell lenniük. Megfelelő színvonalon e kiadványsorozat (melynek kötetait külön is meg lehetne vásárolni) bizonyosan nem ráfizetéses. Mind maga a sorozat, mind a szerkesztősége, ill. szerzői közössége nyitott rendszerű lehet. A sorozat összefogására minden bizonnyal elég egy néhány tagú, részben nyelvészekből, részben esetleg kiadói szakemberekből álló szerkesztőség, amelynek feladata elsősorban a szervezés lenne, az egyes kötetek szerzőinek, szerkesztőinek a felkutatása, megbízása, majd a kiadványok útjának egyengetése, az egységesség fenntartása, s később az új kiadások felőli döntés, annak megszervezése és a két kiadás közötti adatgyűjtés támogatása. Egyszóval a sorozat folyamatosságának és viszonylagosan naprakész állapotának a lehetőségig menő fenntartása. Aligha lehetetlen e földat, hiszen a legtöbb hazai nyelvész végez ma hasonló gyűjtéseket, megfigyeléseket, csak egyénileg, sokszor esetlegesen, s munkájának eredménye szórványosan jelentkezhet egy-egy cikkben. Az ide kívánczozó számítógépes háttér (adat-tároló) erősen megkönnyíti a gyűjtőmunkát, a rendszerezést és a tárolást, sőt a nyomtatást is — így nem szükséges egy fél intézetnyi (40—50) ember folyamatos munkája e tevékenységhez.

Tervezetem új utakra szándékozik vezetni a magyar nyelvi művelődést: gyorsan és könnyen használható kézikönyvek sorát akarja a magyarul beszélők és a külföldiek kezébe adni. Természetes, hogy mindez nem vonja kétségbe az eddigi eredményeket s az eddig előnyben részesített nyelvművelő műfajokat sem; azoknak e gondolatok megvalósulása esetén is meglesz a maguk helye és tere. S nem zárja ki más formák és eljárások alkalmazását. De a gyors és pontos tájékoztatás, amely elősegíti és gyorsítja a munkát és a tanulást (s amelynek hiánya megakasztja azt), a nemzeti művelődés egyre sürgetőbb feladatai közé tartozik. S nem térhetünk ki előle, különösen akkor nem, ha ez egybeesik szaktudományunk, a nyelvészet nem egy hazai adósságával.

Több mint százötven évvel ezelőtt a Magyar Tudományos Akadémia nem utolsó sorban azért alapítottatott, hogy a magyar nyelvvel kapcsolatos gondoknak gazdája legyen, a nyelvi művelődést, a nyelvhasználatot kézikönyvekkel segítse. A hazai nyelvművelésnek ennél hosszabb történetén végigpillantva nyilvánvaló, hogy a legtöbb kor megtalálta a megfelelő módszereket és eszközöket célja elérése érdekében. Nekünk is ezt kell cselekednünk.

Tolcsvai Nagy Gábor

A kapcsolatfelvétel nyelvi formái

1. A kapcsolatra utaló — angol eredetű műszóval *fatikus* — nyelvi elemekkel magyar nyelvű összefoglaló munka még nem foglalkozott. Mivel a *fatikus* funkció erősen függ az adott nyelvtől, kultúrától, ebben az esetben is szükséges a nemzeti nyelvtudományok hozzájárulása. A kommunikáció egyes tényezőinek kutatása az elmúlt évtizedekben öröndetesen megindult. Roman Jakobson kommunikációelméleti modelljének kidolgozásakor a fő hangsúlyt a poétikai funkcióra helyezte (Jakobson, 1972. 229—76). Legutóbb magyar szerző, Fabó Kinga vállalkozott egy újabb összetevő, az emotív funkció vizsgálatára (Fabó, 1985. 204—17), amelyhez Benkő László fűzött megjegyzéseket (Benkő, 1986. 346—9).

Bronislaw Malinowski alkotta meg a *fatikus* műszót. A természeti népek kapcsolatletteremtési és -tartási szokásait megfigyelve az általános emberi kommunikáció egyik lényeges összetevőjét látta a tulajdonképpen tartalmi közlés nélküli „fecsegő, csevegő” kommunikációban, amelyet a *phatic communion* kifejezéssel illetett (Malinowski, 1953. 296—336). A szót a magyar szakirodalom is átvette *fatikus*, *fátikus* alakban (vö.: Buda, 1979. 58. és Szende, 1979. 121). A kommunikáció- és információelméleti modellekben először Jakobson különít el önálló alkotóelemként kapcsolatra utaló — *fatikus* — nyelvi elemeket (i. h. 238).

Dell Hymes arra hívja föl a figyelmet, hogy a kommunikáció (Jakobson szerint hat, Hymes szerint hét) alkotóelemét még nem vizsgálták kellő alapos-sággal. Az ehhez vezető út azonban csak interdiszciplináris lehet. Külön hangsúlyozza az „etnográfiai-nyelvészeti” szemléletet mint az ilyen kutatások egyik termékenynek tűnő módszerét (Hymes, 1975. 485—505). Az amerikai nyelvtudományban az antropológiai nyelvészet, a hazai terminológiában leginkább a szociolingvisztika érdekltségi körébe tartozik ez a feladat, de egy sor más tudomány közreműködésére is szükség van, Voigt Vilmos véleménye szerint egyenesen a folklorisztika, sőt „folklor-lingvisztika” bekapcsolódására. „Az információelméleti modellekben hagyományosan etnológiai (=folklorisztikai) érdekltségű funkciók a »fatikus«, a »poétikus (stilisztikai)«, és a »meta-kommunikatív« (Voigt, 1969. 373. és uő., 1972. 249—63).

2. Bronislaw Malinowski az új-guineai korallzátonyokon halászhók mindennapjait vizsgálva figyelt föl a beszélés „önmagáért való” funkciójára. „A nyelv mint a szabad, céltalan társadalmi érintkezés eszköze külön figyelmet érdemel. Amikor néhány ember napi teendőit elvégezve körülül a falusi tüzet, amikor kézművesmunkát végeznek, s ezt csevegéssel kísérik, akkor olyasmival állunk szemben, ami más, mint az eddig ismert nyelvhasználati mód. Ez a beszédnek más funkciója. . . A jelentés itt nincs kapcsolatban a beszélő és hallgató magatartásával, viselkedésével, vagy a munkavégzés céljával. Az udvariasságnak egyszerű megnyilvánulásáról van szó, amely a primitív népeknél ugyanolyan funkciót szolgál, mint a kulturált európaiaknál, amikor nem fontos a szavak jelentése. Kérdések, érdeklődések az egészségről, az időjárásról kapcsolatos megjegyzések, vagy valami teljesen nyilvánvaló, a dolgok egyértelmű állását megerősítő kijelentések váltogatják egymást, s egyáltalán nem az informálás céljából” (Malinowski, 1952. 313—5). Erre a jelenségre vasasolja a szerző a *fatikus* műszót: „There can be no doubt that we have here a new type of linguistic use — *phatic communion* I am tempted to call it, actual-

ed by the demon of terminological invention — a type of speech in which ties of union are created by a mere exchange of words” (i. h. 315).

A szociálpszichológusok is felfigyeltek a fatikus jelenségekre. Például Hartley: „A társadalmi életben gyakran az a cél, hogy a verbális kapcsolat létrejöjjön és fennmaradjon. Erre szolgálnak a köszönési módok, és a konvencionális megjegyzések az időjárásról, a sportról és hasonló témákról, amelyek alapján véve tartalmi szempontból jelentőség [= jelentés — B. G.] nélküliek, és lényegében csak egy barátságos és előzékeny viszonyulási mód kifejezésére valók” (Hartley, 1980. 38). Goffman osztályozza a kapcsolatjelzéseket (*contact signals*). Ezek alapján a legcélszerűbb a fatikus nyelvi elemeket csoportosítani (Goffman, 1981. 443):

- (1) a kapcsolatteremtés eszközei,
- (2) a csatorna pillanatnyi használhatóságának (nyitottságának) megerősítésére szolgáló eszközök,
- (3) a kapcsolatlezárás eszközei.

3. Természetesen a fatikus nyelvi elemek elkülönítése a kommunikáció folyamataiban nem problémamentes. Balázs János a szövegalkotás szempontjából minősíti és elemzi Jakobson kommunikációs modelljét. Megállapítja, hogy a kiegészítő nyelvi funkciók — ilyen a fatikus is — levezethetők valamelyik „fő” funkcióból. Tehát a nyelvnek végeredményben csak három fő funkciója marad. Fatikus funkcióról például akkor beszélünk, amikor a figyelem a beszélő és a hallgató közötti kapcsolatra terelődik. Ilyenek az üdvözlések és az elköszönések. A szövegalkotásban tehát a fatikus funkció meglehetősen élesen elkülönül. „Mégis — írja Balázs János —, ha e funkciók számát csökkenteni akarnánk, arra is hivatkozhatnánk, hogy a fatikus funkcióval kapcsolatos beszédtevékenység végső soron a felhívásból is levezethető. Hiszen nyilvánvaló, hogy amikor a fentiekhez (pl. *Halló!*, *Viszontlátásra!* — B. G.) hasonló kifejezéseket használunk, ezt azért tesszük, hogy valakinek a figyelmét fölkeltsük vagy ébren tartsuk, vagy az ilyen módon létesített kapcsolat végét jelezzük. Így a fatikus funkciót a konatív egyik sajátos változatának is tekinthetnénk” (Balázs, 1985. 32—3). A funkciók keveredésére egyébként már maga Hymes is fölhívta a figyelmet: „Az egyes funkciók vizsgálata rendkívül bonyolult feladat, mert bármelyik beszédtevékenyző és nyelvi kód (kódok) bármelyik eleme előfordulhat bármelyik funkcióban, bár bizonyos beszédtevékenyzők kiemelése és bizonyos kódelemek egy kombinációjának együttes fellépése jellemzőbb lehet egyik funkcióra, mint a többire” (Pap, 1972. 299).

4. A nyelvtudomány korábban is fölfigyelt a fatikus nyelvi elemek néhány jellegzetes csoportjára. Leginkább a „kodifikált”, általánosan elismert és nyilvánvaló köszönésformákat és megszólítási formulákat vizsgálták. Mégis, a nyelvjáráskutatás korai szakaszában szinte alig született olyan monográfia, amely a köszönésformákat a maga teljességében leírta volna. A ritka kivételek közé tartozik Takáts Lajos monográfiája az apátfalvai nyelvjárásról, amely mondattani fejezetében mutatja be a szokásos köszönésformákat (Takáts, 1926). Sok tájnyelvi monográfiánk nem adja közre a frazeológia ezen elemeit. Kivételnek tekinthető Bálint Sándornak a „szögedi” nemzetről írott munkája. Ebben a híres szegedi nyelvész és néprajzkutató a Szegedi Szótár mellett is említést tesz a szegedi nyelvi formulákról (Bálint 1980). Kisebb gyűjtések

akadnak szép számmal, két nemrégiben megjelent munka azonban egy-egy falunak szinte teljes nyelvi anyagát közreadja. Tóth Mihály Bag község köszönéseit és megszólításait, Ábrahám Imre Nyúl község főbb frazeológiai kapcsolatait (köztük a szójárásokat) gyűjtötte össze (Tóth, 1983, Ábrahám, 1982).

Az udvariassági fordulatokkal, formákkal, az udvarias magyar nyelv történetével először Kertész Manó foglalkozott úttörő jelentőségű monográfiájában (Kertész, é. n.). Sinor Dénes a hetvenes években végezte el a két világháború közötti korszak udvariassági fordulatainak elemzését, s meglepetéssel tapasztalta, hogy ezen a területen mennyire elmaradtak a publikációk (Sinor, 1974). Történetek próbálkozások a köszönési és megszólítási formák rendszerezésére is. Éder Zoltán és Ladó János hagyományos rendszerezési kísérlete mellett (Éder, 1980; Ladó, 1958 és 1959) igen érdekes és gondolatfölvető szemiotikai csoportosítások láttak napvilágot (pl. Hidasi, 1975; Papp, 1979–80). A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei közül a megszólítások részletes és sokszempontú elemzése is megtörtént (Guszkova, 1981; Juhász, 1983).

A fatikus nyelvi elemek javarészt kitevő szokványos kifejezőmódokat a legtöbb szerző általában a frazeológia körébe sorolja. Ezen belül azonban eléggé szabadon bánnak a különféle csoportokkal. Egyes rendszerezésekből kimaradnak például a köszönésformák. Ilyennek tekinthető A mai magyar nyelv (MMNy.) c. egyetemi tankönyv is. Másoknál igen gazdag „rokonságba” kerülnek a fatikus nyelvi elemek. A babonák, szállóigék, közmondások, népi rigmusok között tesznek róluk említést (pl. Hajdú, 1986). Ennek a bizonytalanságnak az eltérő frazeológiai felfogásokban rejlik az oka.

5. A fatikus nyelvi elemek a kommunikációban általában a kapcsolatfelvételtől és annak berekesztésekor sűrűsödnek, de szerepet kapnak a folyamatos kapcsolattartásban is.

5.1. Kapcsolatteremtés. A kapcsolat megnyitását a megismerkedés jelenti. A megismerkedésnek minden kultúrában szertartásos formái vannak. A társasági élet kínálja az ismerkedési alkalmakat. A másik lehetőség egy harmadik személy által történő bemutatás. Az ismerkedési szertartás azonos neműek között általában egyszerűbb (pajtási, baráti-barátnői viszony), az eltérő neműek között ritualizáltabb (Buda, 1980, 202). Lammel Annamária egy kisközség, Alsózsolca interperszonális kapcsolatait kutatva a kapcsolatok két fő típusát különíti el: (a) kezdeményezett és (b) baráti kapcsolat. (Lammel, 1981. 183). A „le h o r g o n y z o t t v i s z o n y o k a t” (Goffman műszava) üdvözléssel, köszönéssel jelezzük. Ezek során szétválaszthatók a nem verbális és verbális egységek:

- (1) A szemkontaktus felvétele.
- (2) Testi előkészület a kontaktus fölvételére.
- (3) A kapcsolatnak megfelelő arc kifejezés, „felöltése”.
- (4) Térköz kialakítása.
- (5) Verbális megnyitás: üdvözlések cseréje.
- (6) A beszélgetés kezdete: időjárásra vonatkozó megjegyzés, vagy a partner családja, egészségi állapota iránti érdeklődés.
- (7) Az interakció megnyitása, rátérés a főtémára (Buda–László, 1981. 62–3. nyomán).

A kommunikáció megnyitásának legtipikusabb verbális formája a köszönet. Köszönni azonban sokféleképpen lehet, s a köszönet fogadásának is

sokféle változata lehetséges. Megfigyelhetjük, hogy a hagyományos, tanult köszönésformák mellett számos köszönéspótló kifejezés létezik. A nyelvészetnek sokáig mostohagyermek volt ez a típus. Használják rá a köszönéspótló köszönést, de ez nem helyes, mert nem „pótlékról” van szó ebben az esetben. Mások szólító, megszólításos köszönésnek nevezik. Tóth Mihály a konkrét köszönési forma terminust használja. Ezzel szemben áll a hivatalos, formális köszönésmód. A konkrét köszönésformát így definiálja: „A köszönésnek ez a formája egymás megszólítása, az egymáshoz való szólás. Ezek egy-egy adott beszédhelyzethez fűződnek és konkrét kívánságot, érdeklődést fejeznek ki. . . Szülőfalum a tisztességes köszönés fogalmába beleértette a konkrét köszönési formát, aki szól az emberhez így, az köszön” (i. h. 9). Nem tartom jó terminusnak az idézetet, hiszen valamilyen szempontból minden köszönésforma konkrét. Helyesebb lenne így: konkrét valóságtényekre vonatkozó köszönésforma. Ám így bonyolult, ezért célszerűnek tartom a már említett *köszönéspótló kifejezések* vagy *megszólításos köszönések* terminusokat. Amikor a kapcsolatnyitó formula modalitása kérdés, a jelenség pontos tükrözője: *köszönéspótló kijelentés/kérdés*.

Erre a jelenségre szépíróink, néprajzkutatóink és önkéntes nyelvjárás-gyűjtőink hívták föl figyelmünket. Illyés Gyula is bemutatja a Puszták népében: „jóformán az »adjon isten«-t sem ismerik. Ha köszöntik egymást, nem kívánságot, hanem rögtön valami tárgyilagos megállapítást közölnek. »Hüssel járunk« — mondják kora reggel, amire a felelet az, hogy: »Hüssel«” (Illyés, 1969. 112). Solymos Ede leírásában: „... falvainkban nagyon elterjedt szokás, hogy köszönés helyett valami barátságos kérdést intéznek egymáshoz, melyre választ nem is nagyon várnak, sőt sokszor kérdéssel válaszolnak, esetleg valamit hümmögnek, biccentenek. Pl. *Hová mégy? Kijülsz? Beszélgetnek?*” (Solymos, 1960. 121.) Tóth Mihály említett művében a köszönéspótló kifejezéseket ábécérendbe szedi. Véleményem szerint a mindennapi szituációknak megfelelően ezek száma tetszés szerint szaporítható lenne (i. h. 19–26). A köszönéspótló kijelentések és kérdések természetesen nemcsak a nyelvjárásokat, népi helyzeteket jellemzik, hanem városi közegben is előfordulhatnak. Pl.: *Tiszta legyen!* (kocsimosáskor), *Van elég?* (hólapátoláskor), *Elbújtál az eső elől?* (ha valakit kapucniban vagy esernyő alatt látnak) stb. Mai köszönéseinket emellett jellemzi még a *k e t t ő s v a g y h a l m o z o t t k ö s z ö n é s f o r m á k* használata (pl. *Jó napot kívánok, kezét csókolom*; *Szervusz, szervusz* stb.), valamint a *k ö s z ö n t é s e k*—*j ó k í v á n s á g o k* mondása (pl. *Boldog új évet kívánok, Pista bácsi*; *Isten éltesse, szomszéd úr*).

Ezek után a kapcsolatteremtésnek a következő főbb típusait különböztethetjük meg a mai magyar nyelvben:

- (1) Konvencionális köszönésforma
Pl. *Szervusz*; *Szia*; *Jó napot*; *Kezét csókolom*.
- (2) Konvencionális köszönésforma + megszólítás
Pl. *Szervusz, hová mégy?*; *Hogy tetszik lenni, kezét csókolom*. Ide sorolom a köszönések utáni egyszerű megszólításokat is: *Jó estét, Pista bácsi!*; *Szia, Éva!*
- (3) Köszönéspótló kijelentés és kérdés
 - (a) egészségi állapotra való utalás
De jól nézel ki!; *Hol süttél le ilyen jól?*; *Nem fogytál?*
 - (b) a pillanatnyi megjelenésre, ruházatra (külső jegyre) való utalás

- De jó kalapod van!; Milyen csinosnak tetszik ma lenni!*
 (c) a kapcsolatra való utalás
Ezer éve nem láttalak!; Még jó, hogy megismersz!
 (d) a találkozás helyszínére való utalás
Te itt?; Hol jársz itt (ahol a madár se jár)?!; Kicsi a világ!
 (e) az éppen végzett cselekvésre való utalás
Kövér legyen a pecsenye! (disznóvágáskor); Megszomjaztak? (kútnál); Nehéz? (tehercipeléskor).
- (4) Halmazott köszönésformák
 Megszólítási bizonytalanságból, túlzott udvariasságból, esetleg több különböző rangú ember köszöntése esetén keletkeznek az efféle formák: *Jó napot, kezét csókolom; Szia, szia; Kezét csókolom* (háziasszonynak, kisasszonynak); *jónapokat kívánok* (cselédnek); *szerbusz* (barátnak). (Rácz Endre szíves közlése)
- (5) Köszöntés, jókívánság
 (a) az év ünnepeihez, „jeles napjaihoz” kapcsolódó köszöntők
Boldog új évet, Pista bácsi!; Kellemes ünnepeket!
 (b) az emberi élet ünnepeihez fűződő köszöntések
Hát, Isten éltesse Vilma néni!; Sok boldogságot!
- 5.2. K a p c s o l a t t a r t á s. A verbális kommunikáció során folyamatosan meg kell győzniük egymást a kommunikátoroknak, hogy figyelemmel kísérik a másikat. Fontos nem verbális elem a bólogatás, ám verbálisan is több módon jelezhetjük figyelmünket, a kapcsolat iránti érdeklődésünket:
- (a) felvilágosítás kérés nyilvánvaló dolgokban
A: Elmentek sétálni. . . B: Úgy érted, lementek a parkba?
 (b) rövid ismételtes
A: Bementem az ajtón. . . B: Szóval bementél. . .
 (c) mondatkiegészítés
A: . . . az egész helyzet valahogy nem volt. . . B: megfelelő.
 (dd) hümmögés, igenlés, egyéb vokalizációk, beszéd töltelékek
B: Ja, igen, igen, hm. (Buda—László, 1981. 63. nyomán)

A kapcsolattartó funkció tehát akkor mutatható ki, amikor nem tartalmi dologra, hanem nyilvánvaló, magától értetődő tényre kérdez rá a hallgató (Eva Gårding és Szende Tamás a *n e m k é r d ő k é r d é s e k* műszt használja rá, Nyr. 1974. 335), vagy kiegészítésekkel, rásegítésekkel „tolja előre” a beszélgetést.

5.3. K a p c s o l a t z á r á s. A kapcsolatok lezárása is pontos szabályok, előírások szerint zajlik le, s különösen nagy figyelmet igényel, mert a kapcsolat további életére fontos hatással lehet. A találkozások befejezésekor általában közölni illik, hogy a kapcsolat nem zárult le véglegesen. Biztosítani kell egymást a kapcsolat minél előbbi újrafelvételéről, a másik fél iránti készségről. A befejezést jelző legfontosabb verbális megnyilvánulás az összefoglaló formulák használata: pl. *Akkor hát megegyeztünk. . . ; Na, akkor mennem kell. . . ; Remélem, minden úgy fog történni, ahogy megbeszéltük; Örülök, hogy láttalak. . .*

Sokféle finomságot, elővigyázatosságot igényel a kapcsolatzárás, ezért ennek is sok „lépcsője” van:

- (1) „Diszkrét” javaslat az elválásra.
 (2) Az elválás ikonikus gesztusainak megjelenése: pillantás az órára, a cigarettavég eloltása, a pohár kiürítése, a füzet behajtása stb.

- (3) Változás a térközben (kis eltávolodás).
- (4) Verbális szakasz: a búcsúzás szövegsémái. Összefoglaló kijelentések, a kapcsolat folyamatosságára utaló kijelentések, jókívánságok.
- (5) Testkontaktus (pl. kézfogás).
- (6) Arc kifejezés.
- (7) Távoli üdvözlések, visszapillantások, integetés.
- (8) Végleges szem elől vesztes, a szemkontaktus megszűnése (Buda—László, 1981. 71—2. nyomán).

5.4. Cs u p a s z f a t i k u s r í t u s o k. Pusztai fatikus rítusokról akkor beszélünk, amikor a kommunikáció nem szolgál semmi más célt, csak a kapcsolat jelzését. Amikor nincs idő hosszabb, tartalmasabb beszélgetésre, akkor szükséges jeleznünk ismerőseinknek, hogy a „lehorgonyzott viszony” továbbra is fennáll. A felgyorsult élettempónak köszönhetően a mindennapi életben egyre több ilyen fatikus rítus fordul elő. A városi életben főleg a sietség miatt kerül sor ilyen röpké párbeszédre:

A: *Jó napot, hova, hova?*

B: *Jó napot. A Sugárba. Csak egy ugrás a Sugár!*

Két ismerős találkozott. Nem volt alkalmuk, igényük a tartalmi kommunikációra. Valamilyen kedélyeskedő megjegyzés nélkül mégsem mehettek el egymás mellett. Az egyik fél a közismert reklámszlogenrel szellemeskedett, mivel úgy érezte, hogy nem elég barátságos a pusztai köszönésforma és tárgyszerű közlés. A másik rövid fatikus párbeszéd a metróvégállomáson zajlott le. Egy utas ült a kocsiban, s a vezetőfülkéhez igyekvő, hasonló körülményű vezető meg szólította:

A: *Szevasz.*

B: *Szevasz.*

A: *Mi újság, nem vitték még el katonának?*

B: *Nem volt rám szükség.*

A: *Hát szevasz.*

B: *Szevasz.*

Ebben a rövid dialógusban ugyancsak a dolgok nyilvánvaló állását megerősítő fatikus kijelentések vannak. A csupasz fatikus rítusok lehetnek konvencionálisak (pl. halászni indulónak, vizsgázónak nem illik jól kívánni), pillanatnyi élethelyzetből fakadóak (a futólagos ismeretségek szövegei) és természetesen jelezhetik a kapcsolat, a kommunikáció végleges kiüresedtségét, a mondani való teljes hiányát. A szavak egy megunt, tartalmatlan kapcsolatban csupasz vokalizációk lesznek. Jelzik még, hogy a feleknek szükségük van egymásra, de már mindenféle tartalom, jelentés nélkül (vö.: Szende, 1979. 12—30).

6. A f a t i k u s n y e l v i e l e m e k f ő t í p u s a i. A fatikus nyelvi elemek (rítusok) jó része konvencionális, hagyományos nyelvi alakulat. A nyelvészet ezeket a frazeológia körébe sorolja. A nyelvtörténet során kialakult fatikus elemek egymástól jól elkülöníthető csoportokba rendezhetők, s ezek a típusok olyan jelenségek, amelyek a legtöbb nyelvben megtalálhatók. Folklorisztikai terminológiával ilyen frazeológiai egységeket műfajnak, kis-műfajnak is nevezzük. Ilyennek tekinti például Voigt Vilmos is: a *kisepikai prózaműfajok* „általában a mindennapi köszöntések, jókívánságok, egyes sztereotipabb udvariassági formulák (tessékelés, kínálás,

köszönet)'' (Voigt, 1979. 300). Szende Tamás ugyancsak műfajoknak, intézményszerűsített formáknak nevezi a fatikus nyelvi elemeket (i. h., 125).

6.1. Köszönésformák.

6.2. Megszólításformák.

6.3. Konvencionális kifejezések: formulák, közhelyek, szólások, közmondások. O. Nagy Gábor is fölfigyelt a szólások fatikus nyelvi használatára: „bizonyos helyzetekben, bizonyos alkalmakkor anélkül mondja őket az ember, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítana a velük kifejezett megállapításnak. Egy részük olyan véleményt, ítéletet foglal magában, amelynek annyira nyilvánvaló az igazsága, hogy a kijelentés már-már semmit sem mond, semmi figyelemreméltót nem tartalmaz. Nem is azért használjuk ezeket a közmondásokat, hogy közöljenek valamit, hanem csak azért, mert bizonyos alkalmakkor illik, vagy szoktak valamit mondani. Ilyenek például ezek: *Úgy még sohasem volt, hogy sehogy se lett volna, Telik az idő, múlik az esztendő, Ami késik, nem múlik, Van annak, aki meg nem issza*'' (O. Nagy, 1982. 16). Ezek a formulák át- és átszövik életünket. „Ezeknek a formuláknak a megfelelő alkalommal való kimondása öntudatlanul is kötelező, eltérő fogalmazásnak helye nincs, elmulasztása pedig a paraszti illendőség sérelme volna'' (Bálint, 1980. 412).

Nézzünk egy tipikus, szinte valamennyi nyelvben meglévő fatikus formulát, a leggyakrabban alkalmazott *Hogy vagy?* típusú kapcsolatkezdést. A *Hogy vagy?*-ra adott válaszok egy része tréfás alakulat, amellyel azt fejezi ki a megszólított, hogy nem valami túl jól megy a sora: „*Megvagyok egy kapában; Mint szegény ember gazdag városban; Mint a kutya a karó között; Két lábon, mint a lúd, Mint a szösz, fonatlan*'' (O. Nagy, 1982. 13–4); „*Mögvagyok, Köszönöm kérdéset; Tudja a jó Isten, minek kérkődjek vele; Sehogyse hálá Istennek; Jobban is lehetnék; Ehogy e; Csak vagyok; Még egy kicsikét; Mint a többi gróf; Mint szögény grófok a gazdag városba; Virágjába, mint a rohadt tők; Mint a hal a szatyorba; Összevissza, mint a hetipiac; Mögvagyok a többi közt*'' (Bálint, 1980. 412); „*Vagyogatok; Lehetnék rosszabbul is; Voltam már rosszabbul is, ami azt illeti; Lehetne éppen segíteni rajtam — félkilo Adyval; Még vagyok; Volt jobb; Élek; Ne is kérdezd; Szarul, de büszkén; Ha téged látlak, mindig remekül*'' (Hernádi, 1985. 156. Kiemelés tőlem. B. G.)

6.4. Köszöntők. A köszöntő a fatikus nyelvi elemeknek önálló folklór műfaja. A köszöntők világa az alkalmi, hevenyészett típusoktól a színes folklór köszöntőig, a frázis jellegű megszólalásoktól a semmitmondó hivatalos felszólalásokig terjed. Körükben találunk archaikus folklór alkotásokat, népi és irodalmi, valamint hivatalos eredetű köszöntőket.

A falusi köszöntőalkalmak behálózák az ember egész életét; jeles napokat, ünnepnapokat varázsolnak. Ugyancsak ez az igény tartja őket életben — s teremt újabb és újabb alkalmakat — a városban is. A köszöntők bevonultak az államigazgatásba is. Köszönteni szokták a veteránokat, a 100. életévüket betöltötteket, a névadó ünnepségen megjelenő kismamákat és újszülötteiket, a házasulandókat, az első szavazáson jelenteket, a „golyákat'', a búcsúzó diákokat és katonákat, az egymilliomodik vásárlátogatót és repülőutast stb. A politikai kapcsolatokban is fontos szerepet kapnak az ünnepi, születésnap-i köszöntők. Mindezek a szerteágazó és messzire vezető jelenségek egy dologban közösek: az emberi, nemzeti vagy csoportkapcsolatokat kívánják fenntartani, gondozni. Ebből a szempontból nincs különbség a régi falusi k o m a t á l k ü l d é s és egy dísztvírat között. Az emberek ugyan sokszor

panaszkodnak a hivatalos közlemények „semmitmondóságán”, az üdülőhelyi üdvözlő közhelyességén („Üdvözlétünket küldjük Siófokról” stb.), de ezek alapvetően más kommunikációs jelentőséggel bírnak, mint a tartalmi közlés. Ugyancsak sokan panaszkodnak az anyakönyvvezetők esküvői köszöntőjének sablonosságán. Ez a gyakori esküvőlátogatók számára előbb-utóbb ismertté válik. Ám itt sem a szó szerinti jelentésen, mondanivalón van a hangsúly. Egy időben írókat szerettek volna fölkérni a tanácsi esküvők szövegének megírására. Az esemény, a kommunikációs funkció természetéből fakadóan ez nem sikerülhetett.

A folklórkutatók rendszerezték a népszokások keretében megjelenő köszöntési alkalmakat. Talán nem is meglepő, hogy alig akad olyan hónap, amikor ne lenne a népéletben köszöntési alkalom! A köszöntők egy része a „jeles napokhoz”, az év ünnepeihez kapcsolódik. Hosszú idő óta megtalálható minden népnél az évkezdő napok megünneplése. Köszönteni szoktak a betlehemezés, a regölés, a balázs- és gergelyjárás, a locsolkodás, a pünkösödés, az aratás befejezése, a disznótor alkalmával. Kimondottan kapcsolatteremtési szertartás az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó k o m a t á l k ü l d é s. A Dunántúlon és a palócoknál ismeretes. Fiatal lányok (ritkán fiúk) egy élelemajándékkal megrakott és feldíszített tálat küldenek egymásnak, a kiválasztott rokonszenvezettnek. A szokást természetesen mindenki ismeri, s tudja, hogy megtiszteltetés, ha a húsvétra következő fehérvasárnapon ő is kap ilyen komatálat. A komatál küldésének alig rejtett tartalma: a barátságkötés. A komatálat vissza lehet küldeni érintetlenül (= visszautasítás), ki lehet belőle venni egy húsvéti tojást (és mással pótolni), valamint el lehetett fogadni, s másikat cserébe adni. Átadása a következő köszöntő kíséretében történt:

*Komatálat hoztam,
Fel is koszorúztam,
Koma küldte komának,
Hogy váltsa ki magának.
Ha nem váltja ki magának,
Küldje vissza komának.* (Dömötör, 1972. 33.)

A rítus két elemből tevődik össze. Az egyik elem a cselekmény, a másik a rítusszöveg (Marót Károly műszavával: a m o n d o t t r í t u s). A rítusszövegek ilyen kapcsolatteremtési alkalmakkor kivétel nélkül fatikus szövegek. A rítus célja a kapcsolatteremtés, de ez a cél rejtett, sugallt. Mégis az egész közösség tisztában van a valódi jelentésével: a felek barátok lesznek, megvédik egymást. A „komaság” elfogadása nyelvi következménnyel is járt: ezután magázták és komának (mátkának) nevezték egymást a felek.

A köszöntők az udvarias magyar nyelv kialakulásával és a polgárosodással együtt a társadalom minden rétegében elterjedtek. A 19. századtól megjelentek a félnépi jellegű k ö s z ö n t ő k ö n y v e k. Ezek a legutóbbi időkig igen népszerűek voltak. Mai utódaiknak a különféle i l l e m t a n k ö n y v e k tekinthetők (Magyar köszöntő, 1907; Köves, 1985).

7. A fatikus nyelvi elemek stilisztikája. A fatikus nyelvi elemek a nyelv valamennyi rétegében fölfedezhetők, hiszen a kommunikáció elképzelhetetlen lenne nélkülük. Az írott és a társalgási stílusban egyaránt léteznek. A levelek a kezdeti megszólítás után mindig tartalmazznak néhány tartalmi közlés nélküli bevezető sort (pl. *Bocsáss meg, hogy eddig nem írtam, de nagyon sok dolgom*

volt. Remélem, hogy levelem jó egészségben talál. . . Vagy: Bocsánat, hogy levelemmel zavarom. . . stb.). Az irodalmi művekben a levélversek ugyancsak ilyen fatikus kezdősorokkal indulnak:

*TOLDI írójához elküldöm lelkemet
Meleg kézfogásra, forró ölelésre!*
(Petőfi Sándor: Arany Jánoshoz)

József Attila Betlehemi királyok és Nagy László Adjon az Isten című verse teljes egészében a köszöntőformulákra épül. A köszönésformák egyéni jellegzetességeket is mutatnak. Sok író éppen ezek által jellemzi hősét. A paraszti életben a fatikus rítusokat leginkább a népi irodalom képviselői jegyezték le. Illyés Gyula, Nagy Lajos műveiben gyakran találkozhatunk velük, de most az etnográfiai-nyelvészti hűségéről közismert Tömörkény Istvántól idézem a bicskavásárlás előtti kapcsolatteremtő „körülményeskedés” leírását:

„— Nos, mire végzik — kérdé Jegenye András. . .
— Hát csak csináljuk — felelte a segéd.
— Ugyan ugye? — mondá hitetlenül Jegenye uram.
— De bizony csak.
— No né — válaszolt elégtelen András. . . — Nini, de szép paraplé! — folytatá fölpattanó hangon. — Tán le is szabad rá ülni?
— Azért van ottan, bátyámuram. . .
— Hát akkor le is ülök — mondá Jegenye. . .
— No, mire végzik? — kiáltott erősen, hogy átmenjen a szó az ablakon.
— Hát csak csináljuk — felelte ki Sziráki uram.
— Lám, lám — mondá jó lélekkel Jegenye András. . .” (Tömörkény, 1981. 18—9.) A köszönésforma kortükkör is lehet. Ezt jelzi az egyes köszönésformák divatja, túlzott követelése, követése. Az ötvenes évek *Szabadság!* köszönésformáját — amelyet szinte teljesen elsöpört az idő — így figurázza ki Kolozsvári Grandpierre Emil prózájában:

„— Szabadság! — köszöntötte a hazatérő férj a feleségét.
— Szabadság! — válaszolt az asszony.
— Szabadság, apu — búcsúzott a kislány. — Kilenc óra előtt ne várj haza.
— Szabadság, kislányom — hangzott az apa gyöngéd hangja.”
(Kolozsvári, 1979. 125.)

8. A tréfálkozó kapcsolat. A magyar nyelvészet számára sem jár elhanyagolható tanulsággal a nyugat-afrikai tallensieknél megfigyelt tréfálkozó rokonság, amely alatt a rövid, tréfás, fatikus párbeszédet értik az etnológusok. A tréfálkozó rokonság definíciója: „rokonok (v. rokonsági csoportok) olyan viszonya, melyből következően gúnyolódhatnak egymáson, anélkül, hogy emiatt megsértődnének.” (Bodrogi, 1957. 17.) Fortes ekképp írta le a tallensiek furcsa szokását: „Amikor pl. egy ba’ari férfi egy ösvényen menve véletlenül találkozik egy gorogo férfival vagy nővel, akkor ilyeneket mondhatnak egymásnak: »*Te ronda alak*« vagy »*Te semmirekellő*« s. i. t. Ha ezeket haragosan mondanák, akkor halálos sértéseknek számítanának” (i. h.). Tehát ismét arról van szó, hogy a szavak nem az eredeti, valódi jelentésükben használatnak, hanem más, a fatikus funkciót látják el. A dolgot az teszi különösen izgalmassá a magyar nyelv kutatója számára, hogy hasonló jelenséggel itthon is találkozottunk. A magyar folklórban a köszöntők között akadhatunk tréfás

köszöntőkre is. Ezek hangvétele sértő, csúfolódó, de mégsem veszik őket komolyan. Pl.: „*Kedves Barátom! Ma nevednapja vagy, amiért is szívemből kívánom, hogy annyi ménkű üssön agyon, amennyi göröngy vagy a fagyon. A szél horgya el az egészségedet, a kólika tekerje föl minden kedvedet. Legyen görbe a hátad. . .*” (Tallián, 1914.) A városi folklórban is föltűnik a tréfás köszöntővers műfaja. Fatikus funkciót látnak el a következő versikék:

*Hóvihar és jöhet bármi
Üdvözöllek, Kecze Árp! (Balázs, megjelenés alatt)
Van egy város, Vlagyivosztok —
No, szevasztok! (saját gyűjtés, 1985.)*

Az első szöveg inkább képeslapon képzelhető el, a másodikat a kommunikáció berekesztésekor használják. Humoros-rigmusos jellege megkönnyíti az elválás szóbeli megfogalmazását.

Számos más fatikus fordulat létezik, amely nevetést, jókedvet vált ki. A népi frazeológiában is közismert a *Pálinkás jó reggelt*-féle köszönés és változatai: *Papramorgós jó reggelt* stb. A köszönésformák tréfás használata azt jelzi, hogy a kapcsolattartásban szükség van az iróniára, a tréfálkozásra, az egymás iránti jó szándék kinyilvánítására.

9. A fatikus párbeszédekben a nyelvészek különböző szabályszerűségeket fedeztek föl. Szende Tamás foglalta őket össze először magyarul (Szende, 1979. 12–30).

- (1) Egyik fél megnyilatkozásai között sem szabad olyannak előfordulnia, amelyik gyökeresen ellentétes a másikéval.
Pl.: A: *De szépen nézel ma ki!*
B: *Hogy mondhatsz ilyen marhaságot!*
- (2) A párbeszéd megerősítő (affirmatív) kérdéseket tartalmaznak.
Pl.: A: *Ugye ma szép idő van?*
B: *Igen.*
- (3) A fatikus párbeszéd bármelyik pillanatban átválthat tárgyi, valóságos üzenetek közvetítésére. Ekkor a referenciális funkció lép előtérbe.
- (4) Párhuzamos szerkesztésmód figyelhető meg a fatikus dialógusokban. Mindkét fél körülbelül ugyanannyiszor szólal meg, s ugyanolyan típusú, hosszúságú mondatot, szót mond.
- (5) A fatikus párbeszéd hosszúsága némileg jelzi a kapcsolat intenzitását is. Hosszabb fatikus párbeszéd régebbi, intimebb kapcsolatra engednek következtetni.

10. A fatikus nyelvi elemek sok tekintetben általános emberi törekvéseket tükröznek. Ennek alapvető pszichológiai indítéka, amelyet a fatikus párbeszédet először leíró Malinowski is feltételez: a másik ember „csöndje” általában veszélyt jelez. A megszólalással viszont egy sor információ jut el a kapcsolatban részt vevő felekhez a másik viszonyulásáról. Mindemellett a fatikus nyelvi elemek sokszor korhoz is kötöttek. Egy korszak művelődéstörténetének fontos elemeit képezik. A fatikus nyelvi elemekkel dúszított szöveget pedig udvarias szövegnek nevezzük, amelynek kutatása, leírása még minden bizonnyal rengeteg érdekességet tartogat. A fenti alapvetés és rendszerezés csak kiindulópont lehet az udvarias magyar beszéd történetének megírásához.

IRODALOM

- Ábrahám Imre: Főbb frazeológiai kapcsolatok Nyúl község nyelvében. Nyelvtudományi Dolgozatok, 34. Budapest, 1982.
- Balázs János: A szöveg. Budapest, 1985.
- Balázs Géza: Sátorfirkálások. Budapest (megjelenés alatt)
- Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79. 2. Szeged, 1980.
- Benkő László: Megjelyezések az érzelemlifejezés kérdéséhez. Nyr. 110 (1986): 346—9.
- Bodrogi Tibor: A néprajzi terminológia kérdéséhez. Ethnographia, 58 (1957): 1—55.
- Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Budapest, 1979².
- Buda Béla: A szexualitás modern elmélete. Budapest, 1980.
- Buda Béla—László János: Beszéd a szavak mögött. MRT TK. Budapest, 1981.
- Dömötör Tekla: Magyar népszokások. Budapest, 1972.
- Éder Zoltán: Köszönésformák. In: Grétsy László—Kovalovszky Miklós szerk.: Nyelv-művelő kézikönyv, I. Budapest, 1980. 1249—56.
- Fabó Kinga: A nyelv emotív funkciója. Nyr. 109 (1985): 204—17.
- Gárding, Eva—Szende Tamás: A kérdés és a kérdezés. Nyr. 98 (1974): 333—41.
- Goffman, Erving: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest, 1981.
- Guszkova Antonijina: A tegezés, illetőleg a tegeződés a magyar nyelvben. MNy. 74 (1978): 303—16.
- Hajdú Mihály: Útmutató az állandó szókapcsolatok gyűjtéséhez. Honismeret, 1985. 4. szám (melléklet)
- Hartley E. L.—R.: A szociálpszichológia alapjai. In: Buda Béla szerk.: Kommunikáció-elméleti szöveggyűjtemény I. Budapest, 1980. 23—50.
- Hernádi Miklós: Közshelyszótár. Budapest, 1985².
- R. Hidasi Judit: A köszönés szemiotikájáról. In: Voigt Vilmos—Szerdahelyi István—Szépe György szerk.: Jel és közösség. Budapest, 1975. 181—95.
- Hymes, Dell: A nyelv a társadalomban. In: Szépe György szerk.: A nyelvtudomány ma. Budapest, 1975. 485—505.
- Illyés Gyula: Puszták népe. Budapest, 1969.
- Jakobson, Roman: Nyelvészet és poétika. In: Hang—jel—vers. Budapest, 1972². 229—76.
- Juhász József: Szövegtani vázlatok. In: TanSzöv. Budapest, 1983. 152—7.
- Kertész Manó: Szállók az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. Révai, é. n.
- Kolozsvári Grandpierre Emil: Béklyók és barátok. Budapest, 1979.
- Köves J. Julianna: Illik tudni. Budapest, 1985.
- Ladó János: Köszönés és megszólítás napjainkban. Nyr. 82 (1958): 422—30, és Nyr. 83 (1959): 23—36.
- Lammel Annamária: Az interperszonális kapcsolatok rítusai. In: Niedermüller Péter szerk.: Folklor—társadalom—művészet 7. Budapest, 1981. 167—91.
- Magyar köszöntő. Legújabb és legteljesebb ~ ~. Franklin Társulat, Budapest, 1907⁹.
- Malinowski, Bronislaw: The problem of meaning in primitive languages. In: Ogden, C. K.—Richards, I. A.: The meaning of meaning. New York, London, 1953. 296—336.
- MMNy. = A mai magyar nyelv. Szerk.: Rácz Endre. Budapest, 1976⁴.
- O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1982³.
- Pap Mária: Három szociolingvisztikai tanulmány. ÁNyT. VII. (1972): 296—314.
- Papp György: A köszönés szemiotikai megközelítése. In: Bori Imre szerk.: Tanulmányok 12—3. Újvidék, 1979—80. 89—103.
- Sinor Dénes: A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben. Nytud-Ert. 83 (1974): 545—52.
- Solymos Ede: A köszönről. Nyr. 84 (1960): 121.
- Szende Tamás: A szó válsága. Budapest, 1979.
- Takáts Lajos: Az apátfalvi nyelvjárás. Makó, 1926.
- Tallian Vince: Dalok (Ács). Ethnológiai Adattár 1390. (1914.)
- Tóth Mihály: Köszönések és megszólítások Bag községben. MCsopDolg. 20. Budapest, 1983.
- Tömörkény István: Csata a boldogságért. Budapest, 1981.
- Voigt Vilmos: Modellálás a folklorisztikában. Ethnographia, 70 (1969): 373.
- Voigt Vilmos: Folklor és szociolingvisztika. ÁNyT. VII. (1972) 249—63.
- Voigt Vilmos: Kisepikai prózaműfajok. In: Örtutay Gyula szerk.: A magyar folklor. Budapest, 1979. 283—323.

**A képalakítás tendenciája Krúdy Gyulának
N. N. című kisregényében**

Az N. N. képeinek jelentéshordozó szerepe

Az 1920-ban megjelent N. N. című kisregény Krúdy önéletrajzi elemeket is hordozó, lírai hangvételű, képekben gazdag műve. Sajátos a közlés módja: a bevezetőben megszólaló, hősét röviden bemutató író háttérbe húzódik, hogy átadja a történetmondást a címszereplőnek, N. N.-nek. Önéletrajzi vallomást tesz N. N. a Fehér Farkashoz címzett külvárosi kocsmában. Nyírségi gyermek- és ifjúkorát idézi fel, az öregedő férfi nosztalgiájával.

A szerkezet laza, nincsenek határozott időbeli-térbeli kötöttségei. Az egységet, a szervesiséget nem a hagyományos regényszervező elemek, hanem a stilisztikai jellegzetességek biztosítják. A kisregényben bőven áradó metaforikus, metonimikus asszociációk, hasonlatok és szimbólumok mindig az emberről mondanak valamit, emberi sorsvonalatkozásokat rejtenek, s lírai reflexióként árulkodnak alkotójuk szemléletéről, az élethez fűződő érzelmeiről, gondolatairól.

N. N., Krúdy „önstilizációja” tehát képekbe rejtett lelki önéletrajzot mond el. Bőven és sajátosan áradó meséje közben kibontakozik, megelevenedik a Krúdy-táj. Lélekkel-sorssal átitatott táj ez, melynek érzelmi-hangulati telítettségében, személyességében kulcsszerepe van a képalakítás sajátos tendenciáinak. Általuk az emberi lét és annak tárgyas közege olyan egységet alkot, amelyet csak a költői képzelet hozhat létre. A dolgok, a teremtmények otthonukat keresik Krúdy tájain. Senki és semmi sem maradhat társalan, otthontalan. A korreszpondeáló képzeletben minden teremtmény, dolog magához vonz egy másikat. Legalábbis bárkit és bármit egybevarázsolhat az író emberiesítéseivel és tárgyiasításaival:

„A szél koncertet tartott, mint megőrült muzsikus” (123).^{*} A nyírségi országutak „lomhán, rezignáltan kanyarognak” (183). Az utcák „messzire és sárosan nyúltak el, mint a hétköznapi élet” (118); „a kedv az asztal alá gurul, mint egy leszakadt nadrággomb” (139); „oly ifjúnak tűnik fel előttem, mint az újhoid sarlója” (212).

Régi megfigyelése a Krúdy-szakirodalomnak, hogy az író már-már irracionálisnak látszó képalakítása mögött valami szabatosság működik. Szauder József szerint a „rohamos asszociációk” „logikailag ugrásszerűen kapcsolódó mondatokban” öltenek testet (Krúdy-hősök. Újhoid 1948.; újra: Tavasz és őszi utazások. Bp., 1980. 28). Ha talán nem is logikus ezeknek az asszociációk-

^{*} Az N. N. szövegét a kisregény 4. kiadásából (Bp. 1966., Magyar Helikon) idézem.

nak a sorjázása, semmi esetre sem önkényes. Az N. N.-ben is áttekinthetően, szervesen illeszkednek a képzetek az emlékezés rendjébe, s az emlékekhez fűződő érzelmek rendjébe.

Ahogy N. N. leltározza elhagyott ifjúságát, mintha kétféle intuíció találkozna össze, épp a képi asszociációk közvetítésével. A megidézett gyermek- és ifjúkor a világgal való bensőséges kapcsolat idejének tűnik. A dolgok ekkor még szeretetteljes családba illeszkednek, úgy vonzzák egymást, mint az ősi folklorisztikus képzetekben vagy a XIII. századi ferences világlátásban, melyet A teremtmények himnusza vagy a Fioretti egy-egy megindítóan naivbajos jelenete olyan meggyőzően dokumentál. Az N. N. bővelkedik az ilyen „testvéries” képzettársításokban: a tücsök „szomorú kis pajtás” (111); a nyári csillagok „megbocsátólag, csendesen nézegettek alá” (168); „A száraz napraforgók megannyi örök az út mentén, akik reám vigyáznak” (252); „A madárijesztő, mint egy helyeslő jó barát állott a hold félsarlója alatt” (251–2).

Ez a bensőségesség és harmónia valahogy mindig elégikus színezetű: rezignált búcsú egy végleg múlttá vált életközegtől, egy tovatűnt életlehetőségtől. Bori Imre N. N.-értelmezése szerint: „az »elveszett illúziók« után küldött sóhaj” (Bori Imre: Krúdy Gyula. Újvidék, 1978. 173). Az emlékeket felidéző jelen éppúgy benne van a szövegben, mint a felidézett múlt. A nyírségi otthon képei a visszapillantás érzelmi reflexióit is magukban foglalják: azt az őszinte beismerést, hogy az a közeg nemcsak az otthonosság, a harmónia világa volt, hanem a lomhaságé, a rezignáltságé, a terméketlen álmodozásoké, a lunárikus öncsalásoké is. Rejtélyes módon, épp szimbolikus szólamai révén, a tücsök-motívum által, az író hősét, N. N.-t, azaz önmagát is odasorolja az álmodozók közé: nosztalgikus emlékezéseivel, képzeletjátékaival mintha a nyírségi mentalitást ismételné meg, oldás és kötés ambivalenciája között tétovázva.

A tétovaság nyelvi artikulálása a szüntelenül képekké stilizált megjelénítés. Szeretettel vállalt és ugyanakkor kételyekkel is szemlélt múltját az író két regiszterben eleveníti fel: a valóságos és a képzeleti szintjén. Különösen érvényes ez egy bizonyos képtípusra, a feltételes hasonlatokra:

„A vadszőlő hervadozott a verandán, *mintha* azokra a régi vidám vendégekre gondolna, akik itt valamikor piros borral a kezükben üdvözölték a nyári hajnalokat, a cigány tust húzott, és a vendégek elmentek pörgő kocsi-kerekeken” (235).

Krúdy élményanyagának, világlátásának akár jelképe is lehetne ez a *mintha* kötőszó. Szauder József hívta fel a figyelmünket idézett művében a Krúdy-világ sajátos jegyére: a feltételes és a kijelentő modalitás keveredésére, az illúzió mögött az illúziótlanságra. Két szólama van tehát Krúdy nyelvi teremtésének. Hogy mégis az egybehangzó „koncertálás” az alapélményünk, azt a képek szintetizáló, összefogó erejének köszönhetjük. Ezek a képek elég szuggesztívek ahhoz, hogy az intuitív olvasót belevigyék a képzeletjátékba, vagy ha úgy tetszik, a képzelet színjátékába.

S mit remél, mivel vigasztal ez a múltidéző, emlékeket és álmokat felbűvölő nyelvi varázslat? Hogy az ember és világa eredendően nem idegen egymástól. Annakra belülről rokon, hogy akár fel is cserélhető. Ennek tanúságtétele a képkötő képzettársítás főiránya: az emberiesítés és a tárgyiasítás. Általuk sugallja Krúdy, hogy bár ő maga is XX. századi ember, aki megélte, ismeri már az elidegenedettséget, a világ megosztottságát, a „létfeledtség világejzszakájának” fenyegetését, az üresség kísértéseit, de aki még képes őrizni valamit az ember eredendő nyitottságából, az áhítatos élettiszteletből, az élet

bensőségességének derűjéből, és képtelen lemondani valamiféle kozmikus rend vágyáról. Erről tanúskodnak jellegzetes képei, melyekben tipikus jelenség az emberi és természeti jelentéssík kapcsolódása, az embernek és világának bensőségességre vágyó összekapcsolódása. És közben bontakozik ki egy másik folyamat: az emberi közeg, a természet és a tárgyi világ szüntelen átírása emberi hasonmássá. A megszemélyesített táj szimbolikus szólamként fonja körül egy-egy szereplő alakját. Bizonyos fokig az impresszionizmus reflexszíneire emlékeztetnek ezek a leírások, csak hogy itt a környezet a reflexiók hordozója, a visszhang.

A nyírségi külön, Szomjas úr alakja, egész lényének megkésettsege, hóbortokba fojtott nyugtalansága, kísértetszerű anakronizmusa megelevenedik a kisregény egyik tájképében. A régi szélmalom és környéke valamiképpen „alteregójává” lesz Szomjas úrnak:

„Ő ott lakott, ahol a veres hasú régi szélmalom állongott gyepes halmon, mint valamely *öreg vitéz*, aki várából *kirohant*, hogy *megállítsa* az útonjárókat. A várat *elvitte* mögötte az idő, a halmot már benővelte a galagonya, mogyoróbokor, vadalma, amely *bujdosó* növények nagyon *szeretnek* olyan helyen *tanyát ütni*, hol emberek nem járnak; — *kedvükre játszadozhattak* tavaszi reggelen, nyaranta *belehenteregtek* leveleikbe, és így ősziidőben oly *ijedten bíjtak össze*, mint a *kárvallott család*. Még fűzfa is akadt itt ama szomorú magyar fajtából, amely *elfütyyengeti* a szélben a régi boldog embereknek nótáit, amelyeket a mai kor már nem ért meg. Nyírfa fehérlett az alkonyatban, mint egy eltévedt szellem, aki a régi szélmalom környékére bujdosott a seprőcsináló öregasszonyok elől. És a vén szélmalom tetőtlenül állott a közepén, mint egy *ordításra kész szörnyeteg* a múlt időkből, amely megfogyatkozott, letöredezett szárnyaival utolsó *lehetőleg* védi a maga dombját, holott ellenségek már nem jártak erre, legfeljebb néma vándormadarak húztak át a felhős égboltozat alatt! [...]

Itt barátkoztam meg Szomjas úrral, ... Hallottam, hogy bogaras ember, de nem sokkal bolondabb azoknál a különködő nyírségi uraknál, akik ... meghúzódtak magányos házaikban, mikor minden hitelüket kiaknázták, és *jókedvet, életbölcsest* az őszi légytől *kértek kölcsön*, amely a papírossal beragasztott ablakokon döngött” (236–9).

A Szomjas urat körülvevő átlelkesített táj megszemélyesítései nagyon is „célszerűek”. Ezek a stíluselemek „lelki tájjá” szublimálják a régi szélmalom környékét, az anyagi dolgok nyelvén mondják el a szellemi természetű emléket Szomjas úrról, egyéniségéről, létmódjáról. A tájba vetítik egy emberi sors minőségeit. Az N. N. költői képei tehát nem funkciótlanok, nem díszítő, feljavító stilizációk. Legáltalánosabb szerepük, hogy megtestesítsék a testetlen, anyagtalán emlékezetet, térbe rögzítsék, tárgyhoz, tárgyiashoz kössék a kötetlenül létező tudatáramot, s ha kissé tétován, kissé elmosódva is, megsejtessék az olvasóval az emlékező író és a megidézett világ belső kapcsolatát, e kapcsolat természetét: líraiságát és melankolikus iróniáját. Az N. N.-ben ezért is van kulcsszerepe az emberiesítő és tárgyasító képzetkapcsolásnak.

Az N. N. szóképei és hasonlatai

A képzetkapcsolás fent vázolt rendjét érzékeljük Krúdy N. N.-jének elemi képeiben: a szóképekben és a hasonlatokban egyaránt. Az izoláló áttekintést megnehezíti, hogy az író korreszpondeáló képzelete szüntelenül kombinál: továbbfejleszti, komplex képpé, szimbolikus szólamná növeszti elemi képeit. De már az alapokban is jól kitapinthatók az említett sajátosságok, a képzettársítás két főiránya: az emberiesítés és a tárgyasítás.

I. A metaforák. 1. Érdekesekek és tanulságosak az N. N. teljes metaforáinak síkváltásai.

a) A természetit emberivé átíró képek többnyire az otthonosság, bensőségesség áramkörébe kapcsolják képzeletünket.

Kulcsmotívuma ennek az alapérzésnek a *tücsök*-metafora, a legkülönbözőbb alak- és funkcióváltásokkal. Predikatív azonosításként indítja el az írói képzeletet: „A tücsök volt a dajkám” (99; fejezetcím). A kisregény folyamatosan építi, variálja a „jó kis zenész” szerepköreit, s az alapképet az egész művet átszövő szimbólummá növeszti.

A gyermekkort előbűvölő nosztalgikus emlékezet hívja életre azokat a könnyed szépségű, poétikus hangulatú antropomorfizációkat, amelyek birtokos szerkezetbe illesztik az azonosítást, s közel járnak az allegóriához: „Az alföldi *alkonyat* meztelen lábú *leányzó*i futottak át a mezőkön” (217); „*dér* hagyta könnyed *lábnyomát* a borház felett” (216).

b) Megtöri a bensőségesség hangulatát, s ellentétes irányba mozdítja el érzelmeinket néhány teljes metafora tárgyiasító képzettársítása. Ilyen hatású például egy-egy összetett szó formájú kép, melynek embert jellemző funkciója van, s előtagként álló képi síkja általában negatív hangulati töltésű szó, ironikus minősítés: *dohányszita*-arcú öreg (119); *vörösbor*-arcú falusi urak (136); *vackorképű* öregasszonyok (216); *kénköves szagú* gavallér (225).

Még határozottabb az értékelő funkciója azoknak a tárgyiasításoknak, amelyek birtokos szerkezetbe illeszkednek, s jelzett szavuk, azaz képi síkjuk reflexív minősítés: „Most már végre viszontláttam őt, aki nem felejtett[e] el . . . az *álmodozás zsákjába* bújtatni a *nyugalanság malacai*” (250). Az azonosító elemek (*zsák* és *malac*) lefokozzák, de legalábbis megkérdőjelezi az álmodozó, nyugtalan emberi magatartást, az álmodozással kompenzáló ön-csalást. Így lesz a kép írói állásfoglalás is: játékos humorral teli, de mégiscsak távolságtartó minősítése az ifjúkori álmodozásoknak, ironikus megkérdőjelezése az álmokba menekülő emberi attitűdnek.

2. Merészebb az átírás, rejtélyesebb a teremtető képzelet, és erősebb az affektivitás az N. N. egyszerű metaforáiban. Az emberi és a természeti szintézise titokszerűbb, s nehezebb a közös szemák rekonstruálása is.

a) A gyermekkor intuícióit bűvölik elő azok a titokzatos antropomorfizációk, amelyek a látható világ nyelvén kísérlik meg elmondani, megidézni a múltbeli pszichés élményt. Krúdy egyik visszatérő természetélménye az *alkonyat*. Teremtő nyelvi játéka ily módon idézi fel a nyírségi gyermekkorban megélt napszak emlékét:

„Még mindig jobban kedveltem . . . a *leguggoló* *alkonyatot*, amely a füzesben *letelepedett* parasztasszon módjára. . . . susogott a szél a fagallyak között, *sziszegett* a sötétség, amely az ereszről ereszkedett alá, sóhajtott valaki a padláson: mintha egy *óriásnő* borította volna a szoknyáját a világra, midőn bealkonyodott” (130–1).

A hasonlatokkal is bővülő antropomorfizációs megjelenítés az őszi *alkonyatot* rejtelmes, kísérteties, kissé talán erotikus lénnnyé személyesíti. A *leguggoló* melléknévi igeneves metaforától az *alkony* titokzatos allagóriájáig vezet a dús írói képzelet, ily módon vetítve ki a napszakot átélő gyermeklélek szorongásait, a rejtelmeket sejtető lelkiséget. Az ehhez hasonló átírásokra, melyek valamiféle pszichés kivetítésnek felelnek meg, bőven találunk példát az N. N.-ben.

A valóságtól merészen távolítják el a jelentést azok az antropomorf melléknévi metaforák is, amelyek a mondatban módhatározóként szerepelnek. A határozóknak ugyanis szigorúbb, szilárdabb a grammatikai-szemantikai kötődése, szorosabb a frazeológiai egység, a tranzitivitás, s így határozottabb az emberiesítő átírás is: a nyírségi országutak „*lomhán, rezignáltan kanyarognak*” (183); „*megbocsátólag, csendesen nézegettek alá a nyári csillagok*” (168); „*unatkozva szállnak át a madarak*” (165).

b) Sajátos funkciója van az N. N. tárgyiasító egyszerű metaforáinak. A tárgyiasító metafora olyan itt a költői teremtésben, mint a fétis: a kifejezés „megszentelt” tárgya, az anyagi jelkép, amelyben érzékelhető formát ölthet a lelki tartalom, az emlék, amelyben összekapcsolódhat a belső élet a külvilággal, a szellemi természetű az anyaggal.

Krúdy jellegzetes tárgyiasításai azok a főnévi metaforák, amelyek emberi sorstartalmakat érzékítenek meg. Az azonosító tagnak ilyenkor értékelő szerepe is van. Az ifjúkor emlékei például egy helyütt a szívben található „*hamurakásnak*” minősülnek. Másutt még pontosabb a kép: „Nem érdekelte többé az én ifjúkorom, hiszen az *egy leélt élet hamuja* már” (191). Szemléletesen „tárgyiasítja” Krúdy a felejtést: a hűtlen N. N.-nek lyuk van a szíve helyén: „Hát az a *lyuk* . . . azért szükséges, hogy az ember ott tudja hagyni azokat, akiket szeret . . .” (204).

Kölcsönzött alapötletből, mégis leleményesen épül ki egy többelemű tárgyiasítás, amelyet „*kocsmái sorsszimfóniának*” is nevezhetnénk: „idegen, víg, okoskodó, vidámkodó, nyiladozó emberek nyomulnak be [a kocsmába], mind-egyiknek más és más *verkli* a kabátja alatt, amelynek *zenedarabjait* lejátszadozza a kocsmasztal mellett — okoskodik, vidul, ugyanazokat a *dalokat* éneкли, végül hazamegy, a temetőbe!” (138—9).

A belső élet egyik legeredetibb tárgyiasítása a Kozsárkának, a pócsi búcsúvezérnek tulajdonított képesség. A szuggesztív, tiszta és erős hitű ember képes arra, hogy szemével megnyissa „a *bemohosodott zsilipeket* az asszonyok lelkén, hogy kiömlik onnan a sok *szennyvíz, a poshadt csatornalé*, amelybe mindenféle *szemetet dobált* a mindennapi élet” (220). A búcsúvezér szuggesztívójában megindul egy folyamat: a lelkek megtisztulnak az élet sűrűjében rájuk ülepedett bűnök szennyétől, s a bűnbánó lélek szabadon áramlik Isten felé. A keresztény lelki életnek e jól ismert spirituális jelenségeit rendkívül pontos, érzékletes képsorban, szemléletes tárgyiasításban jeleníti meg Krúdy, a nyelvi anyag metaforikus formálásával. Az idézett képegyüttes példája annak is, hogy az ún. dezantropomorfizálás nem feltétlenül elidegenítő tárgyiasítás.

II. A megszemélyesítések. Bár eddig is emlegettünk meg-személyesítő képeket, külön kategóriaként is érdemes áttekintenünk az N. N. perszonalifikációit. Krúdy képzőművészeti fantáziája eredendően megszemélyesítő természetű. Kemény Gábor vizsgálatai is tanúsítják: „szóképei közül . . . mennyiségére és minőségére nézve is kiemelkedik a megszemélyesítés” (Krúdy képzőművészete. Bp., 1974. 22).

Élővé bűvölni az élettelen, ez nyelvi teremtésének főiránya az N. N.-ben is. Mintha a „teremtőember” ősi, gyermeki animizmusa, otthonossága irányítaná az író világérzékelését: a dolgok emberarcot öltenek, emberként cselekednek, viselkednek. A külső élet szüntelenül az emberhez igazodik. Néha el is mosódik a különbség az emberi és a természeti létmód között. Baráti, rokoni összetartozást álmodik az író, erről vallanak egyes képei:

„*Barátom volt az útszéli vadkörtefa árnyéka, még nem felejtette el a mogyoróbokor*” (170); „az igazi lényem itt maradt a Nyírségben . . . búskomor tájak és nádasok között; . . . *együtt fűtyörészett a széllel . . . beszélgetett a vad-vizekkel, a sunyin lappangó őszökkal . . . együtt repdesett lelke a gondtalan, vidám seregélyekével*” (249–50).

Ezekben a természettel „kommunikáló” képekben érzékeljük leginkább, hogy Krúdy N. N.-beli képalkotásának mi a legmélyebb értelme: az író a stílusban, a nyelvben kísérli meg újra és újra megteremteni az összhangot, amelyet az életben már maga sem tapasztal, maga sem remél, de amelyről lemondani sem akar egészen, hát eljátszik a lehetőségével. Tegyük hozzá, sohasem öncélúan. Mint arra már többször utaltunk, az emberi helyzetnek gyakran válik tükörképévé, pontosabban: reflexív értékelésévé a természeti környezet. Az esemény közege emberi minőségeket, minősítéseket rejt magában, s legtöbbször a megszemélyesítések által. Álljon itt most csupán egyetlen példa arra, hogy Krúdy antropomorfizációi mennyire nem esetlegesek, nem dekoratív öncélúságok, és nem a dolgok felszínén maradás nyelvi jegyei.

Az eltűnt idő nyomába eredő N. N. visszagondol ifjúkorának egyik felemás helyzetére: egy temetői találkára, amelyen Jellától, a hervadó szépaszszonytól vette első szerelmi leckéit:

„Borpiros őszi délutánokon [Jella] megengedte, hogy a temetőbe kísérem, ahol hozzátartozói feküdtek a magas, *sóhajtó* akácok alatt, amelyeknek kopasz gallyain nagyon *szerettek hintázn*i a varjak a felszélben. . . . emlékezetesen zörögtek a száraz falevelek . . . a bokrok kopaszodó, tüskés gallyai összeborultak, *egymásba kapaszkodtak*, mintha az utat *védelmeznék*, amely a minden titkok megértéséhez vezet” (125–6).

Az átkottázott tájkép megszemélyesítései részt vesznek a cselekmény, a temetői randevű megjelenítésében: cselekményszervező elemek, s egyben minősítései is ennek a helyzetnek, mely egyszerre „sóhaj és játék”. A képek mélabús és groteszk felhangokkal zümmögik körül a serdülő N. N. és a hervadó Jella őszi pasztorálóját.

A természetben az embert megragadó, az ember dolgát minősítő koherens megszemélyesítés tipikus jelensége Krúdy kisregényének. Gazdagon, változatosan sorakoznak az ilyen jellegű képek, az antropomorfizálást a legkülönbözőbb alanyokhoz társítva.

1. A legmarkánsabb megszemélyesítés egy-egy természeti létező cselekedtetése, ami gyakran többmozzanatú perszonifikáció:

„a félhold elfátyolozott *tekintete biztatóan nézegetett alá*” (252); „A hajnali szél mindezt előre *megmondja*” (181); „A magas fák megritkult gallyaira a köd *teregeti ki szegényes ruházatát*” (147); „A napraforgók *megindultan csóválták a fejüket*” (208).

2. Ritkábbak a természetet külső emberi tulajdonsággal minősítő megszemélyesítések, melyek az ún. *image concrete* kategóriájába tartoznak (Bally, Charles: *Traité de stylistique française*. Geneve—Paris, 1951³. I, 193–5), pusztán szemléltető funkciójuk van, s nem is mindig eredeti invenciók: „*nagyfejű, bábész napraforgók*” (183); „*kövér lombok, megtelt bokrok, széles szoknyájú szőlőtőkék*” (107).

Akkor érezzük igazán az író stílus- és légkörteremtő erejét, ha a képzetkapcsolás hangulattal, érzellemmel is feltöltődik: „a fák *sovány, mellbeteg karjait* bepólyázta [az éjszakai hóesés]” (156).

3. Bőven áradnak a természetet pszichés képzzettel, belső emberi tulajdonsággal összekapcsoló, affektív képek, amelyek mindig szervesen illeszkednek az adott szövegkörnyezetbe, belső állapotok külsővé tételei: „tövisből *elkeseredett* bokrok váltják fel a világból *megvetéssel távozó* tölgyeket” (171); „A gyalogút szinte *elárvultan kanyargott* a kocsmá felé” (140—1); „nem váratlan az őszenek *mogorvasága*” (99).

4. Gyakran töltenek be természeti lények emberi funkciókat, mint például a már idézett tücsök-antropomorfizációkban: „A tücsök volt a *dajkám*” (99; fejezeteim); „Jó kis *zenész* volt” (102); „mindig boldog voltam, amikor szomorú kis *pajtásomnak* a hangját meghallottam” (111); „*Én voltam a tücsök*. [Bekezdés.] És *mindenki tücsök volt* körülöttem, mert mindenki magának élt” (115).

A csillagok, a hold, az évszakok, a napszakok, a nyírségi táj flórája és faunája él, cselekszik, teszi szolgálatait az embernek, az emberért az N. N.-ben. Vagy talán az ember helyett? Humanizálás ez igazán, vagy kétségbeesett társkeresés egy elidegenedett világban, s ily módon a dehumanizálódás közvetett kifejezése? A kérdés nyitott, a válasz, úgy érezzük, a befogadói alkatnak, látásmódnak is függvénye. Kemény Gábor a természet szüntelen megszemélyesüléseit az emberi szféra eltárgyasításának érzi, s a groteszk, ironikus távolságtartás jeleként értelmezi (Krúdy képköltése, 23). Igaz lehet ez a konklúzió az egész életműre vonatkozóan, az önéletrajzi fogantatású N. N.-ben azonban erősebbnek érezzük a két létszféra közelítési vágyát, az ember makacs ragaszkodását a teremtett világ valamiféle összhangjához. Ha máshol nem, legalább a képzelet, a nyelv szintjén.

5. Míg természet-megszemélyesítéseket bőven találunk, jóval kisebb a számuk az N. N.-ben az élettelen tárgyi világot antropomorfizáló képeknek. Többségük az ember szűkebb környezetét bővíti életre: „egy . . . *mélyen hallgató magyar házban* . . . sohasem gondol senki az életnek a befejeződésére” (99); „*Kis ablakok* voltak a [Szomjas úr] házán, amelyek *észrevétlenül óhajtottak maradni* e feltűnési viselkedésben szenvedő világban” (239); „A kémények nem füstölögnek oly *őszinteséggel Magyarországon*” (97).

A többelemű tárgy-megszemélyesítés gyakran allegóriába hajlik: „Nézzé, ott jön már a *piszkafa*, amely az álmokat hozza, és *bedugdossa* a kéményekeken” (213). Juliskának, N. N.-ék falusi szolgájának működik a képzelete ilyen babonásan.

Jellemző a tárgyak megszemélyesítéseire, hogy azok ritkán szemléleti, láttató, leíró jellegűek, sokkal inkább affektív reflexiók, vagy egyszerűen a kontextust formáló, motiváló ún. diaforikus képek, melyeknek közös elemei a szövegben nyerik el értelmüket (Wheelwright tipológiája; vö. Rákos Péter: Tények és kérdőjelek. Bratislava, 1971. 186).

6. Az elvont dolgok izolált megszemélyesítései nem jellemzők Krúdy kisregényére. Hozzá kell tennünk, hogy nem tekintjük igazán absztraktumnak az emberi tartalom elvonatkoztatásait, mert ott az elvontság csak logikai értelemben igaz; a jelentés erősen kötődik az emberi szférához.

Az emberi jelentéskörbe tartozó elvontságok gyakran fejlődnek olyan komplex képpé, amelyről nehezen döntjük el: allegorikus vagy szimbolikus jellegű-e? Közelebb áll talán a szimbólumhoz, mert kifejtettségében is van valami rejtélyes, elszabadult képzeletre valló egyéni intuíció. Ilyenek például az emlékek „cselekvései”, az álom cselekvéssorozata Juliska meséjében vagy a Bánatot cselekedtető képsor:

„Vannak olyan reggelek, amikor az ember hajlandó volna elfelejteni mindent, ami odáig történt vele. Ezek az újjászületés reggelei, amikor a *Bánat elment csavarogni* éjszaka valamerre, és a kakaskukorékolásra *nem talált haza. Megrekedt* tán egy útszéli kocsmában gajdoló vándorlegények között, akik részegségükben nem engedték tovább a *lőszemű idegent*. Vagy *sarkába szegődött* a város kapujánál az öngyilkosjelöltnek, aki azért ment az országútra, hogy megkeresse a legmagasabb fát. . . . Vagy talán a vidámság hírnökei, vándorcigányok közé *keveredett* a Bánat, akik *elvitték őt* gyors szekereiken másik határba, ahonnan majd *lesoványodva, megverve tér vissza*, mint egy eltévedt ház-őrző komondor?” (214–5).

Ezek a metaforikus szintre emelt lelki tartalmak pontosan tükrözik Krúdy életszemléletét, létérzékelését. A világ, az élet számára sosem üres: tele van jelentéssel dolgokkal, helyzetekkel. Ezt sugallja az idézett részlet, egy derűs, szorongások nélküli reggelnek a misztériuma, a képzelet tűzijátékának egy jellegzetesen krúdys teljesítménye, amely a nem létező lelki tartalmakat is domesztikálni képes.

Ugyanígy helyezi bele a világ természetes rendjébe, mintegy emberhez szelídíti legnagyobb ellenségünket: a halált. A halál N. N. nyírségi életének közegében egy falusias külsejű öregember, többnyire ellenszenves vonásokkal, aki rendszerint alattomosan közelít, hátulról támadva meg mit sem sejtő áldozatát: „a *halál* egy alacsony, vézna, idegen *parasztember*, aki szemére húzott kalappal szokott néha a faluba menni . . .” (188); „A halál hátulról, a keresztútnál vágja tarkón az embert, mint a házinyulat” (198). Egyedül Kozsárka, a máriapócsi búcsúvezér nem fél tőle. Mint hívő keresztény, komájának tudja a halált (223).

III. A hasonlatok. Valamennyi kvantitatív vizsgálat a hasonlatok nagy számát tanúsítja Krúdy prózájában. Az N. N.-beli arány is bizonyos: átlagban 3 hasonlattal számolhatunk oldalanként. Kemény Gábor pontos mérésekkel is igazol: az N. N.-t megelőző Útitárs című kisregény 68 oldalán 183-at talált ebből a költői képből (i. m. 30).

Sajátos látásmódot sejtünk a hasonlatbőség hátterében. A korszellem, a korstílus érintése mellett nagy szerepe van a személyes hajlamoknak: az analógiás gondolkodásnak, a folklorisztikus képzeletnek. S mindenekelőtt a már sokszor emlegetett „illuzionista képzeletjátéknak”, mely szüntelenül az ábránd színpompás őszi leveleivel hinti be a tényeket, hogy ne legyenek annyira árvák. A tényeket mániákusan túllépő, végességükből kimozdító, szabadon társító képzeletjátékokra a hasonlat a legalkalmasabb költői kép, mert egyszerre artikulálja a dolgok rokonságát és távolságát, az illúzió mögött az illúziótlanságot, az ábránd mögött a valóságot.

I. Különösen igaz ez a *mintha* kötőszós hasonlatokra, melyeknek gyakorisága jelzés értékű, s Krúdy világlátásának, élménytípusának is jellemzője: „a hold közelebb jött a tölgyfák csúcsához, *mintha arról akart volna meggyőződni*, hogy valóban mindenki alszik a Sóstón” (174).

A feltételes kötőszó, a *mintha*, már eleve távolságot teremt a hasonlat két eleme között, fellazítja az egymásra vonatkozást. Fokozza ezt a hasonlító kép feltételes módú állítmánya. A grammatikai elemek megnövelik a szemantikai távolságot, s csak lazán fűzik össze a képzeteket, a *mintha* pókhálófonalán. A feltételes hasonlatok körében is gyakoriak az emberiesítő tendenciák. Az antropomorfizáció erejét, jellegét jelentősen befolyásolja, módosíthatja a nyelvtani megformálás is:

a) „Az akácfa ősziidőben sírdogál . . . a kemencében, *olyan jajgatást végez, mintha öregasszonyokat égetnének*” (188). Az analógia két cselekvést kapcsol össze, a közös számák, mivel érzelmi-szemléleti jellegűek, könnyen rekonstruálhatók, s az ironikus antropomorfizálást adekvátnak érezzük, könnyen követjük.

b) Fokozottabb a szubjektivitás a következő képben: „Nagyot *gondolkozott* a táj, mintha valami nagy mondanivalóra készülődne” (208). A szubjektívan antropomorfizáló átírás már a főmondatban megindul. A feltételes mellékmondat: a hasonlító tag is személyes reflexió, s csak lazán kapcsolódik az alanyhoz, elég nagy distanciával.

c) Utolsó példánk egészen távoli képzetköröket köt össze, nagyon lazán, baudelaire-i vizionálásra emlékeztetően: „*Hiába hangzik felettük az esőszemek kopogása, mintha koporsószeget vernének be*” (211). A halálfélelem, a haláltudat kivetítése ez a kép, erősen szubjektív képzettársítás, a tagok nagy szemantikai távolságával. Eluralkodik benne a jelenségek hieroglifikusságának érzete, mely örökké titokzatos párhuzamot és utalást sejt a dolgok között. Sugallja azt is, hogy a természet nyelvét az ember igazában nem tudja megfejteni, csak sejtje mondanivalóját. Talán ezek Krúdy legmodernebb képei, e logikailag megalapozatlan jelképeségek, melyek valami mélyebb egyetemesség reményében fogannak.

2. Krúdy szabatosan formált klasszikus hasonlataiban is nagy változatossággal sorakoznak a lazább vagy kötöttebb képzettársítások. A változó szemantikai erő nagymértékben összefügg a hasonlat-mondaton belüli szintagmatikus viszonylatokkal:

a) Ha például a mellékmondat saját állítmányú, és nem a tertium comparationis hídján érintkeznek a képzetek, egészen önállósul a hasonlító tag, már majdnem párhuzamszerű a kapcsolat, s megint csak közel járunk a *mintha* kötőszós elkülönítéshez. A rokonságnál erősebb a távolság érzékeltetése: „A kertekből ismeretlenül *hajolnak ki* a fák téli gallyai, mint a megöregedett szomszédasszonyok *könyökölnek* az ablakukba, és a fiataltságot szidják” (143); „*Juliska úgy beszélt, mint a nyárfa suhog*” (208).

b) Kötöttebbek, szorosabban illeszkedők a főmondatbeli közös állítmánnyal összefűzött képzetek. Különösen azok, amelyeknek tertium comparationisa valójában a hasonlító tag alanyának cselekvése, s a főmondatban metaforikus értelmű: „a . . . szélmalom úgy *összezsugorodott*, mint öregasszonyka” (165); „a bokrok úgy *remegtek* a tájon, mint ázott vándorlók” (247); [a bujdosó növények] „*oly ijedten bújtak össze*, mint a kárvalott család” (236). Az antropomorfizációt már a főmondatbeli állítmány elindítja, s a megszemélyesítő értelmű mellékmondat teljesíti ki. A hasonlat-mondatban így egy metafora lappang: a szélmalom öregasszonyka, a bokrok ázott vándorlók, a növények kárvalott család. Lényeges mozzanat mégis, hogy Krúdy hasonlatként, nem pedig azonosításként artikulálja képzettársításait, felszínen tartva a distanciát is.

Az N. N.-ben gyakori jelenség, hogy a hasonlatok nem elszigetelten, hanem különböző képi kombinációkban fordulnak elő. Az elszabaduló képzet többféle változatot is produkál. Előfordul az egy mondaton belüli hasonlat-halmaz is, de tipikusabb a hasonlító mondategészek egymásutánja. Az sem ritka, hogy a hasonlító tagmondat bázisán újabb mellékmondatsor épül: „a vén szélmalom tetőtlenül állott a középén, mint egy ordításra kész szörnyeteg a múlt időkbel, *amely megfogyatkozott, letöredezett szárnyaival utolsó lehe-*

letéig védi a maga dombját, *holott* ellenségek már nem jártak erre, *legfeljebb* néma vándormadarak húztak át a felhős égboltozat alatt” (236–7). Ezek a több tagmondaton átívelő asszociációsorok már túllépik a hasonlatkereteket, szimbolikus szólammá duzzadnak, s animisztikus jellegükkel az ember hasonmásaként funkcionálnak.

A hasonlatok rövid grammatikai áttekintése után érdemes szemügyre vennünk az N. N. hasonlatainak szemantikai természetét, a hasonlítás két főirányát: az emberiesítést és a tárgyiasítást. Csak ritkán fordulnak elő e két kategórián kívüli változatok. Akad néhány irodalmi-művészeti asszociáció s néhány embert emberrel társító, nem túl eredeti képzetkapcsolás: „annyit beszél, mint egy *kupec*” (197); „keresem a forrást, mint a *zarándokok*” (177). A megszemélyesítő, antropomorfizáló hasonlatok viszont gyakran eredeti ötletek; intuitívak, s a közös jelentésjegyek által merészen írják át a valóságot: „A napraforgók *megindultan csóválták a fejüket*, mint kiegett szívű öregek, akiknek a maguk életén kívül már semmi sem fontos a világon” (143); „a szél *koncertet tartott*, mint megőrült muzsikusz” (123). Az emberiesítést már a főmondat metaforái előkészítik. Igaz, az előkészítettség csökkenti a képzetek távolságát, de nem csökkenti a kép költői erejét.

Kisebb a megszemélyesítő ereje azoknak a hasonlatoknak, amelyekben a közös állítmány nem perszonifikálja a főmondat alanyát, s csak a visszacsatolásban jönnek létre antropomorf képzettársítások: „Az ide vezető utat benőtte a gyom, mint magáról elfelejtkezett öregember arcát a szakáll” (237). A lazább egymásra vonatkoztatás azonban nem akadályozza meg, hogy a képben domesztikáló erőt érezzünk.

Érdekesekek és szemantikai besorolásukban vitathatók azok a képek, amelyeknek hasonlító tagjában emberérettel kapcsolatos elvontság szerepel, s az mint absztrakt emberi kerül metaforikus viszonyba a tertium comparationisszal, a főmondatbeli közös állítmánnyal: „a koszorúk elhervadtak, mint otthon az *emlékezés*” (126); „[az] utcák messzire és sárosan nyúltak el, mint a hétköznapi *élet*” (118); „[a tűz] füstje fölemelkedett, mint az elkíváncozó *élet*” (238).

Nem igazán antropomorfizálások e képek, de bennük is érzünk valami megszemélyesítő, emberiesítő tendenciát, áttelekesítést. Éppúgy bizonytalan a szemantikai-stilisztikai jellemzésük, mint az eredetileg tárgyiasító hasonlításoknak. A szakirodalomnak is régi vitája: nem „közvetett megszemélyesítések-e az emberi létszféra tárgyiasításai? Igenlő választ ad J. Soltész Katalin Babits költői nyelvét tanulmányozva, tagadja ezt a reverzibilitást Kemény Gábor (Krúdy képalkotása, 60). Kétségtelen, hogy az emberi jelentéskör mindig nagyobb szemantikai energiával hat, megélhetőbb az intuitív emberi befogadásban, ezért érezzük sokszor a dezantropomorfizáló képet is emberiesítőnek. Íme néhány példa:

„[Juliska] A hátamhoz simult, mint egy meleg puha *kendő*” (155); „ott aludt . . . édesdeden, mozdulatlanul, mint a *kenyér*” (129); „üde cselédleány alszik, mint a szakajtóban a *téli alma*” (140).

E képekben bensőséges hangulat uralkodik, amit már a hasonlított tag előkészít. Fokozza az otthonosságot a tárgyias képekhez kapcsolódó konvencionális képzettársítás, amely itt nem a kiüresedés, hanem a „domesztikálás” irányában hat. Bizonyára szerepet játszik ebben a kontextus is, az egész mű bensőségesen lírai tónusa, a rokonszenves szereplő, akihez a képek kapcsolódnak. De motiválja a minősítést a képet értékelő befogadói izléstípus is. Krúdy

egyébként nemigen hagy bizonytalanságban: tárgyiasításaiban gyakran jelenik meg markáns nyelvi jegyekkel az értékelő motiváció: „a törvénytelen gyermekek oly *boldogtalan életet* élnek, mint a madárijesztők” (192); „a nők oly *megtisztaltan* élnek, mint emlékebe adott virágaik a biblia lapjai között . . .” (226); „*könnyedén* dobják a tűzbe szívüket, mint a vándorcigányok a tengelyszöveget” (211). A hasonlított-főmondat szerkezetes tárgya, módhatározója pontosan készíti elő a hasonlító kép reflexív minősítéseit.

A Krúdy-hasonlatokhoz eddig a viszonyba kerülő képzetek felől közelítettünk. Érdekes és tanulságos lehet azonban a képzetkapcsolás teremtő, hívó és rekonstruáló motívumainak nyomozása is. De a szemantikai kölcsönhatások titkairól ma még keveset tudunk, és úgy gondoljuk, egyetlen leltár sem képes a közös szémák teljes gazdagságát kimeríteni. Különösen nehéz művele- lenne e nyomozás egy bizonyos hasonlattípus értelmezésében: a Balázs Béla által *produktív hasonlat*-nak nevezett kép elemzésekor (A hasonlat metafizikája. Nyugat 1919, 401–14).

„megzörrent valami az őszi bokrok között, mint az emlékezet” (237); „messziről hangzott a kerékpörgés, mint az útra kelő *élet*” (183); „A kedv úgy bugyborékol az ifjonti szívben, mint a menyegzőre hajtó kocsi kereke” (216); „Tarka kendőjében a cipő úgy illatozott, mint a soha véget nem érő boldog *egészség*” (175); „A sarki fűszeres ajtaján csörgött néha a csengő, mint a messze kalandozó *élet*” (114).

A nagy asszociációs távolságot csak rugalmas belső szemlélet, mozgékony intuíció tudja itt áthidalni. A hasonlóság kizárólag „itt és most” születik, maga a kép produkálja, s mi befogadók csak úgy mehetünk bele a képzetnek ebbe a játékába, ha empátiánkkal az íróra bízunk magunkat, kinek számára „a saját képzettársítása olyan existens és lényegi, mint a hívőnek az ő mítosza” (Balázs Béla: i. h.).

Az N. N. képeit minősítve egyébként sem téveszthetjük szem elől, hogy a kisregény emlékezési folyamatot jelenít meg, melyben nem kifogásolhatjuk, ha — a tudatfolyam törvényeinek megfelelően — az anyagi szellemivé, a szellemi anyagivá alakul át, ha a külső élet szubjektíválódik, a belső élet tárgyiasul, s a létszférák összekeverednek, egymásba alakulnak. A szöveg-egészben ugyanis mindig értelmet, funkciót kapnak az N. N.-beli diaforikus hasonlítások.

IV. Képrendszer. A kisregény képvilágának áttekintésekor szólnunk kell végül azokról a folyamatokról, amelyek során az elemi kép szimbolikus szólamná növekszik. Nem szimbólumok Krúdy képei, legalábbis nem azok adys értelemben, amihez szimbólum-felfogásunk annyira hozzászokott. Ady gyakran fölényből stilizálja önmagát és környezetét. Krúdy inkább tétovaságból: a bizonytalanság ködében, alázattal, és többnyire visszatekintésként, az emlékezés többszörös intuíciójába merítve tájait, tárgyait, emberalakjait. Talán legérdekesebbek a szereplők „sejtései” és a hozzájuk kapcsolódó szimbolika: a sejtésem, néha már-már álomszerű megidézés. Az N. N.-ben minden régi, gyermek- és ifjúkori ismerőshöz társul egy-egy szimbolikus szólam. Ha Mikszáthot nem haladta volna meg Krúdy: ezek lennének az ő nyírségi anekdotái, anekdotikus figurái. Ő azonban korához, alkatához igazodva jelképpé stilizálta, titokká kódosította, érzelmekbe, hangulatokba pólyázta a nyíri múlt emlékezetes alakjait: Juliskát, a kis cseléd lányt, N. N. első szerelmét, Szomjas urat, a nyíri remetét, Sóvágót, a kállói börtön állandó lakóját,

Kozsárkát, a tiszta lelkű pócsi búcsúvezért, Györgyöt, N. N. és Juliska szerelemgyerekeit — valójában mindenkit, akit csak előhív N. N. emlékezete. Miért érdekes ez egy stíluselemzés keretei között? Mert az emlékező intuíciónyelvi megjelenítésében kulcsszerepet kapnak a költői képek. És nem is elsősorban a szereplőhöz közvetlenül kapcsolódó elemi képek, hanem leggyakrabban a tájakra, tárgyakra bízott közlés, a környezetleírás képvilága. Oda tevődik át, oda vetül ki az emberi minőség és jelleg, az ember környezete lesz a hasonmás, jelképként hordozva a figura emberi tartalmait, titkait, sőt ellentmondásait. Juliska például, a tíz év után újra meglelt kis szolgálólány, a hűséges szerető egyszerre jelent vonzó jóságot, egyszerűséget és taszító unalmat, egyhangúságot — s mindezek kimondását az író a stilisztikumokra bízta, azok által sugallja.

Juliska házán „a jóság illata érzett” (185); „Szilvafák borultak össze . . ., mint örök hűséget fogadott barátnők” (1984); „A házon szakállnövesztő csend” (187); „Tarka kendőjében a cipő úgy illatozott, mint a soha véget nem érő *boldog egészség*” (175); „Pirult a paprika, mint az *ünnepnapok* neve a kalendáriumban” (uo.). Ugyanakkor a nyírségi tanya körül: „A réten *egykedvűen* állott a nyárvégi délután, mintha sohasem menne tovább” (187); „a fűrészelés a színből úgy hangzik, mint életünk *egyhangúsága*” (188); „Juliska . . . átkarolt mindkettőnket, mint egy *szegény, hervadt* karó áll a rózsafák mellett” (254–5). Képekbe integrálja tehát Krúdy az N. N.-t körülvevő, életét formáló emberi kapcsolatokat, a fölnevelő, a megtartó és taszító életközeget.

A kivetítés legátfogóbb, rendszerező motívuma a tücsök-metaphora és a belőle sarjadó, a kisregényben szabályszerűen visszatérő, vezérmotívummá váló tücsök-szimbólum. Ez a képrendszer kibújik a fogalmi meghatározás hálójából, az egyértelmű azonosítás korlátai közül. Legjellemzőbb külső jegye a szüntelen alakváltás, funkcióváltás. A tücsökzene itt a legkülönbözőbb sorsváltozatok és életlehetőségek kísérezőzenéje, kidalolása. Az N. N. „tücske” mindig igazodik, asszimilálódik. Először a gyermek N. N. dajkája, azután a lunatikusok másvilági karnagya: a boldogtalanságukat öncsaló képzelgésekkel kompenzáló, álomtalan álmodozóké. Édes hangú trubadúrként, elvarázsolt tündérként csábítja őket holdkóros kalandokra. S mintha közéjük tartozna, az ő neveltjük lenne az emlékeit idéző N. N. is, akinek a tücsök immár nem felnevelő dajkája, hanem „szomorú kis pajtása” lesz. Sőt, újabb inkarnációként maga N. N. is tücsök: „Én voltam a tücsök. És mindenki tücsök volt körülöttem, mert mindenki magának élt” (115).

Ezek a fikciók azonban meg-megszakadnak, nincs a tücsök-szimbolikának racionalizálható rendszere, ám mégis mindig jelen van, és a kisregény szervező motívumaként benső kapcsolatot hoz létre a különböző helyzetek, alakok között. Az N. N. emlékeiben felbukkanó, sorsát alakító érdekes emberek, ismerősök is többnyire a tücsökben öltenek testet. Ők a nyíri világ magányos, álmodozó tücskei. S tücsök a szerelemgyerek ,György is. Sőt: „ő az igazi tücsök”, a maga természetes közegében még megosztottság nélkül élő, a természetben és a maga természetében is otthonos teremtmény-ember, valójában N. N. régi énje. Tulajdonképpen ő a jelképe az elveszett édennek, az elhagyott, örök nosztalgiával sóvárgott ifjúkornak, amelynek vélt vagy valódi értékeit felnőttként megtartani már reménytelen és értelmetlen életcél. Az igazi tücsök, György — a boldogtalan, törvénytelen gyermeki sorsában is irigylésre méltó ifjú — magányos, egyedülálló jelensége ennek a történetnek.

Körülötte ott sorakoznak a Nyírség kísérteties jelenséggé szublimált „tücskei”: elrontott, eltorzult életű, megrekedt, hóbortos emberek, akik furcsa, torz álmokba menekítik megmaradt energiáikat. („A kétlábú tücsök”, „Sóvágó tücske”, „A környékbeli tücskök”, „A régi szélmalom tücske”). Így lesz tehát a tücsök-jelkép átfogó, összetett képi motívuma Krúdy N. N.-jének; hordozója a mélyebb megfeleléseknek. A tücsökzenévé szublimált emlékezés egyszerre idézi az otthonosság nyugalma és az elvágódó nyugtalanságot, az örök visszatérés örömét és értelmetlenségét, az illúziókat és elvesztésüket.

A képek szintjén is igazolható az a regényértelmezés, amelyet Bori Imre Krúdy-kismonográfiájában találunk: „Visszaszerzési kísérletnek foghatjuk fel az N. N. című kisregényt”, az ábrándok és illúziók visszaszerzési kísérletének. „De nem feledhetjük, hogy éppen ebben a szép, de egyenetlen könyvben veszíti el a vidéki élet és a múlt a mérték szerepét az életben, s ha kedves még az ember szívének, az csupán hangulata, »emléke« miatt van.” Ez a kisregény „az »elvesztett illúziók« után küldött sóhaj” (i. m. 172–3).

Cs. Szabó Annamária

Kármán József: Fanni hagyományai

Néhány szöveg- és stílussajátság vizsgálata¹

1794-ben bocsátotta közre „Fanniját” Kármán József az Urania című folyóiratban.

„Egy szó az olvasóhoz.”

Ez a megszólítás a becses könyvecske első számú bevezetésének élén áll. „Használjuk — mondja a szerző — szerkesztői álöltözetben — ezen alkalmatosságot a végre, hogy gondolatinkat kifejezzük itt, az efféle kis biographiákról” (F. H. Magvető Kiadó, 1978. 5). Ezt szeretném tenni én is a következőkben.

Az irodalomtörténészek (Toldy Ferenc, Gyulai Pál, Bodnár Zsigmond, Beöthy Zsolt, Heinrich Gusztáv, Császár Elemér, Gálos Rezső, Weber Antal, Mezei József és mások) kutatásainak eredményeképpen nagyon sokat, úgy szólván mindent tudunk már erről a kis műről. A vélekedések az idők folyamán egységesebbé váltak; így ma már a magyar regény előfutárának, sőt első, rangos képviselőjének tekinthetjük. Újraolvasása csupán újragondolása lehet a korábbi értékeléseknek; néhány — eddig talán kevésbé vizsgált — mozzanatra hívhatja fel a figyelmet, ezzel is segít „fenntartani emlékezetét”.

I. A címről

„Fanni hagyományai” — közli a mindössze két szóból álló cím. Ez a tömörség — önmagában is — figyelmet ébreszt; a szerző most (a második előszóban: „Fanni élete. Az Urania szerzőinek boldogságot”) a „közreadó” álarcában ki is fejti ennek jelentését: „hátramaradt írásait, melyek, mint *szent hagyományok*, holta után nálam letéve voltak, íme itt küldöm. — Ha jónak

¹ A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság egri vándorgyűlésén 1985. október 12-én tartott előadás kiegészített szövege.

állítjátok, tegyétek közönségessé. Elszakadozott töredékek, apró gondolatok, de a melyekből egy szép egészset összerakhat — a gondolkozó” (i. m. 11).

Hagyomány szavunk — a TESz. adatai szerint — először a Münchener Kódexben (1416/66) fordul elő; itt 'válás', 'elhagyás' jelentésben, de néhány évtizeddel később, 1478-ban már 'hagyaték', 'örökség' értelemben is felbukkan az OklSz.-ban. Viszont maga a *hagyaték* szó 'hagyás' jelentésben 1784-ből van adatolva Szabó Dávid szótárából. Míg a két szó — valószínűleg — Fogarasinál válik szét 1836-ban: nála a *hagyaték* 'valakinek a halála után maradt vagyoni' (Magyar—német szótár). — A *hagyományai* i-je mint birtoktöbbsesítő a *napló*, az „elszakadozott töredékek”, „apró gondolatok” együttesére utal, s arra biztatja „az Uránia szerzőit”, rakják össze „élete folytatát és árnyékát” Fanni-jának (i. m. 11).

De a *hagyományai* szóalak közvetve vagy szimbolikusan sugall még valamit: vissza utal a „hagyatkozás”-ra, arra, hogy az, akitől származnak a „töredékek”, már nincs az élők sorában. Mindezzel a cím már a történet szomorú végét is feltárja; azaz — a napló műfaji jegyeivel szemben, amelyek közül a leglényegesebb éppen a nyitottság, eleve lezárja, berekeszti „a nemesebb személynek életét” (i. m. 7).

2. Műfaj

Milyen műfaj született a töredékek összerakásából? Ma már úgy látjuk, ez a „kis biographia” a kisregény műfajába illeszthető be a legjobban. Császár Elemér még így jellemezte: (egy) „eredeti szentimentális elbeszélés, egy *kis regény* (= azaz: még nem *kisregény*), mely nemcsak minden eddigi szépprózai termék fölé emelkedve a régi magyar irodalom legbecsesebb szépprózai műve, (hanem) a szentimentális irodalomnak mindmáig (? később is lehetett volna?) legkiválóbb magyar hajtása” (A magyar regény története, 1922, 66). Weber Antal szerint: „az első modern értelemben vett lélektani regény irodalmunkban” (Mírtört. 3: 142). Szabó Zoltán így jellemzi: „Én-regény, az epikus keretbe ágyazott vallomás, napló és levél” (Kis magyar stílustörténet, 1982², 140).

Mint már utaltam rá, a műnek három bevezetése van, más-más funkcióval:

a) „Egy szó az olvasóhoz” (a szerkesztő nevében): „Egy ismeretlen küldötte hozzánk az ide iktatott élete folytatát azon személynek, kit ő Fanni-nak nevezett” (i. m. 5). „Hibája a históriának” — idézték már oly sokan e szavakat —, „hogy csak fényes cselekedeteket, híres téteményeket tartott fenn a maradéknak: és a titkos, együgyű szemérmetes tökéletességet az idő fátyolával befedezte . . . Az asszonyi nemből is miért kellene csak Kleopátrák és Aspasiák emlékeztetét fenntartani? — Azok a szeretetre méltók, a kik elfelejtetnek, mert nem ültek királyi székekben . . .” (i. m. 6).

b) Fanni élete. — Ennek a fejezetnek igen fontos szerepe van a mű egészében, mivel a napló jellegéből adódó első személyű nézőpont szükség-szerűen egyoldalú, szűk, és így a Fannira vonatkozó fontos mozzanatokat, információkat kénytelen mellőzni. A közlő — mint később megtudjuk, maga T — ai Józsi — Petrarcát idézi Laurájáról: „A világ őtet nem esmérte, valamíg véle bírt és csak azoknál esméretes, a kik itt maradtak, hogy őtet sirassák” (i. m. 8).

Információk ebből a részből: „egy kis alacsony falucska volt születésének s nevelésének helye”; „édes anyját még ifjú gyenge korában dajkája

karjain kísérte az elmúlás helyére”; „édes atyja nem édes atya volt”; „szaporította az ő szenvedéseit még mostoha anyja is”; „ezt a kedves lelket hozta előmbé egy szerencsés történet tizenhatodik esztendejében”... „közel a kétségbeeséshez mentem, hogy legalább utolsó óráiban vele lehessenek, és tanúja vagyok én halálának”; ... „mosolygott, mikor meghalt, az én karjaim között!” (i. m. 8—9).

c) Fanni hagyományai. — „Az Urania szerzőinek boldogságot” — al-címmel a „közreadó” bevezetője: „Forróan köszöntöm, hogy ti is Fannimat kedvelitek...” (i. m. 11).

Miért ez a szerepváltás a három bevezetésben?

A hitelesség látszatának erősítésére „kerekíti ki” a szerző a közlendő: „közönségesse teendő” „hátramaradott” írásokat; tudatja az olvasókkal a címmel valójában már véglegesen lezárt történet „külső nézőpontú” információit.

3. Szerkezeti kérdések

„Elszakadozott töredékek, apró gondolatok” — így jellemzi, vezeti be a „közlő” a művet: „a melyekből egy szép egészet összerakhat a gondolkozó” (i. m. 11). A „Napi jegyzések és levelek” 63 hosszabb-rövidebb fejezetre van tagolva; ebből az első 29 Fanni naplója, majd a báró L-néhez írott levelek szakítják meg a feljegyzéseket; a 47. szakasz — látszólag — mellékvágányra tereli a közlések sorát: „idegen” név és levél bukkan fel: gróf É-né ír báró L-nének; majd Fanni levelei, naplójegyzetei váltják egymást; az 55. levél a durva megszégyenítést panaszolja; a többi már csak sóhajtásszerű jegyzet.

Uralkodó szerkezeti formának tehát a naplót kell tekintenünk. Az irodalomtörténészek utalnak rá, hogy csaknem fél évszázadon át valódi naplónak tartotta az olvasóközönség a Fanni hagyományait (vö. Császár Elemér: i. m. 66; még Toldy Ferencet is sikerült megtévesztenie Kármánnak!). Császár Elemér véleménye: „... ellentmond e nézetnek (ti. a mű eredeti napló mivoltának) egész tartalma, hangja, s még elgondolni is bajos, hogy valaki naplója számára, legrejtettebb gondolataiként Goethe szavait másolja le. A munka jó része ugyanis a Werther szövegeit adja magyarul. S különben is olyan stílusművészettel van írva, hogy nem írhatta egy egyszerű falusi leány, nem főként abban a korban, ezt más nem írhatta, mint a kor legjelesebb stilisztája” (i. m. 66).

Abban, hogy az olvasók — és az irodalomtörténészek is — kezdetben *valódi naplónak* tartották a Fanni hagyományait, a megtévesztő bevezetésekön kívül természetesen oroszlánrésze van a mű naplószerűségének.

4. Mi a napló?

Szávai Jánostól kölcsönzött gondolatokkal jellemezve:

a) (a naplóból nem csupán) „a folyamatosság, de az egységes szemlélet, a perspektivikus ábrázolás igénye is hiányzik, de megvan benne az önismeret és az önformálás szándéka” (Szávai János: Az önéletírás, 1978. 42).

b) „... természetes egysége a napi feljegyzés, de ennek az egységnek a hosszúsága, a tartalma, a mondanivalója teljesen esetleges. — Az egyes egységeket általában összetartja valami: egy-egy esemény elbeszélése, gondolat kifejtése, ... de ezek a részletek nincsenek egymással összefüggésben. A napi egységek egymáshoz kapcsolása semmiféle szabálynak nem engedelmeskedik.

c) „... a naplóíró kedve szerint kihagyhat napokat, heteket, sőt hónapokat is, s azután újra folytathatja a feljegyzéseket. — A napi feljegyzések sorrendjét nem lényegi összefüggés, hanem egyedül az időrendiség határozza meg, s alapjában véve egyetlen dolog köti össze, az, hogy írójuk és főszereplőjük azonos” (i. m. 106).

d) Nézőpontja az író-narrátor nézőpontja — „folytonosan előrehaladó mozgása tulajdonképpen a napló szerkezeti széthullásának egyik legfontosabb oka” (i. h.).

A felsoroltakból is nyilvánvaló a Fanni hagyományainak napló jellege. Vegyük sorra:

a) A „napi jegyzések” a napi események, történések megörökítésének látszatát keltik a hozzájuk fűzött reflexiókkal együtt.

b) Az egyes „jegyzések” terjedelme különböző: önvallomás, sóhaj, ima és részletes beszámoló egyaránt szerepel közöttük.

c) A napló — és az egész mű is — viszonylag rövid időszakot ölel föl, ha a lejegyzést, a megírást nézzük. Feltehetően a nyár derekán kezdődik; T-ai-val való megismerkedése „barátnéja”, Teréz nevenapján (okt. 15-én) történik; februári keltezésű levelében már az elválást panaszolja; a tavasz ébredése — már az elmúlást jelzi.

d) Fanni napi jegyzéseinek nézőpontja magáé a főszereplőé: első személyű, vallomásait, önelemzéseit ebből a látószögből rögzíti. Amikor azonban élete fordulópontjához érkezik: T-ai Józsi-val való megismerkedéséről, az új érzésről, benyomásairól már levélben vall barátnéjának, báró L-nének: „Szokatlan új játékpiacon körülottem, édes barátném” (XXXIX. 44); „vér futja el orcámat midőn ezt írom” (45). — A beiktatott levelek (vajon ezek másolatok? hiszen elküldte őket Fanni!) tudósítanak a rövid boldogságról, a pletykákról, rágalmakról, a „hosszú és keserves gyötrelmekről”, az apai kegyetlenségről. Itt bukkan fel gróf É-né alakja, aki „epizodista” csupán, mégis fontos szerepe lesz: ő karolja fel és viszi magával a „barátnét”, báró L-nét, hogy betelje Fanni sorsa: egyedül, vigasz nélkül szenvedni, és „csendességes boltjába leszállni” a sírnak.

5. A kisregény építkezése

A szerkesztés, a meseszöveg át gondolt, a szukcesszív, látszólag egymásba folyó, időben egymást követő eseményeket, élményeket rögzítő „napi jegyzések” ellenére is sűrített: a fontos mozzanatokat közli céltudatos elrendezésben (vö. Eberhard Lämmert: *Bauformen des Erzählens*. MCMLV. Stuttgart, 18).

Ha megvizsgáljuk az egyes fejezeteket, a „jegyzéseket”, nem csupán a lényeges dolgok közlésére irányuló szándékot, a tömörítést figyelhetjük meg; észre kell azt is vennünk, hogy — bármennyire rövid legyen is egy-egy részlet — az mégis szorosan kapcsolódik a környező egységekhez; azaz: mindegyikben rejtőzik egy-egy kifejezés vagy szószerkezet, amely az előzővel összefűzi és a következőhöz kapcsolja azt. Leo Spitzert idézve: „... das Einzelne kann nur durch das Ganze verstanden werden, und jene Erklärung des Einzelnen setzt das Verständnis des Ganzen voraus (philologischer Zirkel)” (Leo Spitzer: *Texterklärungen. Aufsätze zur europäischen Literatur*. 1969. 24—5). Továbbá: „... Aber natürlich erwachsen (war) der Versuch im Detail Sinn zu erkennen und die Gewohnheit — ein sprachliches Detail so ernst nehmen wie die Bedeutung eines Kunstwerks — oder der Grundsatz, alle Offenbarungen des Menschen als gleichbedeutsam zu sehen — aus der grundlegenden festen Überzeugung,

dem Axiom des Philologen, dass Einzelheiten nicht eine zufällige, zusammenhanglose Anhäufung von verstreutem Material sind, das von keinem Licht erhellt wird . . .” (i. m. 28).

Megfigyelhető, hogy a kisregénynek mind a 63 „jegyzés”-ében rejtőznek ilyen kapcsolóelemek, amelyek az egyes részek gondolatait, elmélkedéseit vagy eseményeit egymáshoz fűzik; így szoros kapcsolat jött létre — a felületes olvasó számára töredékesnek tekintett — naplójegyzetek között. Íme néhány példa: az első jegyzésben: „A *nap sugárok* csak helyel-helyel sütnék papirosomra . . .”; a másodikban: „Amott, titkos rejtekemmel átellenben nyugszik le a világ királynéja”; ugyanitt: „az én szívem megtelik szomorú emlékezetekkel”; a harmadikban: „Telhetetlen szív! mikor lesz vége vágyódásaidnak . . .”

A szoros kapcsolat a végkifejletet előkészítő részletekben a leginkább szembeötlő. Az LVI. röpke fejezet: álmokkép, kétségbeesett sóhajtás csupán: „Ha én az övé lehetnék! — Istenem! elérem-e én valaha azt a boldogságot? Ne kísértetek hasztalan vágyódások! . . . Ő az enyim! Egy tisztas, érdemes férfi az én férjem . . . Ne nyögj, tündérképektől elámított szív! ez a borzadás, a mely *hátamot átalfutja*, ez az a jövendőöl sejdítés, hogy őt örökre elvesztetted . . .” (74–5).

A kétség és remény közt vívódó monológyszerű felkiáltások közepette „a borzadás, a mely a hátamot átalfutja” — mondatrészlet utal a valóságra, jelzi a végzetes betegséget: a „forróhideget”, de előkészíti a halálvágyat, bele-törődést festő következő szakaszt is. Ennek: „. . . mikor a fű megnevekedik sírhalmomon, melynek ölébe én elrejtezem” — láncszerű kapcsolata van a „. . . Körültem minden elváltozott. Hiába éled a fiatalos. Hiába sarjaz a rét; nekem nem kékülnek többé a domború hegyek” — mondataival (75). Pedig egykor, a napló kezdetén: „Ha a távol lévő kék hegyekre nézek — oh mely óhajtanék túl rajtok elreppenni . . .” (III. rész, 15). De ez a kis töredék mintegy ellentétpárja a bevezető „oh be jó itt!” — kezdetű szakasznak. Ezek a tépelődést, testi-lelki szenvedést festő sóhajtásnyi jegyzések a szerző nagy beleérző képességét is mutatják; nagyon is valószerűek, a betegségtüneteket is felsorolják: „Szárazak szemeim, mint a mező az aszály idején! orcám sárga, mint az érett kalász” (LXI, 76). — Ezt a képet stilisztikai szempontból elemzi Szabó Zoltán: „Fanni halált váró hangulatát, a halállal való azonosulását úgy érzékelteti (Kármán), hogy a halott ember külső vonásait természeti jelenségekhez hasonlítja” (i. m. 143: a szemantikai síkok távolsága). Számomra ezekből a képelemekből a Kaszás, a „betakarító” Halál alakja tevődik össze: a *sárga, érett kalász, a betakarítás* is ezt a képzetkört erősíti.

A fokozódó testi gyöngeség realisztikus ábrázolása a vég kezdetét jelzi: „. . . Oly csendesen aludtam és szunnyadozásomban a legszebb álmok lézengettek előttem. Oh miért vertek fel? . . . De mi az, hogy tollamat nem foghatom? . . . miért reszketek? . . . Azt mondták, hogy egész éjjel a forróhideg kínozott . . .” — Kísértetiesen egybecsengenek az idézettekkel egy száz évvel későbbi naplóíró és levelező, Justh Zsigmond sorai: „Tíz nap óta megint nagyon rosszul vagyok. Azt hiszem, bajom rohamosabb jelleget öltött . . .” (Justh Zsigmond naplója és levelei. Kozocsa Sándor gondozásában, 1977. 302. levél, 1894. október). Majd: „Én oly gyenge vagyok, hogy alig bírom e pár sort megírni . . .” (303., utolsó levele, 1894. október 6-án, három nappal halála előtt írta Pekár Gyulának).

S a végső „jegyzelék”: „Utoljára teszem reád, *titkaim meghittje*, sorvadó kezeimet . . .” Idézzük ehhez az első jegyzést: „Oh te kedves zöld setétség,

titkaim meghittje!” Tudatos, mindvégig következetes szerkesztés, az egyes részek gondos egymáshoz kapcsolása jellemzi tehát a Fanni hagyományait.

Itt jegyzem meg, hogy előadásom után Baróti Dezső arra hívta fel a figyelmemet, hogy ő már egy korábbi tanulmányában: *Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában* (B. D.: *Árnyékban és fény. Irodalmi tanulmányok*. Gondolat, 1980.) vizsgálta — a francia szakirodalom nyomán — a felvilágosodás irodalmának láncszerű, láncolatosszerű szerkesztési módszerét (*composition en chaîne*), amelyben: „a lánc szemeinek megfelelő egyes részek önmagukban is zárt külön egységet képviselnek, de végső soron mégsem függetlenek egymástól, hanem összekapcsolódnak. — A témák, gondolatok, az események vagy akár az érzelmek ilyen bemutatását valahogy úgy kell elképzelnünk, mint azét a láncsorét, amelynek ha az egyik szemét meghúzzuk, a többiek is utána mozdulnak. A lánc, a láncszerűség, a láncolat és még néhány további szinonimája a felvilágosodás olyan gyakran használt képei közé tartozik, hogy bizvást a kor frazeológiájának kulcsszavai közé sorolhatjuk őket. — A Perzsa levelek Montesquieu-je maga hívja fel olvasói figyelmét arra, hogy mondanivalójának egyes részeit „titkos lánc” kapcsolja össze (i. m. 77–8). — Baróti Dezső ugyancsak láncszerű kapcsolatot lát Csokonai néhány hasonló típusú versében (pl. Az estve, Újesztendei gondolatok stb.) és a Lilla-dalok kompozíciójában (i. m. 262–5).

Sajnos, korábban nem ismertem Baróti Dezső alapvető fontosságú tanulmányát. Magam a Fanni hagyományainak szerkesztésmódját, építkezését tanulmányozva próbáltam megtalálni (úgy vélem, igazolhatóan) az egyes részek között valóban meglévő kapcsolóelemeket. Ezeket az apró szöveg-szerkesztési észrevételeket — talán szabad így mondanom — utólag támogatják Baróti Dezső fontos megállapításai; Kármán művét pedig újabb, erős szállal láncolják korának európai irodalmához: nem csupán témájában, külső formájában, de szerkesztésének módjában is kötődik a felvilágosodáshoz.

6. A nézőpontról

A mű én-jellege csak egyszer törik meg (de ez a törés is csak látszólagos), gróf É-né levelével. Ennek, a „barátné”, báró L-né meghívásának (s ezzel Fannitól való eltávolításának) fontos szerepe van: siettetni a megértő szív nélkül maradt leány magányos tragédiáját.

A nézőpont így mindvégig a főhősnő nézőpontja marad. Az ő szemével látjuk családját, környezetét. A térbeli pozíció az övével azonos még akkor is, amikor jegyzései során „barátnéja” előéletével ismertet meg.

A napi jegyzések időskijain is Fanni nézőpontja uralkodik. Az idősíkok: a *leírt* személy és a *leíró* elbeszélő nézőpontja összekapcsolódik, hiszen itt a leírás alanya és tárgya egybeesik (vö. Borisz Uspenszkij: A kompozíció poétikája, 1984. 115). — A jelen—múlt — megelevenített, átképzelt jelen váltakoznak (vö.: „ha ő azt festi — ti. a „barátné” halott férjéről mesél —, „eleven, s szinte látható színekkel rajzolja, látom, esmérem s szeretem én őt” (XV, 26). De ezt az előrefutó, majd nem folyamatos időszemléletet — ahogy már szó esett róla —, keresztelte a feljegyzéseken kívül álló, s a mű elé helyezett három bevezetés, és maga a cím is.

Első személyű közlésformáival is összefügg a megváltoztatott szórend, az aktuális mondattagolások nagy száma, a sok felkiáltás, az állítmány nélküli közlések, hátravetett szerkezetek: „Kedves szomorúságú dongása hallik a méhecskének” (13); „Kellemetes tavasza az első emberi életnek” (18); „Tele

rakottan ezen egynéhány napok történeteivel futottam barátnémhoz" (28); „Testvéreim minden drágaságait felrakta anyjok" (33); „Rendkívül érzettem magam" (69); „Ki nem tudom vetni fejemből ezeket a képeit rövid boldogságonnak" (uo.); „Az ő kedves bátortalansága, az a magával ragadó küszködés, az az erőszak, melyet elárult orcája, leláncolta a szókat . . . némák lettünk . . . kerestem én is a gondolatot és az előlem elsuhant; a hangot és az torkomon akadt" (XL, 46).

7. Szókincs

Kármán műve — ahogy ezt Weber Antal megállapítja — a hagyomány és az újítás határmegyéjén született (Mírtört. 3: 143—4). Szókincs gazdag, hajlékony, árnyalt. Már használ nyelvújítási kifejezéseket, de szavai gyakran még a régebbi jelentéseket őrzik.

„Itt olvasok *orozva*, itt írok és sírok *orozva*" 'titkon'; „*lézengő* méh" 'szállongó méh'; „*tölt hold*" 'telehold'; „szomorú *emlékezet*" 'emlék'; „*ruha-tartó*" 'ruhásszekrény'; „*általverő* átható tekintet" „*mordan* néz" 'haragosan, mogorván néz'; „*fenen* (!) parancsol" 'hangosan, fennhéjázón parancsol'; „*alattomban*" 'titokban'; „*megintetni*" 'figyelmeztetni'; „*erőszakoskodtam* magamon" 'erőt vettem magamon'; „*körülkerítve*" 'körülvéve'; „*közöröm*" 'vidámság, vigadozás'; „*képzeltetés*" 'képzlet'; „*képzletek temérdeksége*" 'élmények sokasága'; „*szemrevetés*", 'szemrehányás'; „*szemre vett*" 'szemügyre vett'; „*pepécsel*" 'pepecsel' stb. Gyakran használja a számunkra már szokatlan igealakokat: *vál el*, *illem* 'illek', *zörgöttek*, *közelgettünk* 'közeledtünk', *enyelgettem*, *szökellettem*, *helyheztet*, *érzettem* stb.

Már régen megállapították a kutatók, hogy a Fanni hagyományai nyelve nem mentes a germanizmusoktól; bizonyára hatottak rá a forrásul szolgáló német munkák: Goethe Wertherje, Nesselrode Die Leiden der jungen Fanny című regénye. Ezek nyomát fellelhetjük a szórend alakításában éppúgy, mint az igeekötők alkalmazásában: *nyugodj ki*, *harmatoz le*, *lebeszéli* 'elbeszéli', *ki-vallom* 'megvallom' stb.

A mélabús, érzékeny hangulatok festéséhez — mai ízlésünk, megítélésünk szerint — néha nyersebb kifejezéseket használ; ilyenkor kevésbé gördülékeny: „... és a bánat láthatóképpen festette magát kékelő magas szemeiben"; „ha szinte kelletlen is, mosolygást húztam számra"; „kevésbé meg-hökkenve, de magát összeszedve s kezem indulatosan megcsókolván" (XXVIII, 38).

Kissé csikorgó a gróf É-né meghívó levele is: „Én szekeremet küldöm és kérem ne tagadja meg tőlem ide általjönni, s velem egyenesen s minden tartalék nélkül jövendő állapotjának meghatározásáról értekezni és meghinni igaz barátságomat, mellyel vagyok tökéletes barátnéja Gróf É-né" (XLVII, 61).

Az elválás illetén festése a mi szemünkbe már nem csal könnyeket: „Bezárkóztam és vigasztalás nélkül ágyamban fetrengettem; a sok siralomtól kiveresült szemeimből a könnyek kiapadtak. . . . A gyertyánál, melyet épen behoztak, egymást meglátván, mindketten visszahökkentünk. Halvány orcája, a sírástól felpuffadt szemei, egész formája szánakozást indított . . . Én kezemet törtem és magamon kívül voltam" (L., 67).

A szégyenteljes rágalomhadjárat leírása viszont eleven: „... mint a felbosszantott fúria felugrék édes asszonyanyjok székéről, felénk rohan és mindkét leányát . . . két anyai taszítással elkergeti mellőlem . . . De midőn az egész frequentia ábrázatain olvastam sokféle indulatokat, láttam sok

sápitó anyának jóváhagyó szájfacsarását, soknak kártörülő örömét, némelyek üres fején a báméskodást”. (LV., 73).

Az imént emlegetett apró szeplők nem csúfítják el Fanni arcát, az ő „titkos, együgyű szemérmetes tökéletességét” nem fedezte be fátyolával az idő. Elbeszélő irodalmunk első remekének tekinthetjük (Weber Antal, MíRLex). Bensőséges stílusát, melyet Szabó Zoltán elemzett, máig is élvezzük. Meltathatnánk érzelfestő művészetét, a nyelvi formák, hangulatok hullámmzésát, áradását, gazdag képanyagát. Mindez azonban részletes, elemző tanulmányt igényelne, s talán sok újat nem is mondhatnánk. Most csak egy képet villantunk fel: a „Napi jegyzések” kezdetéből idézünk:

„Oh be jó itt!... veteményes kertünk ajtaja megett, melyen a gyümölcsösbe járnak, a sövényt vastagon befutotta a komló, a mely általfonódik egy szép kökényfácskára, és ezen nyájas boltozat alatt áll az én kis asztalkám, melynél oly jó ízű az olvasás. Ide lopom ki magamat sok vasárnap délutánján, és sok korán reggelen, mikor senkisémet lát, senkisémet bánt. Itt olvasok orozva, itt írok, itt sírok orozva.” — Az egyén és az aprólékos gonddal megrajzolt természeti környezet bensőséges kapcsolatát tükrözi ez a jegyzés: sövény, kökényfácska, nyájas boltozat, jó ízű olvasás; szóismétlés, fokozás, szójáték, s a szecessziósan modern, a firenzei Santa Maria Novella „zöld udvarának” Ucello freskóit idéző: „oh te kedves zöld setétség, titkaim; meghittje!... Kedves szomorúságú dongása hallik a méhecskéknak, melyeknek kasai túl a sövény mellett vagynak kirakva...”. — Idézhetnénk tovább ezt a megragadó — érzelmeket, hangulatokat — és a természeti környezetet ötvöző leírást, de félő, hogy csak ismétlésekbe bocsátkozhatnánk. Ehelyett két későbbi, de hasonló indíttatású leírást idézek, amelyekben ugyan egymástól merőben eltérő, különböző szándékkal, mégis rokon szemlélettel kapcsolódnak össze az érzelmek, hangulatok a természeti környezettel. Íme:

Gárdonyi Géza Kék pille című rajzának bevezető sorai:

„Van a méhesemben egy szalmadívány. Mikor a napóra igen fekete vonással mutatja a délutáni időt, oda szoktam leheverni és olvasgatni, vagy szenderegni. Mert olvasni is jó, meg aludni is jó. ... Csak üldögélek a szalmadívány sarkán, és a fejemet a kezemre támasztva, elmélázva nézem az ajtó elé ereszkedő diófa lombjain át a kertemet. Micsoda sokadalma ez itt az életnek! Nincs a földön egy tenyérnyi térség, amelyen valami növény meg ne vetette volna a lábát...” (Az én falum I: 38—9).

A másik: Déry Tibor tamáshegyi kertjének leírása az Ítélet nincs című művéből: „Lassan ősziestre fordul az idő. Nagy gesztenyefánk hajában már ősztincsek, s a nap mind korábban bukik át a Bakonyon a túlsó félgömb fölé, alulról megvilágítani halottaink sírját... Ősz. De a kertben megállt a nyár. Virággal, napfénnel s fekete-sárga darazsakkal színültig töltve, fölötte a betelt boldogság finom párája, és csönd: az örökkévalóság...” Tűnődés, szürrealista képek, egy hosszú, mozgalmas élet emlékeinek idézése, s bennük ugyanúgy a „meglelkesített” természet, mint Fanni „kedves zöld setétség”-ében.

A három írást a tér és az idő is elválasztja egymástól: száz, százhatvan év van közöttük; alkotóik egymástól eltérő személyiségek és eltérő körülmények között dolgoztak. Mégis: összeköti őket a nyelv, az irodalmi nyelv változásaiban is azonos volta, az a nyelv, amelynek megújításán, hajlékonnyá tételén a Fanni hagyományainak írója annyit fáradozott — már csaknem kétszáz évvel ezelőtt.

Horváth Mária

A magyar szórend fő rendező elveiről

Hasonlítsuk össze ezt a két, szó szerint egyező szöveget:

— A zene megszólal, a lámpák hunyorogni kezdenek a hosszú csőben, a moziterem elsötétül lassan. Elnézem a szomszédnőmet, a ráncok eltűnedeznek arcáról a fénnel együtt. Egy fénysugár elcsap a fejünk felett, s ettől a régi csillogás visszaköltözik a szemébe. Arca elrévül, szája mosolyra hajlik: a film tovább megy . . .

„Megszólal a zene, a hosszú csőben hunyorogni kezdenek a lámpák, lassan elsötétül a moziterem. Elnézem a szomszédnőmet, a fénnel együtt eltűnedeznek arcáról a ráncok, . . . Egy fénysugár csap el a fejünk felett, s ettől visszaköltözik a régi csillogás a szemébe, . . . Arca elrévül, szája mosolyra hajlik: a film tovább a film, . . .”

Ha eltekintünk az esztétikai értéktételektől, s csak nyelvérzékünkre támaszkodunk, akkor is megállapíthatjuk, hogy az első szöveg nyugodt, pontos (szép) leírás, a második irodalom a javából. Az elsőnek egy dimenziója van, a másodiknak megvan a negyedik is.

De legyen itt Örkény István e kis remekének teljes részlete:

„Megszólal a zene, a hosszú csőben hunyorogni kezdenek a lámpák, lassan elsötétül a moziterem. Elnézem a szomszédnőmet, a fénnel együtt eltűnedeznek arcáról a ráncok, szeme aljáról a táskák, álláról az üres bőrlebenyek. Egy fénysugár csap el a fejünk felett, s ettől visszaköltözik a régi csillogás a szemébe, bal füle mögött pedig kék és zöld és arany pompájában feltündöklöklik a paradicsommadár . . . Arca elrévül, szája mosolyra hajlik: megy tovább a film, gyámoltalanok vigasztalója, öregek világossága.” (Egyperces novellák, Szépirodalmi K., 1984. 35.)

A két (pontosabban a három) szöveg összehasonlításából nem egy következtetés vonható le, de én most csak egyetlen tényre szeretném felhívni a figyelmet: a magyar szabad szórend nem-szabadságára. (Ide kívánczik A. A. Zaliznyaknak egy nemrégiben Moszkvában lezajlott nyelvészeti konferencián tett megjegyzése: Ha egy nyelvről azt mondják, hogy szabad szórendű, akkor az azt jelenti, hogy az adott nyelv szintaxisa még nincs kidolgozva.)

Azok a tanárok, akik a magyart idegen nyelvként tanítják, az első órától kezdve javítják rendületlenül a szórendi hibákat, mert nem tudnak támogatni, szabályokat felsorakoztatni, amelyeknek alapján helyes magyar szöveg/mondat alkotható.

(Valószínű, hogy az anyanyelvi oktatásban sem elég alapos a szórendi kérdések tárgyalása, hiszen a Nyelművelő kézikönyv — a továbbiakban: NyKk. — is hosszú, részletes cikket szentel e témának. Tehát a magyar anyanyelvűeknek is gond a helyes szöveg/mondatalkotás. E cikkben a rengeteg sza-

bály mellett sok olyan megjegyzés is van, melyeket nem fogadhatunk el magyarázatként: „*Néha idegenszerű az állítmány hátravetése*”; „*D ö c ö g ó s a z i l y e n mondatfűzés*”; „*A második tagmondat j o b b í g y*”; „*A z s e m s z é p, h a . . .*”; „*A határozott névelőjű határozót ugyanígy s z e b b h á t r a t e n n i*”; stb. (A kiemelések tőlem: N-P. Á.) (2: 884–96). Pedig ha létezik (és létezik!) a magyar morfológiának következetes logikája (vö.: pl. A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez, Nyr. 109. 172–7.), akkor lennie kell a magyar szintaxisnak is. És akkor a NyKk.-ból vett megjegyzéseknek határozott mertje van!

É. Kiss Katalin A magyar mondat szerkezet generatív leírása c. egyszerű dolgozatában nagyon sok szórendi kérdésre válaszol, sőt Brassai Sámuel szórendelméletére utalva azt is kimutatja, hogy e szórendelmélet már több mint száz éve használható lenne a gyakorlatban.

É. Kiss Katalin munkája számomra azért is rendkívül fontos, mert — más megközelítésben — igazolva láttam eddigi, szórendre (is) vonatkozó megfigyeléseimet. Például, É. Kiss Katalin szavaival, a kötelező fókuszképzés szabályát, s azt, hogy „az igei-névszói összetett állítmány névszói és igei része között is hasonló a viszony, mint az igeekötő, valamint a . . . determináns nélküli tárgy vagy determináns nélküli határozó és az ige között” (i. m. 29, vö.: Prakticesszkij kurzszöveg szerzőjének jegyzete, 201–2, 252–9, 259–61).

Való igaz, hogy sok szórendi szabályt megtalálunk leíró nyelvtanainkban; ilyenek például a névelő, a névutó, az igeekötő, a kötőszó helye, a jelzős szerkezetek, köztük a birtokviszony szórendje stb., ezek azonban csak egyes grammatikai témák természetes velejárói, melyekre természetesen támaszkodhatunk és támaszkodunk is, s helyes használatukat meg is követelhetjük.

De már a magyartanítás első hónapjaiban találkozzunk ilyen mondatokkal: „*Kimegyek a házból és fordulok balra*” a *Kimegyek a házból és balra fordulok* helyett, vagy „*N. a szobába beme gy*” az *N beme gy a szobába* helyett, vagy „*Kati ül a fotelben*” a természetesebb és egyértelműbb *Kati a fotelben ül* helyett.

Sajnos már ezen egyszerű mondatok felépítésénél sem segítenek a közismert grammatikai szórendi szabályok. Ezért nem tudok egyetérteni Kovácsné Réczai Margittal, aki azt írja: „A topic, fókusz, comment vizsgálata . . . nem az alapfokú nyelvoktatás igényeit elégíti ki” (Nyr. 109. 326). Hiszen már alapfokon is követelhetünk szövegvisztaadást, fogalmazást az adott nyelvtani, lexikai anyag keretei között. Épp az a célunk, hogy fokozatosan bővítve a tanulók nyelvtani-lexikai ismereteit, minden nyelvtudási szintet maximálisan kihasználjunk. A beszélgetés, a gondolat kifejtés (a fordítás), a helyes írás és helyesírás stb. állandó témája a nyelvóráknak már alapfokon is.

(Itt szeretném előrebocsátani a következőket: tudjuk, hogy a beszélt és írott nyelv között nagy a különbség. A beszédben sok olyan „áthidaló momentum” van, melyek az írott nyelvben nem „használhatók.” Az írott nyelv a próbája az anyanyelvi nyelvértéknek is, de — bizonyos értelemben — az idegen nyelv elsajátítása minőségének is, esetünkben a helyes mondat szerkesztésnek. A továbbiakban ezekkel, az írott nyelv szigorúbb (szórendi) szabályaival foglalkozom.)

Kovácsné Réczai Margit érdekes tanulmányában a nyomatékaltalan mondatok optimális szórendjét vizsgálja, de a fogalom meghatározására nem vállalkozik (i. m. 323). E tanulmányrészletben van még egy, számomra figyelemreméltó megállapítás. Így fogalmaz a szerző munkamódszerének ismertetése-

kor a mondatok kiválasztását illetően: „Nyilvánvaló volt . . . , hogy ezek a potenciálisan domináns képletű mondatok kontextuális hatásra nyerték el adott szórendi képletüket. Hiszen a mondatok konkrét szövegekből származnak, bármennyire is igyekeztem előzmény nélküli mondatokat összegyűjteni, törvényszerű, ez csak többé-kevésbé sikerülhetett, ha más nem, a cikk vagy a fejezet címe utalt már valamire” (i. m. 326).

A nyomatékaltalan mondat meghatározását és az idézet tartalmát illetően két feltételzést (melyek már meggyőződéssé nőttek bennem) szeretnék megkockáztatni. Az egyik: *nyomatékaltalan mondat a felszíni szerkezetben nem létezhet*, ez ellentmondana a nyelv alapvető (közlő) funkciójának. Nyomatékaltalan mondat csak elméletileg posztulálható (a mélyszerkezetben, vö. É. Kiss Katalin kiindulászerkezetét (i. m.: 28). Azok a helyesen fölépített mondatok pedig, melyekben végeredményben csak az adott mondatot alkotó elemek együttese adja a mondat jelentését, emfázis nélküli mondatok csupán, nem pedig nyomatékaltalanok. Például:

a) *Kati a fotelben ül.*

b) *Kati' ül a fotelban* (és nem más).

a) *A történelem társadalomtudomány.*

b) *Társadalomtudomány' a történelem* (nem természettudomány, például).

a) *Apám belépett a szobába.*

é) *Apám' lépett be a szobába* (nem a bátyám).

Az *a*) mondatokban az elemek együttese adja a mondat jelentését, emfázis nincs, kirekesztés sincs, de a nyelv alapvető funkcióját ellátják, mert közölnek valamit, s amit közölnek, nyomatékos. A *b*) mondatokat ugyanazok az elemek alkotják, mint az *a*)-kat, de a *b*) mondatoknál „többletet érzünk”.

„Nyomatékaltalannak” akkor „érezzük” a mondatot, ha a fókusz (a nyomaték, az igei állítmányra vagy az igekötőre esik, vagy ha a mondatnak (az emfázis nélküli vagy nem kirekesztő mondatnak) névszói állítmánya van. Ilyenkor a fókusz a mondat fonológiai szintjén azonosíthatjuk. (A helyesen kiejtett [felolvasott] mondat mindig „elárulja” a fókuszt.)

A második észrevétel: *nem létezhet előzmény nélküli mondat sem.* (Ezt maga a szerző is belátja.)

E két megállapítást egyértelműen alátámasztja É. Kiss Katalin már említett dolgozata. A másodikat maga az egész munka, mely eredendően, ontologikusan szövegcentrikus (más nem is lehet), az elsőt pedig a fókuszszerepre való alkalmasság rendjével igazolja (i. m. 33), vagyis azzal, hogy a három, mondatot előállító alaptranszformáció közül a fókuszképzés kötelező. A dolgozatból egyértelműen kiviláglik, hogy a fókusz nem feltétlenül emfázist jelent, de nyomatékot mindenképpen.

A gyakorló magyartanárra hárul az a feladat, hogy e törvényekkel megismertesse hallgatóit.

Melyek azok a szöveg- és mondatépítésre vonatkozó törvény(szerűsége)k, melyeket minden nyelvtudási szinten felhasználhatunk, illetve fel kell használnunk?

Először is létezik a szövegalkotásnak általános, minden nyelvre érvényes logikája: a szöveget általában az ismerttől az ismeretlen felé haladó mondatstruktúrák alkotják. Ez egy természetes, egy „alapvető percepció stratégia megnyilvánulása, mely a nem nyelvi kommunikációban . . . , s a gyermekek első kommunikációs kísérleteiben is megfigyelhető” (É. Kiss Katalin i. m. 16). Ezt tehát nem tanítani kell, csak tudatosí-

tani, de feltétlenül. A szövegalkotás egyéb törvényszerűségeinek taglalásától eltekintenek, ez meghaladná a dolgozat adta kereteket. A szöveg belső szerkezetéről, a mondatkapcsolás logikájáról l. Balázs János *A szöveg c. nagyszerű könyvét* (Gondolat, 1985.).

Következzék az egyes mondat, a magyar mondat szerkezete, felépítése. A magyar mondat szerkezet egyik alaptörvénye, hogy az ige vagy annak valamilyen bővítménye nyomatékos vagy mondathangsúlyos, és ez az elem az ige ragozott alakja elé kerül (fókusz pozícióba). (Ha az állítmány névszói, a fókusz pozíció „megállapításának” legegyszerűbb módja, ha például múlt időbe tesszük mondatunkat: *A Karpov-Kasparov világbajnoki döntő rendkívül érdekes volt*). / *A Karpov-Kasparov döntő* (volt) rendkívül érdekes.)

Rögtön felmerül itt a helyesbítés, illetve pontosítás szükségessége. É. Kiss Katalin így fogalmaz (i. m. 22): „A magyarban . . . a fókusz mindig egyetlen mondatösszetevő: vagy az ige, vagy az ige valamely bővítménye . . . A fókusz tehát úgy határozható meg a magyarra nézve, hogy a comment, illetve a topic nélküli mondat első, mondathangsúlyt viselő, bővítmény, vagy igekiterjedésű eleme. Amennyiben bővítmény tölt be fókuszszerepet, a comment második, fókuszot követő helyén az ige áll.” (Kiemelés tőlem: N-P. Á.)

(Nagyjából megegyezik ez a megállapítás az általam leírt mondatépítési törvénnyel: „A magyar mondat szórendjének fő törvénye a következő: a gondolati hangsúlyt viselő szó közvetlenül az állítmány ragozott alakja előtt áll” *Prakticieszkijs kurzsz . . . 201*).

Ez a definíció azért nem teljes, mert nem tartalmazza azt, hogy maga az ige is kaphat nyomatékot vagy hangsúlyt, de annyiival több A mai magyar nyelv erre vonatkozó megállapításánál (vö. 454), hogy a nyomaték, a fókusz helyzete, s az igével való kapcsolata a magyar szórend (egyik) fő rendező elve.

É. Kiss Katalin a fókusz meghatározás helyesbítését, pontosítását maga is elvégzi (több helyen is), például: „a fókusz pozíció, pontosabban a fókusz funkció arra szolgál, hogy a fókuszba állított elemet (vagy elemeket — kiemelés tőlem N-P. Á.) explicite vagy implicite szembeállítsuk egy őt magába foglaló halmaz összes többi elemével” (i. m. 47). (Valószínű, hogy az ad okot a félreértésre, hogy az *elem* terminus nincs kellően megvilágítva. Ez viszont már logikai-filozófiai szféra, vö. L. Wittgenstein *Logikai-filozófiai tractatusában az elemi, az elemi kijelentés* problematikáját pl. Nyíri Kristóf interpretációjában — *A Monarchia szellemi életéről c. filozófiatörténeti tanulmányokban*. Gondolat, 1980. 174–6.)

Tehát fókusz (ige előtti) pozícióban vagy egyetlen elem, vagy zárt szerkezetet alkotó elemek, vagy egy-nemű, egyenrangú elemek állhatnak. Például (É. Kiss Katalin és Kovácsné Réczai Margit példáiából):

[János_T] [kevés embertől_F] fél.

[A Balaton és környéke_T] [az ország legnagyobb és leglátogatottabb üdülőterülete] (marad).

[A Balaton és környéke_T] [a legnagyobb és legszebb üdülőterület_F] Magyarországon.

[A Balaton és környéke a magyarországi üdülőterületek közül_T] a legnagyobb és a legszebb_F].

Hogy miért csak ilyen lehet a fókusz pozíció definiálása, arra visszatérünk a továbbiakban, most maradjunk e pozíció azonosíthatóságánál a mondat fonológiai szintjén. Erre az előzőekben már utaltam: a helyesen kiejtett, felolvasott mondat mindig „elárulja” a fókuszt. Ez a tény még egy fontos feladatot hárít a magyartanárra: kezdettől fogva figyeltetni, tanítani kell a helyes intonációt is, a mondatrészek egymáshoz kötődését, együttejtését (vö. Praktyicseszkijs kursz . . . 31–4), a beszéd ritmusa stb. Közismert, hogy az egyes hangok megtanulása után a magyarul tanuló (is) akkor ejti ki helyesen a már megtanult hangokat az új szavakban, szókapcsolatokban és a mondatban, ha „eltalálja” azok ritmusát, a mondatokat pedig helyesen intonálja. (Ezt igazolták a Moszkvai M. Thorez Idegennyelvi Főiskola fonetikai-fonológiai kísérletei is.) A hanglejtés, a hangsúlyozás, a mondatritmus tanításával fonológiai szinten sajátíttathatjuk el s tehetjük automatikussá idővel a magyar aktuális mondattagolást.

A grammatikai, lexikai anyag bővülése során részletesebben kell megismertetnünk hallgatóinkat a topikalizáció és a helycsere szabályaival. A fogalmak ismételt (részletes) kifejtése helyett legyenek itt É. Kiss Katalin példái (i. m. 25):

A topic funkciójú változó helyét „az ige bármely bővítménye betöltheti esetfunkciójától és szófaji összetételétől függetlenül — ha ismert információt közöl. Topikalizálható tehát bármilyen esetű főnévi csoport és határozói csoport:

[A_T zsüri] [t_Fíz pontot] adott Nadiának a versenyen.

[T_Tíz pontot] [t_Fegnap] adott a zsüri Nadiának a versenyen.

[Nadiának_T] [tegnap_F] adott a zsüri tíz pontot a versenyen.

[Tegnap_T] [tíz_F pontot] adott a zsüri Nadiának a versenyen.

[A_T versenyen] [tíz_F pontot] adott a zsüri tegnap Nadiának.”

A helycsere szabálya: i. m. 38: „A helycsere . . . választható transzformáció, . . . Alkalmazásával bármely két bővítmény felcserélhető, amennyiben azonos szerkezeti egységen belül helyet foglaló testvércsomópontok . . . helycsere alkalmazására csak a mondat két szerkezeti egységében nyílik lehetőség: az ige után és a topicban.”

[Mari_T tegnap a Váci utcában] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal.

[Tegnap_T Mari a Váci utcában] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal.

[Mari_T a Váci utcában tegnap] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal.

[A_T Váci utcában Mari tegnap] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal.

[Pista_T] [talált_F] [egy_C kutyát hazafelé menet a parkban].

[Pista_T] [talált_F] [a_C parkban egy kutyát hazafelé menet].

[Pista_T] [talált_F] [hazafelé_C menet egy kutyát a parkban].”

Ha mellőzzük a topikalizáció és a helycsere szabályának tanítását, hibás szórendű mondatokat hallhatunk vissza tanulóinktól, vagy „döcögössé” válhat a mondatfűzés: „A szerszámgépgyárban is növekedett a balesetek száma az utóbbi években, de még ennek ellenére is itt jónak mondható a helyzet.” A második tagmondat jobb így: *de itt ennek ellenére is jónak mondható a helyzet*” (NyKk. 887).

A fenti példában a szövegkohärencia elve finomítja a topicban megvalósítható helycsere szabályát: a topikalizált mondat elemek élére az az elem kerüljön, (ha van ilyen), mely közvetlenül (esetleg szemantikailag tautologikusan) utal az előzőekben

m o n d o t t a k r a. Tehát a NyKk.-ből idézett mondat azért „döcögös”, mert az előzőekre utaló *itt* nem állt a topic élén.

De még mindig nincs magyarázatunk a „fordulok balra,” „Kati ül a fotelben” féle szórendi hibákra, vagy arra, hogy miért fordították — helyesen — *Kutyás hölgy*-nek Csehov elbeszélését, nem pedig így: „Hölgy kutyával” (Dáma sz szobacsokj). És miért nem helyes/igaz ez a grammatikailag teljesen hibátlan modat (melyet egyik volt tanítványom dolgozatából idéznék): „Nem azt akarjuk mondani, hogy a *szoc. országokban* a szociáldemokrata pártok lemondtak régi ábrándjukról, a szociáldemokrata pártok feltámasztásáról.” Helyesen: *Nem azt akarjuk mondani, hogy a szociáldemokrata pártok lemondtak régi ábrándjukról, a szociáldemokrata pártok feltámasztásáról a szocialista országokban.*

Vilém Mathesius „a szórendet . . . négy tényező: a funkcionális mondatperspektíva, a g r a m m a t i k a i e l v (kiemelés tőlem: N-P. Á.), a ritmikai elv, valamint a szövegkoherencia elvének eredőjeként fogta fel . . .” É. Kiss Katalin (i. m. 10, majd a fókuszképzés kapcsán 34) a nyelveknek Greenberg (1963.) megfigyelte univerzális sajátosságára utal: „Az is univerzális tulajdonsága az emberi nyelveknek, hogy a különféle alaptagú szerkezeteikben v a g y e g y s é g e s e n a m ó d o s í t ó - m ó d o s í t o t t, v a g y e g y s é g e s e n a m ó d o s í t o t t - m ó d o s í t ó sorrend alkalmazására törekszenek . . . a magyarban . . . a jelző is megelőzi a főnevet és a fokhatározó is a határozószót” (Kiemelés tőlem: N-P. Á.).

Mivel én orosz anyanyelvűeket (vagy oroszul tudókat) tanítok magyarra, a szórendi hibák hasonlóságára már régen felfigyeltem, ez (is) vezetett rá a magyar és az orosz mondatszerkesztés alapvető különbségére (vö. Klaudy Kinga: Hogyan alkalmazható az aktuális mondattagolás elmélete a fordítás oktatásában? Nyr. 108: 325—32). Ennek lényege a következő: a magyar mondatszerkesztésnek (a kötelező fókuszképzés mellett) a másik fő rendező (grammatikai) elve a *módosító-módosított sorrend* (az oroszban az ellenkezője, a módosított-módosító sorrend, de ez a sorrend dominál a többi szláv, a román és a germán nyelvekben is). Tehát a zárt szerkezetekben (pl. jelzős, fokhatározó-határozószó) és az igei szókapcsolatokban a módosító elem megelőzi a módosítottat, konkretizálva, szűkítve annak jelentését.

E grammatikai elv alkalmazása (tanítása) a magyar mondat szerkesztésében elég szilárd alapot nyújt a magyarul tanulóknak.

Így érthető és megmagyarázható, miért kell magyarul „balra fordulni” és nem „fordulni balra,” miért természetesebb „a fotelban ülni” nem pedig: „ülni a fotelban”; ui. a *balra*, a *fotelben* módosítója a *fordul*-nak és az *ül*-nek, szűkíti, konkretizálja a *fordul*, az *ül* elemeket.

Így kapunk magyarázatot arra az előbb idézett nyelvtanilag hibátlan, de tartalmilag helytelen mondatra is, melyben a szociáldemokrata pártoknak a *szoc. országokban* való feltámasztásáról van szó, s a *szoc. országokban* a módosító elem, a *feltámasztásáról* pedig a módosított, s adott esetben egyszerű inverzióról van szó, ami az ehhez hasonló szerkezetekben lehetséges. (Pl.: a *felvonások közötti szünet* — *szünet a felvonások között*; az *ország fővárosa* — *fővárosa az országnak*; *veszek magamnak egy magassarkú cipőt* — *veszek magamnak egy cipőt, magassarkút*; stb.)

De ezért mondjuk azt is, hogy *Bemegyek a szobába*, nem pedig: *A szobába bemegyek*, vagy *Katival együtt mindjárt bemegyünk a szobába*, vagy *A fiam leesett a fáról* és nem: *A fiam a fáról leesett* (NyKk. 889). Ezekben a mondatok-

ban a fő módosító elem az igekötő, a *be-*, a *le-*. És: „Az ige-preverb (igekötő) főként határozószói eredetű . . . , állandó ige melletti *circonstant* (bővítmény, módosító). . . . Ellenben az ige előtti *circonstantok* láncában a preverb különleges (hierarhikusan magasabb erősebb) helyet foglal el, s van egy sajátossága »kiszorítja« a *circonstant*lánc utolsó elemét az ige mögé . . . nincs kizárva, hogy a preverb-*circonstant* a szemantikailag hasonló (vagy a szemantikailag hozzá tartozó, azt vonzó, feltételező — N-P. Á.) *circonstant*ot szorítja a »keretes szerkezeten« túlra” — jegyzi meg óvatosan A. Ju. Ajhenvald A magyar nyelv szórendjéről c. cikkében.

Ezt a feltételezést elfogadhatjuk, én csak azzal egészíteném ki, hogy az igekötő azért foglal el „különleges” helyet, mert nem annyira önálló, mint a többi határozó (módosító). De ugyanakkor van annyira önálló, hogy a mondatnak más, pl. emfatikus eleme az ige mögé szorítsa: *Katival együtt’ megyünk be a szobába.* és van annyira önálló, hogy fokozható legyen (*le — lejjebb* stb.). (Ide egy nagyon szemléletes párhuzam is kívánczik: viszonyragjaink sem annyira önállóak, mint névutóink. Ezért, bár érthető az ilyenfajta kifejezés: *az ismerősökkel találkozás,* a 20. század magyar nyelve már nem használja (de Petőfi prózájában még megtaláljuk: „S minthogy ránk illett a »zsák meglelte foltját«, igen jól mulattam, sőt a sok *szerelemről* beszéd még homoöpathikus kúra gyanánt is szolgált . . .” — Ilyés Gyula idézi Petőfi c. könyvében, Szépirodalmi Kiadó, OK, 304), hanem *az ismerősökkel való találkozást* mond, ugyanakkor helyes *az ismerősök közötti beszélgetés* kifejezés. De viszonyragjaink elég önállóak ahhoz, hogy személyragozhatók legyenek, mint névutóink: *nekem, veled, ránk, elétek, mögöttük* stb.)

(Még egy megjegyzés: vannak olyan határozóink, melyek szemantikailag igen közel állnak a velük szókapcsolatot alkotó igével. Ezért mondhatjuk, hogy *balra fordulok és megyek egyenesen* vagy *balra fordulok és egyenesen megyek, lassan elsötétül a mozi terem* vagy *elsötétül lassan a mozi terem.*)

Végeredményben ez a grammatikai elv a magyarázata az É. Kiss Katalin megállapította jelentésőrző helycsere szabályának is: a *topicban* és a *commentben* a bővítmények szabadon felcserélhetők, ha nem szókapcsolatok és nem zárt szerkezetek — „a szabályok csak konstituensteket mozgathatnak” (i. m. 36). Vö.:

[Mari_T tegnap a Váci utcában] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal.

*[Mari_T tegnap az utcában Váci] [meg_F] ismerkedett egy norvéggal

[Pista_T] [talált_F] [egy_C kutyát hazafelé menet a parkban.]

* [Pista_T] [talált_F] [egy_C kutyát a parkban menet hazafelé.]

S bár — a fenti megszorításokkal — jelentésőrző és helyes mondatokat képező transzformáció a topikalizáció és a *topicban*, *commentben* végezhető helycsere, de számolnunk kell Kiefer Ferencnek egy észrevételével (Mondattaniszemantikai tanulmányok, 1970.), miszerint a tárgy lehetőleg közel álljon az igehez, nemcsak azért, mert a statisztikai felmérések szerint ez az elterjedtebb, s egy inkorporációs jelenség is ezt a tendenciát igazolja: *a látlak, nézlek* féle ragozott igealak mgában foglalja a 2. személyű tárgyat. (A. Ju. Ajhenvald idézi Kiefer Ferenc munkájából.) De egy nyelvtörténeti tény is e mellett szó Ismeretes, hogy ősi eredetű tárgyrag nincs a magyar nyelvben. „A -*t* elemnek korábban determináló, meghatározó szerepe lehetett . . . Tehát a *házat* jelentése ez lehetett: ’a ház’, és egyben ’a házat’ is. A -*t* elem először csak a határozott tárgyat, viszont ugyanakkor a határozott alanyt is jelölte . . . Az alanyesetben a determináns visszafelődött, s ezután a -*t* elem már csak a tárgy hatá-

rozottságát jelölte.” Kifejlődött a névelő. „A tárgyra korlátozott -t determináló elem viszont hamarosan felvehette a tárgyjelölés szerepét általában, vagyis használata áttekintette a határozatlan tárgyra, mely addig jelöletlen volt” (Bárczi Géza—Benkő Lóránd—Berrár Jolán: A magyar nyelv története, Bp. 1967. 403). Tehát feltételezhetjük, hogy a szórendnek jelentős szerep jutott a határozott tárgy (alany) és határozatlan tárgy (alany) megkülönböztetésében. (Az ilyen jellegű strukturális változások egy nyelv történetében sokkal lassúbb folyamatok, mint a nyelvi jelek kialakulása, funkcióváltása, eltűnése. Ezért hivatkozom erre a nyelvtörténeti adatra.) A határozatlan tárgy valószínűleg igemódosítóként (is) volt használatos. Ennek a mai magyar nyelvben is vannak nyomai: *széna kaszálni, fa vágni* (mentek) féle, ma már népiesnek számító kifejezések, valamint a *könyvet ír, tévét néz, rádiót hallgat* típusú igei szókapcsolatok, melyekben a tárgyi funkció igemódosítói (igekötői) szerepre „homályosul”. Az efféle igei szókapcsolatokban a tárgyi elem jelöletlen, az igenek nincs „még egy” igekötője, s az ige alanyi ragozása. Ha determináljuk a tárgyat: *a könyvet írja, egy könyvet ír* stb., ezek az igei szókapcsolatok azonnal elemeikre, összetevőikre hullanak szét. (Hasonló jelenséget tapasztalunk a determinálatlan határozó + ige: *iskolába megy, színházba jár, orvosnak tanul*-féle szerkezetekben is, melyekben a határozói elem ugyanúgy igemódosítói (igekötői) szerepet tölt be. (Az ilyenfajta igei szerkezetek között vannak olyanok is, melyek annyira összenőttek (lexikalizálódtak), hogy összetevőikre sem bonthatók: pl.: *katonának megy, orvosnak tanul, helyet foglal* (= leül) vö. a (egy) katonának megy,” „az (egy) orvosnak tanul”, „a helyet foglalja”. Éppen úgy, ahogy vannak lexikalizálódott igekötős igéink is, pl.: *kirándul, kifogásol, ellenőriz* stb.)

Azt is tudjuk ezekről az igei szerkezetekről, hogy úgy viselkednek a mondatban, mint az igekötős igék (vö.: *el akar menni — színházba akar járni, nem akar elmenni — nem akar színházba járni, Ki megy el? — Ki jár színházba?* Stb.) — Egyetlen kivétellel: ismeretes, hogy van a magyarban a cselekvés pillanatát vagy folyamatosságát rögzítő forma: *me gy e k fel a lépcsőn és látom . . .*, tehát az emfázis nélküli mondatban az igekötő az ige mögé kerül (vö.: Szili Katalin: Grammatika Prokruosztész-ágyban Nyr. 109: 177—84.). (Ez, természetesen vonatkozik az igekötős igéknél „lazább,” módosító ige kapcsolatokra is (Éppen) *ülök a fotelban és . . .*). Ha a cselekvés pillanatát folyamatosságát akarjuk rögzíteni a jelöletlen tárgyi elemes igei szókapcsolattal, feltétlenül determinált tárgyat kapunk az ige utáni pozícióban (tehát nem elegendő a tárgy egyszerű hátra vetése): *nézi a tévét, írja a könyvet* (úigy: *ül a fotelban, jön a vihar*). Vö.: *a tévét nézi (és nem az újságot olvassa), a könyvet írja (és nem a cikket javítja)*.

Mivel a tárgyas ragozás eredendően a határozott alanyra is utalt (s a határozott tárgyra is), melyek feltehetően az ige utáni pozícióban álltak, a mai magyar nyelvben is megfigyelhető az a jelenség, hogy az ige utáni pozíciót elfoglaló alanynak, tárgynak és határozónak — az esetek többségében — determinálnak kell lennie (különösen, ha az állítmányi igekötős ige). Pl.: A kóró ringatta a kismadarat.

A fiam leesett a fáról.

A kóró ringatott egy kismadarat.

A fiam leesett egy fáról.

Ez a jelenség, ennek megértése, ismerete segítséget nyújthat a névlőhasználat tanításához (is) a magyar mint idegen nyelv oktatásában. (Az *Ezen a*

vidéken már járt/még nem járt e m b e r., vagy *Indul ma g é p Münchenbe?* típusú mondatok esetében az alany azért determinálatlan, mert annak előfordulásáról, meglétéről, ill. hiányáról van szó. Hasonló szemantikai háttere van az *Utaztál már r e p ü l ő g é p p e l?* *Útél már h i n t a l o v o n?* *Varrtál már t é l i k a b á t o t?* típusú, determinálatlan tárgyú és határozójú mondatoknak is.)

Összefoglalás

1. A magyar szöveget is az ismerttől az ismeretlen felé haladó mondat-szerkezetek alkotják.

2. A magyar nyelv szórendje annyiban szabad, hogy az egyes mondatrészeknek nincs rögzített helye a mondatban.

3. A magyar mondat fő rendező elvei: a) a kötelező fókuszképzés, b) a módosító-módosított sorrend mint grammatikai elv. A második az elsőnek alárendeltje, mert a kötelező fókuszképzés a kontextus szintjén, a módosító-módosított sorrend elve a mondat szerkezet szintjén működik.

4. Tehát a magyarban sincs nyomatékta (fókusz nélküli), sem előzmény nélküli mondat.

5. Fókusz pozícióban (ha nem az ige a fókusz ige előtti pozícióban) vagy egy mondatelem, vagy zárt szerkezetű mondatelemek, vagy egynemű/egyenrangú elemek állhatnak.

6. A topikalizáció és a helycsere szabályát a szövegkoherencia elve, a grammatikai elv, valamint a kétféle szemantikájú (ma már: határozott v. határozatlan tárgyat feltételező) igeragozás pontosítja:

— a szövegkoherencia elve megköveteli, hogy a topikalizált mondatelemek élére az előzőkre közvetlenül utaló (esetleg szemantikailag tautologikusan utaló) elem kerüljön;

— topikalizálni vagy a helycsere szabályát alkalmazni csak egyes (önálló, módosító nélküli) elemeket, ill. elemeken vagy zárt szerkezetet alkotó (módosító-módosított szerepű/pozíciójú) elemeket, ill. elemeken lehetséges;

(— ha a commentban nem mondat hangsúlyos alany vagy/és tárgy van, akkor az — az esetek többségében — az ige mögötti pozícióba determináltan kerül;

— ugyanígy a determinált határozó is, amennyiben a mondat állítmánya igekötős — tehát van már módosítója —, ha nem, akkor a módosító szerepű, az igével szókapcsolatot alkotó határozónak az igemódosító helyét — az ige előtti pozíciót kell elfoglalnia. [Több módosító elem esetén az igekötő a vele szemantikailag rokon módosító elemet szorítja az ige mögé.]);

— a mondat tárgya lehetőleg közel álljon az igéhez, akár igemódosítói szerepben (determinálatlanul), akár determináltan, mondat hangsúlyosan vagy ige utáni pozícióban. (Vö.: *Pista talált egy kutyát hazafelé menet a parkban.* „?Pista talált hazafelé menet a parkban egy kutyát.”)

Ezek az alapszabályokon kívül a szórendtanításban (az egyenes és fordított szórendű állítmány használatán kívül, mely a fókuszképzés függvénye) feltétlenül figyelembe kell venni:

— a determinálatlan tárgy/határozó lehetséges igemódosítói (igekötői) szerepét (*tévét néz, színházba jár*) és „viselkedését” a mondatban;

— az ilyenfajta szókapcsolatok elő-előforduló lexikalizáltságát (*katonának megy, helyet foglal*) a *kirándul, ellenőriz* féle igekötős igékkel való párhuzamba állítással, például;

- a cselekvés pillanatát/folyamatosságát rögzítő formát;
- s az ugyanilyen céllal hátravetett tárgy/határozó-módosító determináltságát az ige utáni pozícióban;
- tanítani kell az inverziót, annak minden lehetséges változatát.

Ha tanítjuk ezeket a szöveg- és mondatalkotási törvényszerűségeket, akkor nemcsak a NyKk. *szórend* címszava alatt szereplő „döcögös”, „nem magyaros”, „nem szép”, „inkább”, „iskolás” jelzőket válthatjuk fel *n é h á n y* szabállyal, hanem a magyart idegen nyelvként tanulóknak is átfogó szórendi szabályrendszert adhatunk kezükbe. (Eredményességét, működőképességét az én pedagógiai gyakorlatom már igazolta.)

Befejezésül még egy elterjedt, sőt általánosan elfogadott, de szerintem nem egészen helyes, nem minden esetben meggyőző gyakorlatra szeretném felhívni a figyelmet, s a probléma teljes feltárásának igénye nélkül utalnék a következőkre:

Leíró nyelvtanaink, szótáraink, kézikönyveink, különböző grammatikai jelenségekkel foglalkozó munkák, dolgozatok tendenciákat, törvényszerűségeket, szabályokat fogalmaznak meg a *nyelvi norma*, az *ideális nyelvi norma* szempontjából, mely az *atiszta nyelvi archetípus*, amely nem létezik mint *nyelvi valóság*. De tudjuk, hogy *van nyelvi norma*, az *irodalmi nyelv* mint *nyelvi valóság* is: „Nyelvi normának az írott és beszélt nyelv használatának társadalmilag érvényes, helyesnek elismert szabályait, irányelveit, szokásait nevezzük.” A *nyelvi norma* nem mindenkinek, nem is a többségnek a *nyelvszokása*, hanem a *nemzeti nyelv* legfejlettebb formája, a *művelt köz- és irodalmi nyelvet* használóké (NyKk. 334. Sapir A. I. ezt a *nyelvi valóságot* a *társadalmi megegyezés* (konvenció, a közélet, a hétköznapok) *nyelvének* nevezi. (Ahol bizony érvényesülnek a *nyelvi babonák*, a *tekintélyi érvek*, *esztétikai szempontok*, gyakran az *egyéni ízlés szintjén*.) S ugyancsak Sapir A. I. szavaival: *létezik a szellemi kultúra nyelve* — a *tudományok és a szépirodalom nyelve* a *maguk normáival*.

Ha rendszerbe állítjuk ezeket a normákat, így szemléltethetnénk ezek kölcsönhatását:

1. *norma mint a társadalmi megegyezés nyelve*
2. *norma mint nyelvi archetípus — ideális norma*
3. *a szellemi kultúra nyelve.*

A *nyelvtanár feladata*, hogy az *ideális norma* törvényeit tanítsa, s azokat a *társadalmi megegyezés nyelvével* mint *nyelvi valósággal* illusztrálja. (Ezt teszi *Nyelvművelő kézikönyvünk* is.) Tehát egy-egy *nyelvi jelenség bemutatása*-kor (tanításakor) *helyesebb*, ha a *művelt köznyelvhez* apellálunk, ha kell *ütköztetjük* a *tapasztalt nyelvi valósággal*, s nem a *szépirodalom nyelvével* illusztrálunk, különösen nem a *költészet nyelvével*. Itt utalhatnánk *íróink, költőink* szavaira a *szépirodalom*, a *költészet* mibenlétéről, arra hogy az *irodalom nyelve* a *köznyelv fő forrása*, hogy a *nemzet nyelvének* műhelye (V. Majakovszkij), idézhetjük N. Gumiljov verssorát: „*Viszokoje k o s z n o j a z i c s i j e t y e b e d a r u j e t s z j a , p o e t*” — magyarul: a *legnemesebb h e b e g ő n y e l v ű s é g* *adatik meg neked, költő*. De R. Musil is hasonlóan szól a *szépirodalomról* a *Könyvek és irodalom* c. esszéjében: „... az (szép)irodalom mindenekelőtt a mélyen gyökeret vert s z o k á s o s s á g o k (Gepflogenheiten)

felfordítása . . .” S a példákat folytathatnánk. Az mindenesetre bizonyos, hogy a szépirodalom nyelve (és normái) nem azonos (azonosak) a művelt köznyelvével, az irodalmi nyelv normáival.

Vizsgáljunk meg egy-két példát:

„A kötőszók . . . kevés kivétellel a tagmondat élén állnak, s rendszerint csak költői inverzió következtében változtathatják meg helyzetüket; vö.: „Rejtelmek ha zengenek, őrt állok, mint mesékbe” (Mai magyar nyelv, 452).

„A főhangsúlyos alany vagy bővítmény szólama többnyire a mondat élén áll: „*Meghatott háláérzet járta át / egész valómat*” (Bárány: Csigalépcső 104); „*Tűzesen süt le / a nyári nap sugára / Az ég tetejéről / a juhászbojtárra.*” De sokszor — előkészítő részként — egy önálló hangsúlyú, de főhangsúlyos szakasz kerül a főhangsúlyos mondatrész szólama elé: „A gondviselés / *ott várt rá* a köztisztviselők mögött / a kis utcában” (Németh L.: Bűn 1: 48). A főhangsúlyos mondatrész szólama állhat a mondat végén is: „A kijárat minálunk *’ az előszobán át* vezet (Goda: Podolini 1: 120)“ (Mai magyar nyelv, 455).

Az eredmény: minden állítás helyes, a bizonyítékok tekintélyesek, de a kérdés nyitott, megválaszolatlan marad, hol is álljon a főhangsúlyos alany vagy bővítmény:

— a szövegösszefüggés nélkül ezt tényleg nehéz megállapítani,

— szabály nincs,

— a Petőfi idézet egészében véve egyenesen eltérés a köznyelvi normától, József Attila verssora pedig kivétel, a szabályos használat bemutatása nélkül.

Tehát feltétlenül szükség van az irodalmi nyelv — a művelt köznyelv és a szépirodalom nyelvének megkülönböztetésére. (Véleményem szerint az irodalmi nyelv normáinak megfelelő példákkal, ill. azok után illusztráljunk szépirodalmi példákkal, s lehetőleg ne verssorokkal.) Mert ha nem az irodalmi nyelv normáira támaszkodunk, pontosabb értékítéletet sem tudunk mondani egy-egy irodalmi alkotás nyelvéről, egyediségéről.

Ez vezet vissza bennünket a dolgozat legelején idézett és „átírt” Örkény novellarészlethez. (Műelemzésre természetesen nem vállalkozom, csak összehasonlításra.) — Az átírt szövegben monoton, alany—állítmányi szerkezetű, leíró, értekező stílusra jellemző mondatok követik egymást, Örkény a dinamikus, ún. „rikkancs szórendet” (NyKk. 893) ütközteti a leírás szokásos formájával, mint tartalommal. Az „Egy fénysugár csap el a fejünk felett, . . .” mondattal megbontja nemcsak az előző mondatok szórendjét, hanem rögzíti is a pillanatot, így jelenik meg, válik kézzelfoghatóvá az idő mint negyedik dimenzió. Az utolsó előtti mondat — tartalmának megfelelően — elcsöndesedik, leír, ábrázol, hogy a legutolsóban, *a szája mosolyra hajlik*: után *a meggy tovább a film* szórendi változtatással az idősszerű asszonynak a látottakkal való azonosulását fejezze ki az adott pillanatban.

Naumenko-Papp Ágnes

IRODALOM

Ajhenvald, A. Ju.: O porjadke szlov v vengerszkom jazike (megjelenés alatt)

A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, 1967.

A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, 1971.

Balázs János: A szöveg. Gondolat, 1985.

Bátori István: A szórend tényezői: a fókusz, NytudÉrt. 104. sz.

Grammatika szovremennogo russzkogo jazika. Moszkva, Nauka, 1970.

- Kiefer Ferenc: A generatív nyelvelméletéről. Nyr. 100: 63—82.
- É. Kiss Katalin: Egy magyar transzformációs generatív szintaxis néhány alapvető transzformációs szabálya, Nytud. Ért. 104. sz.
- É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nytud. Ért. 116. sz.
- Klaudy Kinga: Hogyan alkalmazható az aktuális tagolás elmélete a fordítás oktatásában? Nyr. 108. 325—32.
- Klaudy Kinga: Orosz—magyar fordítástechnika. Tankönyvkiadó, 1980.
- Kovácsné Réczai Margit: A nyomátéktalan mondatok optimális szórendje. Nyr. 109: 322—37.
- Krilova, O. A.: Havronyina, Sz. A.: Porjadok szlov v russzkom jazike. Moszkva, Russzkij jazik, 1984.
- Naumenko-Papp Ágnes: A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez. Nyr. 109: 172—7.
- Naumenko-Papp, Ágnes: Prakticicseskij kursz vegerszkogo jazika. Moszkva, Viszsaja skola, 1982.
- Nyelvművelő kézikönyv. Akadémiai K. 1980, 1985.
- Sapir, M. I.: Jazik bita/jaziki duhovnoj kulturi (kézirat)
- Szili Katalin: Grammatika Prokrusztész-ágyban. Nyr. 109: 177—84.
- Szolnceva, N. V.: Problemi tipologii izolirujusih jazikov. Moszkva, Nauka, 1985.
- Varga László: A topicről és a fókusz utáni elemek sorrendjéről. MNy 77: 198—200.
- Vörös József: A határozó és az igekötő helye közötti kapcsolat. MNy 69: 444—451.

A beszédmegértési teljesítmény fejlődése óvodáskortól felnőttkorig

1. Számos példát hozhatunk arra, hogy az ugyanazon szervekkel létrehozott mozgássorozat végeredménye nagyon különböző, akár a sportolók vagy akrobáták és az átlagember teljesítményére, akár az énekművész és az éneklő felnőtt énekének vagy a színész és a riportalan beszédének eltéréseire gondolunk. Látszólag tehát nem új, ha azt állítjuk, hogy a gyermek és a felnőtt beszédmegértése sem egyforma. Ugyanakkor meglehetősen nehéz bizonyítani, hogy a különböző életkorokban ugyanazt a szót, mondatot vagy szöveget másképpen dolgozzuk föl a megértés során. A mennyiségben kifejezhető különbségek hátterében álló okokra gyakran csak következtetni tudunk. Gyakorlati tapasztalataink alapján feltételezhető, hogy *a)* a beszédmegértés fejlődik és *b)* ennek — miként a beszédprodukció fejlődésének is — szakaszai vannak. Számos kérdés azonban tisztázásra vár, például, hogy mire vonatkozik a fejlődés ténye: a megértési rendszer (fiziológiai) felépítésére, az egyén értelmi/pszichikai változásaira vagy a folyamat működésére. Miként fejezhető ki ez a fejlődés a nyelvészet terminológiájában: a változás csak/elsősorban a szókincsert érinti, összefüggés mutatható ki a grammatikai/szintaktikai formák elsajátításának szabályszerűségeivel vagy mindenekelőtt az asszociációs mezők működési sajátosságaival hozható kapcsolatba?

Az a rendszer, amelyik a beszédmegértést lehetővé teszi, hároméves korra nagyjából kialakult. Ezzel kapcsolatban két kérdést kell mélyebben megvizsgálnunk: az egyik a *h a l l á s*, a másik a *l a t e r a l i z á c i ó*.

Az életkor változásával a gyermekek mind több szót tudnak pontosan felismerni a különböző hangerősségeken (ezt a számos nyelvben elvégzett beszédaudiometriai vizsgálatok alátámasztják; a magyarra vö. Farkas Zsolt—Gósy Mária—Hirschberg Jenő: Kisgyermekkorai beszéd-audiometria. Fül-orr-gégégyógyászat 29. 1983. 93—102). Ez a tény részben magyarázható a hallásérzékenység változásával. Kísérleti eredmények szerint a gyermekek hallás-

érzékenysége az életkorral arányosan finomodik: legnagyobb mértékben azokon a frekvenciákon, amelyek a beszédfelismerés szempontjából a legfontosabbak (Selnés, O. A.—Whitaker, H. A.: Morphological development of the auditory system. In: The Neuropsychology of Language. Szerk. Rieber, R. W. New York, London, 1976. 125—57). E változás mértéke azonban nem nagy, ötéves kortól tizennégyévesig mindössze 2—3 dB. A másik lehetséges magyarázat a figyelem fejlődése. Eszerint jobban és hosszabb ideig tudnak a gyermekek idősebb korban összpontosítani, szöfelismerési teljesítményük javulása tehát ennek tudható be. Kétségtől van különbség az óvodáskorú és egy középiskolás figyelemkoncentrációjának tartamában és minőségében is; de ez mint a beszédmegértési folyamat fejlődésének magyarázó elve nem állja meg helyét. A személyiségbeli különbségek éppúgy megvannak 4—5 éveseknél, mint a pubertásban vagy 20 éven felül. Az „okot” tehát másban kell keresnünk.

A vélemények megoszlanak arról, hogy vajon a lateralizáció, a bal agyfélteke dominanciája (amely elsősorban felelős a beszéddel kapcsolatos „programozási feladatokért”), miképpen alakul ki, és melyik életkorban mutatható ki egyértelműen. A kutatók összefüggést látnak egyúttal a beszéd általános fejlődésével, illetve a „kezesség” (jobb- vagy balkezes ember) alakulásával (Palotás Gábor: A félteke dominancia és kezesség témakörében végzett kutatások mai állása és ennek hatása a logopédiára. Tanulmányok a beszédjavítás köréből. I. Gyógyypedagógiai Továbbképzés Könyvtára 27. OPI, Bp., 1986. 60—9). (Megjegyezzük, hogy az első osztályokban tanítók jól ismert tapasztalata, hogy a balkezes kisgyermeknél általában nagyobb gondot kell fordítaniuk az összeolvasáskor a sorrendiségre.)

Szerte a világon keresik a választ arra, hogy miért képes a gyermek a pubertás kor előtt akcentusmentesen elsajátítani egy második, azaz idegen nyelvet, és miért sikertelen ez később. Az egyik feltevés szerint az ok a lateralizáció időpontjában van, amelyet a hetedik évre és még későbbi életkorokra tesznek. Számos kísérlet bizonyítja ugyanakkor, hogy nyelvi ingerre már csecsemőkorban jellemző a jobbfelel-dominancia. Magyar gyermekekkel hároméves korban egyértelműen bizonyítható volt a bal féltekei lateralizáció (Pléh Csaba: Különböző szórendű mondatok értelmezése és a dichotikus aszimmetriák 3—6 éves gyermekeknél. MPszichSz. 1981/3. 365—95).

Mindezek után egy általános megértési modellből indulunk ki, amelyet hierarchikusan egymásra épülő szintekkel jellemezhetünk (vö. Gósy Mária: A beszédmegértés folyamatának első szakasza. Nyr 109 [1985.]: 452—7). Ez a rendszer lehetővé teszi a szótagok, szavak felismerését éppúgy, mint a mondatok vagy hosszabb szövegek (globális) megértését. Az a m ű k ö d é s s o r o z a t azonban, ahogyan ez létrejön, k ű l ö n b ő z ő a z e g y e s é l e t k o r o k b a n. Ennek igazolására kísérletsorozatot végeztünk óvodáskortól felnőttkorig, összesen 7 életkori csoportban. C é l u n k, hogy a beszédmegértésben bekövetkező változásokat mennyiségi és minőségi mutatókkal jellemezzük. Ezeknek az eredményeknek elméleti jelentőségükön túl közvetlen gyakorlati hasznuk lehet azoknak a munkájában, akik a gyermekekkel (a szó legtágabb értelmében) közvetlen kapcsolatban állnak (gondozónők, óvónők, tanítók, tanárok, logopédusok, gyógyypedagógusok, pszichológusok stb.).

2. A kísérletsorozat anyaga, módszere, körülményei. Három különböző kísérletet végeztünk. *a)* Az első szótalálási feladat volt; itt arra kerestünk választ, hogy vajon mekkora jelcsoport

szükséges az egyes életkorokban a szóazonosításhoz. b) A másodikban a szófelismerés fejlődését vizsgáltuk. c) A harmadikban a mondatmegértési teljesítményt elemeztük. A szótalálási kísérletben a kísérletvezető meghatározott hosszúságú részleteket mondott hangosan előre összeállított szólistából. A résztvevők feladata az volt, hogy a jelcsoport elhangzása után próbálják azokat értelmes szavakká kiegészíteni (pl. *ru* → *ruha* vagy *sá* → *sál*, *sár*, *sátor*). A szófelismerés nyelvi anyagát tíz egy és két szótagú szó alkotta: *dob*, *autó*, *szél*, *garázs*, *hal*, *gyűrű*, *vár*, *szőnyeg*, *óvoda*, *mese*. Ezeket 6 mp-es szünetekkel férfi ejtésben magnetofonszalagra rögzítettük, majd ún. fehér zajjal elfedtük, vagyis a megértést erősen megnehezítettük. A zaj/jel viszony 0 dB volt (ez azt jelentette, hogy a zajnak, illetve a beszédnek az átlagos intenzitása megegyezett). A kísérleti személyek feladata a felismert szavak azonnali hangos ismétlése volt. A harmadik kísérlet nyelvi anyagában tíz rövid modat szerepelt: *A várakból romok lettek. A nőket rögtön bezárták. Mondjad, miért sírdogálsz! Alig mertek rálépni. A sebed helyén hegek vannak. Ettől a sörtől megrezszegett. E tünecokat a múltban ismerték. Az utak hatalmasabbak az egeknél. A cárok késekkel dobálóznak. Milliók élnek az ügyért.* A mondatmegértési teljesítményt két módszer segítségével vizsgáltuk. Az egyik azonos volt a szófelismerésben alkalmazottal: ugyanolyan módon fehér zajjal fedtük el az ugyancsak férfi bemondóval 8 mp-es szünetekkel magnetofonszalagra rögzített mondatokat. A kísérleti személyek feladata itt is az elhangzás utáni azonnali hangos ismétlés volt. A másik módszerrel a mondatokat Varyspeech II-vel az eredeti tempójukhoz képest 25 százalékkal meggyorsítottuk; a kísérleti személyek feladata változatlan maradt. Mind a szó-, mind a mondatmegértési feladatban a kísérleti személyeket egyénileg teszteltük: Sony típusú kazettás magnetofonról, fülhallgatón keresztül hallották az anyagot, átlagosan 65 dB-es intenzitáson, csendeshelyiségben. Egy-egy kísérleti személy csak egyféle kísérletben vett részt (kivéve a szótalálási feladatot).

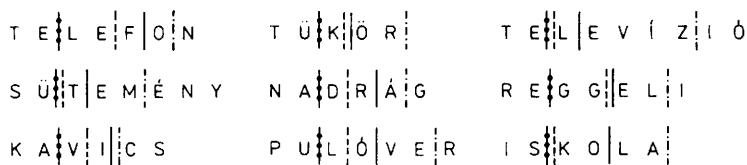
Az első kísérleti csoportban kiscsoportos óvodások (3 évesek, a Budapest XI. Molnár Erik utcai tanácsi óvodából), a másodikban nagycsoportos óvodások (5 évesek, ugyanonnan) vettek részt. A harmadikban második osztályosok (7 évesek, a Budapest XI. Köbölkút utcai iskolából), a negyedikben ötödikek (10 évesek, a XVIII. Nagykőrösi úti iskolából) szerepeltek. Az ötödik csoportot elsős gimnazisták (14 évesek, a Budapest XIX. Landler Jenő Gimnáziumból), a hatodikat főiskolások (átlagosan 20 évesek, az ELTE ÁITFK II. évfolyamának magyar—orosz szakos hallgatói) alkották. Az utolsó csoportban felnőttek (átlagélethekkoruk 40 év, iskolázottságuk különböző) voltak. Valamennyi csoport szociológiai szempontból heterogénnek tekinthető. Az összes résztvevő száma: 214 fő.

3. E r e d m é n y e k

a) A felnőtt beszédmegértésére jellemző, hogy szavak azonosításakor az akusztikai-fonetikai szinteken lejátszódó folyamatok szinte nyomban kiváltják a szószint aktivizálódását. Egy relatíve kevés információt hordozó beszédjelcsoport is elegendő ahhoz, hogy számtalan (a szókészlet és az egyéni szókincs korlátain belül) feltevésünk legyen a (jelen esetben) folytatást, azaz a teljes szót illetően. A szer hangcsoportról eszünkbe juthat a *szer szám*, a *szerda*, a *szerelem*, a *szerép*, a *szerencse*, a *szeret*, a *szerel* stb. szó. Ennek a folyamatnak az az alapja, hogy az említett alsóbb szintek csak részlegesen vesznek részt a megértési folyamatban. Ez azt jelenti,

hogy a feldolgozáshoz nincs szükség az adott beszédjel valamennyi sajátosságára, csak a legfontosabbakra. Ezzel szemben a kisgyermeknél már az első szintektől kezdve valamennyinek a teljes értékű részvétele szükséges ahhoz, hogy a folyamat hibátlanul működjön. A gyermek — életkorától függően — az elhangzó beszédjelet különböző mértékben dolgozza fel. A fejlődés éppen abban jelentkezik, hogy csökken az alsóbb, növekszik a felsőbb szintek részvétele a megértésben. Kísérleti adataink ezt a következőképpen támasztják alá. A szótalálási feladatban a háromévesek nagyobbik részének a teljes szó elhangzására szüksége volt a megértéshez. Kisebb részük az utolsó előtti hang elhangzása után a szavak jelentős részét már képes volt felismerni. A nagycsoportos óvodásoknál általában előbb bekövetkezett az azonosítás, sőt néhány szókezdetre több szót is meg tudtak nevezni. Például: *te* → *teve*, *televízió*, *tele van* vagy *ke* → *kemence*, *kell*, *kenyér*, *kendő*. A második osztályosok — várhatóan — még előbb ismernek rá egy-egy szóra, és majdnem minden két hangból álló hangkapcsolatot ki tudnak egészíteni értelmes szóvá, például: *sü* → *sün*, *süllyed*, *sült*, *sütő*. A fejlődés mégis kisebb mértékűnek tűnt annál, mint amit elvártunk volna. Az ötéveseket a hétévesektől nem csupán az írni-olvasni tanulás ténye választja el egymástól, hanem feltételezhetően nagyobb mértékű ismeretanyag-növekedés is. Továbbá a jelenlegi olvasástanítási módszerek egyenesen a gyermekek szótalálási „tudására” építenek. Még nehezebb feladat lesz tehát az írás és az olvasás elsajátítása azoknak a gyermekeknek, akiknél ez a képesség az óvodáskori szintet nem vagy alig haladja meg. Nagy egyéni különbségeket találtunk a második osztályosok között: több gyermek az ötévesek átlagteljesítményét érte csak el. Az ötödik osztályosoknak nem jelentetett problémát ez a feladat; az első (szókezdő) hangkapcsolatra számos értelmes szót tudtak mondani. Az egyes gyerekek közti különbség ebben az életkorban főként az idővel fejezhető ki: volt, aki gyorsan, volt, aki hosszabb gondolkodás után egészítette ki különböző szavakká az elhangzott jelcsoportot. Az 1. ábra a fejlődést kilenc vizsgált szóval szemlélteti. A középiskolásoktól kezdve az egyes kísérleti személyek között csupán a megtalált szavak mennyiségében volt különbség.

b) Egy szó felismerése, azaz jelentésének megértése több tényező függvénye; gyakran a beszédhelyzet határozza meg, hogy közülük melyiknek lesz elsőbbsége (l. a magyarra Gósy Mária: Szófelismerés az akusztikai szerkezet

Szótalálási teljesítmény 3, 5, 7 és 10 éveseknél

(3 évesek: ---- 5 évesek: — 7 évesek: --- 10 évesek:)

1. ábra

és a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak függvényében. MNy. 80 [1984]: 463—76). A kísérleti szavakat úgy választottuk ki, hogy azok már az óvodáskorúaknak is feltételezhetően az aktív szókincsébe tartozzanak. Eredményeinket az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat

Vizsgált csoportok	Helyes válaszok százalékban
3 évesek	47,5
5 évesek	51
7 évesek	63,3
10 évesek	67,1
14 évesek	73
Főiskolások	80
Felnőttek	84

Legnagyobb a fejlődés a 3—7 éves időszakban. Az iskolába kerülés, az első osztály elvégzése minőségi ugrást jelent: ebben a csoportban már igen ritkán fordult elő, hogy a gyermekek hibásan ismételték volna az elhangzott szót (pl. értelem nélküli hangsorként). Ugyancsak igen kicsi volt a „nincs válasz” aránya, amikor a gyermek semmit nem ismétel. Az előző, szótalálási feladat teljesítményéhez képest itt jelentős fejlődést tapasztaltunk. Ehhez képest visszafogottabb, kisebb mértékű a másodikos és ötödikes gyermekek közötti változás. Úgy gondoltuk, hogy nemcsak a három évnyi korkülönbség, de az iskolázottságbeli, olvasottságbeli (?), azaz ismeretekben, gondolkodásban, szókincsben stb. szükségszerűen meglevő különbségnek a szavak azonosításában feltétlenül mutatkoznia kell. Nem tekinthető megnyugtatónak, hogy — adataink szerint — a nagyobb mértékű fejlődés a 14—20 év közötti időszakban jelentkezik, amikor az ekorúak egy része számára a tanulás aktív korszaka már lezárult (ipari tanulók) vagy éppen lezárulóban van (érett-ségizők).

Adataink rámutattak a szavak különböző hírértékének szerepére az egyes korcsoportokban. Az *óvoda* azonosítása 100%-osnak tekinthető a két óvodai csoportban (a 3 évesek nem ismételték meg a szót minden esetben, de sosem tévesztették). Hasonlóképpen jó a felismerés a második osztályosoknál is; az ötödikesek azonban már majdnem 30%-ban *dolgozat*-nak értik e szót, sőt még a főiskolás csoportban is 25%-os az *óvoda dolgozat* azonosítása. Hasonló okból jobb a *hal* szó felismerése az óvodásoknál, mint a többi életkori csoportban, ahol inkább *fal*-at értettek. (Az óvodákban *hal* jel van, *fal* természetsen nincs.)

A 2. táblázatban összegeztük az egy és több szótagú szavak helyes felismerésére kapott adatokat.

Az adatok alátámasztották azt a jelenséget, hogy zavart helyzetben könnyebb a több szótagú szavak azonosítása, mivel több elemből könnyebben „rekonstruálható” a hallott hangsor (Büky Béla—Egyed András—Pléh Csaba: Nyelvi képességek — Fogalomkincs — Megértés. Bp. 1984. 288). Másfelől érdekes képet kaptunk a helyes felismerés arányának változásáról a fejlődésben. Az egy és több szótagú szavak átlagos azonosítása között legkisebb a

különbség a két óvodás csoportban. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy a kisgyermek kevesbé használja fel a magasabb szinteken lejátszódó működések eredményeit. Egyenletesebben változó és sokszor nagyobb mértékű a több szótagú szavak helyes felismerése a többi csoportban; vagyis növekszik a felsőbb szintek részvétele a megértési folyamatban. (Két negatív adatunkra, a „viszsaesést” mutató azonosításokra nem találtunk elfogadható magyarázatot.) Valamennyi korcsoport teljesítményét összegezve, az egy szótagúakra kapott átlag: 51,4%, a több szótagúaké: 76,6%.

2. táblázat

Vizsgált csoportok	Helyes felismerés százalékban	
	egy szótagúakra	több szótagúakra
3 évesek	36,5	50
5 évesek	46,8	58,3
7 évesek	38,8	79,6
10 évesek	55,3	75
14 évesek	55	85
Főiskolások	56,2	95,8
Felnőttek	71,3	92,8

c) A mondatmegértési kísérletekben szereplő tíz mondatból hétnek a jelentése általában érthető, háromé nehezen vagy egyáltalán nem volt érthető az óvodáskorúak számára. Mondatok azonosításakor felnőtteknél még jobban csökken az alsóbb szintek részvétele a megértési folyamatban, mivel a szintaktikai szabályokat hordozó beszédjelek, valamint maguk a szabályok is nagy segítséget jelentenek a globális egész, a mondatjelentés felfogásához (vö. Foss, J. D.: Decision processes during sentence understanding. J. Verb. Learning and Verb. Behavior 8. 1969. 457—62).

A zajban elhangzó mondatokra kapott adatokat elemeztük a mondatmegértés, valamint a pontosan azonosított szavak mennyisége szerint. Ezeket és a gyorsított mondatok felismerésére kapott eredményeket a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat

Vizsgált csoportok	Helyes válaszok százalékban		
	természetes elhangzásban	zajban hangzó mondatokra	gyorsított mondatokra
3 évesek	45	10 — 28,4*	10
5 évesek	85	36,2 — 57,6	58
7 évesek	95	41,4 — 62,5	58
10 évesek	100	46,4 — 68,4	89,3
14 évesek	100	52,0 — 78,1	93
Főiskolások	100	62,9 — 82,2	97,1
Felnőttek	100	66,0 — 80,3	98

* Bal oldalon a tíz mondat helyes felismerésének átlaga, jobb oldalon az összes mondatban felismert valamennyi szó átlaga szerepel.

Az izolált szavak azonosításához viszonyítva töretlenebb a mondatmegértés a számadatok tükrében. A gyermekek teljesítménye mindkét típusú feladatban gyengébb, mint a főiskolásoké vagy a felnőtteké. Feltűnő, hogy a mondatmegértésben a „minőségi ugrás” nem az óvoda/iskola választóvonalnál, hanem egyrészt a 3 és 5, másrészt a 14 és 20 évesek között látható. A mondatokban szereplő szavak megértésében egy nagyobb ugrás van: a két óvodai csoport között. Kimondható ennek alapján, hogy a beszéd megértés fejlődésében a legnagyobb fordulóponthoz az óvodai éveken belül, három- és ötéves kor között. Hasonló jelentős változás — az izolált szavaknál ugyanezt tapasztaltuk — van 14 és 20 év között is. További vizsgálatra szorul, hogy a főiskolások és a felnőttek közti különbség szignifikáns-e. A mondatok jelentésének és a megértésnek az összefüggéséről tájékoztat a 4. táblázat (ebből a két óvodás csoportot alacsony teljesítményük miatt kihagytuk).

4. táblázat

Elhangzott mondatok	Helyes felismerés százalékban				
	7 évesek	10 évesek	14 évesek	főiskolások	felnőttek
A várakból romok lettek.	50	21,4	30	28,6	50
A nőket rögtön bezárták.	100	100	100	100	100
Mondjad, miért sírdogálsz!	75	85,7	100	100	100
Alig mertek rálépni.	100	85,7	90	100	100
A sebed helyén hegek vannak.	—	7,0	30	28,6	40
Ettől a sörtől megrészegeedett.	37	64,2	70	42,9	90
E táncokat a múltban ismerték.	15	35,7	30	85,7	80
Az utak hatalmasabbak az egeknél.	37	64,2	40	57,1	60
A cárok késekkel dobálóznak.	—	—	10	28,6	20
Milliók élnek az ügyért.	—	—	20	57,1	20

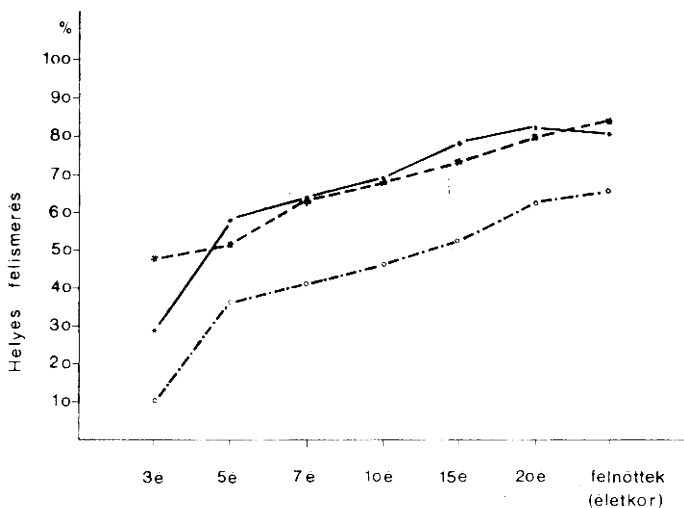
A tizennégyévesek minimális teljesítménynövekedését nem számítva, a közölt mondatok azonosítása csak 20 éves kortól értékelhető. A meglehetősen értelmű *A cárok késekkel dobálóznak.* és a *Milliók élnek az ügyért.* mondatokat valamennyi csoportban nehezen értik. Az átlagos jelentéstartalmat hordozó és gyakori szavakat tartalmazó mondatokat könnyen felismerik (pl. *A nőket rögtön bezárták.* vagy *Mondjad, miért sírdogálsz!*).

3. Hároméves korra az anyanyelv elsajátítása alapfokon megszilárdult. Kísérletünk bizonyította, hogy az ekorúak beszédmegértése még mindig milyen nagy mértékben függ az adott beszédhelyzettől. A nem megszokott téma és feladat gyakorlatilag a nullára csökkenti teljesítményüket. Meg kell jegyeznünk, hogy ugyanakkor néhány esetben egészen kiemelkedő, meglepő eredményeket kaptunk. L. E. 3 éves kislány a zajban elhangzó mondatokat 30%-ban jól ismerte fel (az életkori átlag 10%!), a pontosan azonosított szavak aránya 45,2%. N. Zs. 5 éves kislány mondatmegértése 50%-os, a mondatokban szereplő szavak helyes felismerése 80,6%. A gyermek ezzel a 14 évesek teljesítményét közelíti meg.

Valamennyi korcsoportban megfigyelhető volt a produkció és a percepció/megértés egymásra hatása: a kísérleti személyek a gyorsított mondatokat gyors-

sabban, a zajban hangzókat pedig a normálshoz képest hangosabban ismételték meg. A beszéd két oldalának, a beszélésnek és a megértésnek ez a szoros összefüggése számos ponton fel- és kihasználható mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvi oktatásban.

Kísérletek nélkül is valószínűsíthető, hogy a beszédmegértés az életkorral párhuzamosan fejlődik, pontosabbá, részletezőbbé válik. Ebben az értelmi fejlődés mellett az ismeretek bővülésének, az aktív tanulásnak, a beszédprodukciónak megértésre gyakorolt hatásának, a beszédtapasztalatnak (a különféle kommunikációs helyzetekben történő sikeres részvételnek) és még más tényezőknek is fontos szerepe van. Kísérletünk meggyőzött arról, hogy ez a fejlődés nem mindig fokozatos, számos esetben lehettünk minőségi/mennyiségi ugrások tanúi. A szó- és a mondatmegértés fejlődése nem mindig jár együtt: ezeket az eredményeket grafikusán is ábrázoltuk (2. ábra). A adatok alapján feltételez-

2. ábra. A szó- és mondatfelismerési teljesítmény fejlődése óvodáskortól felnőttkorig (- - - = izolált szavak felismerése, — = a mondatokban szereplő szavak felismerése, - . - . = mondatok felismerése)

zük, hogy a grammatikai/szintaktikai formák azonosítása és a szókinés bővülése nem esik feltétlenül egybe egyazon életkori szakaszban. Bizonyítottuk, hogy a beszédmegértési folyamat fejlődése mindenekelőtt abban ragadható meg, hogy az egyes szintek részvétele módosul/változik az életkor növekedésével. Kisebb korban döntő az alsóbb szintek működése, majd egyre nagyobb jelentőséget kapnak a felsőbb szinteken lejátszódó működéssorozatok. Ezzel összefüggésben megnő az asszociációk szerepe.

Következtetéseink közül hangsúlyozni szeretnénk a beszédmegértés fejlesztésének szükségességét. Az anyanyelvi oktatásban a beszédtanításnak ez az oldala csaknem teljesen el van hanyagolva, legjobban még az óvodai tematikákban juttatnak ennek szerepet. Eredményeink alapján azt gondoljuk, hogy fontos lenne a beszédészlelés és a beszédmegértés tudatos, tervszerű fejlesztése valamennyi életkorban, valamennyi iskolatípusban.

Gósy Mária—Laczkó Mária

Egy 1800-ban írt pedagógiajegyzet alapvető neveléstudományi szókincse

A közelmúltban vált ismertté egy korai magyar nyelvű neveléstudományi jegyzet „A Paedagógia vagy Gyermezneveléstudománynak legelső része” címmel. Szerzője a pápai református kollégium neves tanára, Márton István. Magát a kéziratot 1800-ban az egyik kollégiumi növendék, Péter István írta le.

A terjedelmes kéziratot követően a bevezetés után az első rész — *Elementologia* — olvasható: ez a nevelés általános alapelveivel foglalkozik. A második rész — *Methodologia* — a népiskola egyes tantárgyainak oktatási módszereit tárgyalja, az átfogó didaktikai fogalmakat is érintve. Illusztrációképpen közben a szentgáli népiskola 1800. március 12-én — „Kis Gergely rendes iskola mester” vezetése alatt — tartott vizsga anyaga olvasható.

Az első hazai neveléstudományi írások közé tartozik Márton István e munkája, s híven tükrözi a pedagógiai szaknyelv korabeli állapotát. Eddig még nem vizsgálták a magyar neveléstudományi szaknyelv kialakulásának folyamatát. Az értékes pápai kézirat neveléstudományi szókincsének bemutatásával ehhez szeretnénk hozzájárulni.

Szemlénkben mellőzzük azokat a szakkifejezéseket, amelyeket ma is ugyanazon jelentésben használunk (pl. *tanul, tanít, tanító, magyarázat* stb.). Teljességre törekszünk viszont a szerző sajátos pedagógiai szakkifejezéseinek regisztrálásában, valamint e szavak jelentéstartalmának minél pontosabb kifejtésében. Ennek érdekében bőségesen idézünk a jegyzetkötetből, zárójelbe téve a kézirat oldalszámát, ahol az idézett szövegrész található. (A kézirat nyomtatásban való megjelentetése a közeli években várható.)

Főbb elméleti alapfogalmak

tehetség 'a különféle irányú tenni tudás lehetősége'. Márton István szerint minden emberben benne rejlik a „tehetség” vagyis a tehetés képessége, amely a kifejlődésre törekszik. Tehát potencia ez, amely — ha később megfelelő hatások érik — kibontakozik és a gyermek, ifjú képes lesz különféle irányú tevékenykedésre. (Vagyis Márton István nem a kiemelkedő képességet nevezi *tehetség*-nek.)

erő 'potenciális energia'. Ez a tenni tudás képességének másik oldala: minden ember rendelkezik vele, amely azután kifejlesztve táplálja, működteti a „tehetséget”, vagyis a tenni tudás képességét. Az *erő* tulajdonképpen a *tehetség* szinonimája. E két kifejezés Márton István szövegében mindig párosan, egymás mellett szerepel.

kifejtődés 'az emberben levő tehetség- és erő-lehetőség képessége a kibontakozásra'.

nevelés '(a minden emberben meglevő) természetes tehetségeknek és erőknek a kibontakoztatása'. „Mind azt, valami az embert az ő benne mintegy aluvó vagy még munkátlan tehetségeinek s erejének kifejtődzésére elősegíti”, *nevelés*-nek nevezzük (10). „A *nevelés* a természeti tehetségeknek s erőknek az ő munkásságra való első felébresztésekben áll” (12). Gondoljuk el „az embernek tehetségeit s erejét kifejtődöttnek lenni” (12). „A *nevelés*-nek tárgya az ember tehetségei s ereji” (15).

alkot (fn.) Az emberi természettel együtt járó *tehetség* és *erő* szinonimája. „Mikor minden természeti *alkotjainak* s erejinek szabados ('szabad, önálló') használására kifejtődzik” (17); fontos, hogy „mint fejtődtek ki az ember természeti *alkotjai* s mind testének, mind lelkének tehetségei s ereji mimódon s mitsoda grádusba neveltettek s öregbítettettek” (15). Az ember „testi s lelki *alkotokkal*” van ellátva (9); arra nem lehet nevelni senkit sem, „amire maga a természet ő belé *alkotot* előre nem adott” (11). „Az ész s a természeti *alkotot* nem kell hevertetni, hanem inkább azt különböztetve ingerek által a munkátlanságból a munkásságra kell kihívni” (92).

fenéktétel, *fenekigazság* 'alapelv'. „A neveléstudomány *fenéktételeiről*” (17), „a mely regulákat s *fenekigazságokat* mi ezen egész fejezetbe előadunk” (18). — Márton István gyakran használja a *regula* kifejezést is, ez inkább 'szabályt' jelent; míg az ugyancsak többször olvasható *principium* a *fenéktétel* szinonimája.

oktatás — A szó általában párhuzamosan fordul elő a *nevelés*-sel. „Az iskolai *oktatás* s nevelés által valamivel nagyobb grádusára hágott volna fel az emberiség” (6), „német nevelők s *oktatók*” (7), „minden okos nevelésnek s *oktatásnak* fundamentomi” (8).

A nevelés és az oktatás összekapcsolásának, illetőleg megkülönböztetésének oka van. Márton István szerint a nevelés a *m e g l e v ő*, velünk született természetes tevéselehetőséget, erőpotenciát hozza működésbe és azt funkcionáltatja, az oktatás révén pedig olyat vesz birtokába az ember, amivel korábban nem rendelkezett: új ismereteket szerez. Az *oktatás* szinonimájaként szerzőnk személetes kifejezést használ: *pallérozás*. „A *pallérozás* s *oktatás* azoknak [a tehetségeknek és erőknél] tökéletesítésekben: a képzeteknek a nevelendőekkel való közlésében áll” (12). Az oktatás-pallérozás tehát az új ismeretekkel tökéletesíti a nevelés — természeti adottságokat kibontakoztató — eredményeit.

A jegyzet szövegében gyakori a nevelés-oktatás szókapcsolat helyett a *kifejtődztetés-pallérozás* szópár. „A nevelők azon tzelhoz képest *kifejtődztetik* s *pallérozják* ki” (17), „a természet után igyekezett volna *kifejtődztetni* s *pallérozni*” (18).

A tágabb tartalmú oktatottságot, tanultságot, kiműveltséget szerzőnk mindig a *palléroz* származékaival fejezi ki. „Nagyobb grádusára hágott volna fel az emberiség a *pallérozódásnak*” (6), „a magyar nemzet *pallérozódásának*” (8), „állatóság s *pallérozatlan* durvaság” (8), „*pallérozottaknak* nevezett státusok” (19), „*pallérozott* európai nemzeteknél” (51).

érez 'spontán, alkalmoszerű érzékszervi tapasztalatokat szerez'. „A gyermeki elme pedig a testi s *érezhető* tárgyakra is nem igen messze s méjjen terjedhet ki” (112).

nézet — E kifejezéssel Márton István a tudatos (tehát a spontán érzékelést meghaladó) érzékszervi tapasztalást jelölte, az érzékelés ismeretelméleti megnevezését adja. Nem csupán a látás útján keletkezhethet nézet, hanem más érzékszerv által nyújtott benyomás alapján is. „Minden emberi tudománynak s megismeretnek kezdete a *nézet*, a mint a filozófia taníttya” (78), „minden emberi megismereteknek első elementoma a *nézet*” (86), „a köznép soha egyébbé nem reflectál, mint mikor az első *nézet* őtet ostromolja” (164).

Az oktatás-pallérozás egyik fontos feladata, hogy a tanulókat a nézettől az ismeretszerzés következő lépcsőfokára, a képzet kialakítására eljuttassa.

képzet — 'tudatos érzékszervi tapasztalat által keletkezett tudati benyomás, emlékkép'. A nézet és a képzet egymásnak megfelelő páros fogalmak.

Az oktatás-pallérozás „a képzeteknek a nevelendőkkel való közlésében áll” (12); pontosabban a *nézet-képzet* összefonódó tényével kezdődik. A folytatást, illetőleg a teljes tanítási-tanulási folyamatot szerzőnk így írja le: „Csak valami közönséges képzetet is tzímeres megfogással tudni a gyermekbe tenni sok munkába kerül” (57).

Megfogás 'fogalom'. „A Paedagógia *megfogásáról*” (9), az alapfogalmak: „legelső fundamentomos *megfogások*” (115).

(*meg*)*fog* — 'valamely tényt, fogalmat, magyarázatot megért, értelmével felfog'. „A tudományoknak a gyenge gyermekekkel való *megfogattathatásokra*” (61), „azokat könnyebben lehetett volna velek *megfogatni* s megtartani” (126), „kevés idő alatt, kivált megmagyarázva, *meg fogja* ezt a leg edgyügyűbb gyermek is” (184), „a gyermek hamar *fog*, hamar felejt” (187), „a gyermeki elme által is könnyen *megfoghatók*” (203), „a gyermeki elme minden elvont gondolatok *megfogására* erőtlen” (206). „*megfogták* a gyermekek a mesét” (109). A *megfog* mellett néha felbukkan a *megért* ige is. „Meg *értetni* s *fogatni*” (146), „*érteni* s *tudni*” (149).

megtart — 'a megértett és megtanult ismereteket emlékezetében megőrzi s bármikor felidézheti (a tanuló)'. A *megfog* párszava. „Azt a gyenge nevelendő mind nagy örömmel elfogadja, mind állandóan megfogja s meg is *tartja*” (107), „azokat könnyebben lehetett volna velek megfogatni s *megtartatni*” (126), „megtanulások s *tartások*” (151).

(*meg*)*esmeret*. — A mai *ismeret* szó megfelelője. „*Megesmereteik* gyarapítása” (56). A megismerés kifejezést Márton István következetesen *megesmerés* formában használja, különféle alakjaiban is (*esmeretes*, *esmeretlen*, *esmerő*, *megesmertetés*, *megesmerkedik* stb.).

erkölts tzímer — 'lényegét kifejező tulajdonság, meghatározó jegy, jellegzetességet adó bélyeg. Márton István jegyzete szerint erre irányul a nevelési folyamat: „A nevelés fő tzielja az *erkölts tzímer* (character moralis)” (12, 13, 14). A szerző a latin *character* szót magyaráítja címer-nek. A nevelés eredményeként tehát az ember alapvető személyiségjegye az erkölcsösség lesz.

Szerzőnk más szókapcsolatokban is használja — hasonló jelentéssel — a *címer* szót. „Az okos s előmeneteles tanítónak nagy *czímere*” a pontos különbségtevés (57), „a könnyen megfogható vagy az értelmes, világos s *czímeres* magyarázat” (63), „a jó olvasás *tzímer* tulajdonsága az embernek” (83).

fizikos nevelés — 'fizikai vagyis testi nevelés.' „Az ezekre való szemes vigyázás, ezeknek mérséklése s vezetése szintűgy a *fizikos*, mint az erköltsi *nevelésre* tartozik” (31).

lelki nevelés 'szellemi nevelés'. „A *lelki nevelés* tárgya az értelem, az érzéklet és az akarat formálása” (15).

ítéleterő 'a helyes ítéletalkotás képessége'. Az *ítéleterő* párja Márton István szövegében az *okoskodás*, vagyis a meggyőző érvek alapján alkotott helyes következtetések megfogalmazásának képessége. „Élesedik az *ítéleterő*, szélesedik az értelem tudománya s szárnyakra kél az okosság” (61), „erősebbekké tétetvén *ítéleterejek*” (195), „leg hathatós b eszköz arra, hogy annak mind emlékezete, mind képzeletereje, mind *ítélete* s okoskodása gyakoroltassék” (206), „a gyermekek külömb külömbféle dolgokról gondolkozni, *ítél*ni s *okoskod*ni tanuljanak s szokjanak” (213).

érezék, *érezéklet* 'érzelem'. Az érzelmek funkcióját (tehát nem az érzékszervek működését!) jelzi e szó a pápai jegyzetben. „A *lelki nevelés* tárgya az értelem, az *érezéklet* és az akarat formálása” (15). „Minthogy a mesékbe az igazságok

tanítása az *érzékekhez* s *képzelődéshöz* éppen úgy van alkalmaztatva, a mint a természet kezdi a gyermeket az alacsonyságból fellyebb fellyebb vinni” (107). A lélek „az ő belső ösztönei s törvényei által által ingereltetve a képzetekre, majd az ítéletre, végre az okoskodásra is önnön magától felhág, bizonyos *érzékletekre* eljut, a mellyeknél fogva ez vagy amaz tárgyba kedvet vagy unatot érez” (9).

képzeleterő, képzelettelhettség 'a képzelet működése (kifejlesztésének eredményeképpen)'. „Azokat a *képzeleterő* által annál könnyebben megfogjuk s hűségesebben megtartjuk, mintha csak elvonva terjesztetnének elő az igazságok” (146), „A kis gyermekekbe a *képzelettelhettségnek* elevenítése s a nagyobb nagyobb kiterjeszkedésére s többeknek összefoglalására való nevelése, a mi mind az élet külömbféle környülállásira, mind a mesterségekre s tudományokra nézve megbetsülhetetlen tehetsége lelkünknek” (196), „függvén itt minden a *képzelettelhetőségtől*, a mire nézlet kell” (201).

ösztön 'ösztönzés'. „Szívek jobbítására okot s *ösztönt* ne vennének” (154), a lélek „az ő belső *ösztönei* s törvényei által” (9), „sem a természet szavára és *ösztönére* nemzeti nyelvünket nem pallérozuk” (53), „magának a tanítónak példája leg hathatós *ösztön* s ok” (34). „fő *ösztön* még ez arra is, hogy a gyermekek külömb külömbféle dolgokról gondolkozni, ítélni s okoskodni tanuljanak s szokjanak” (213).

interesse 'érdek, érdekesség'. „A nagyobbakra nézve nints már azoknak többé *interesséjek*” (111), „mint *interessálják* a zsidó szülék kis gyermekeiket az ő zsinagógiai isteni szolgálattokba, a kiket soha könyv nélkül oda nem visznek” (165), „de szükség még ez azon fontos *interesséért* (mennytől földtől különbözött ettől az interessentia) is, a mit ebbe minden szüle vesz” (156), „többekre nézve *interessételen*” (158).

készség 'a természet által belénk plántált tehetségek és erők kifejlődésének kívánatos szintjét már megközelítő állapot'. A tehetség, az erő „bimbó, ami a kifejtődést várja s sok időre válik kifejtődött *készséggé*” (9), „a virtusba tett előmenetellel s abba szerzett *készséggel*” (13), az erkölcsösségre, vagyis „a belső tselekedetbeli *készségre* való formáltatása” (14), „hogy mind azon *készséget* annak megszerezzük, a mi azt az ember rendeltetésére elősegéli” (18).

elmemozduzat '(hozzávetőlegesen:) szenvedély'. Márton István egyrészt „kedves *elmemozduzatok*”-ról vagyis kedvező szenvedélyekről, másrészt „kedvetlen *elmemozduzatok*”-ról azaz kedvezőtlen szenvedélyekről beszél. Ez utóbbiak között sorolja fel a következőket: „harag, haragoskodás, bosszúállás, irigység, félelem, ijedség” (32). Szerzőnk használja — lényegében hasonló értelemben — az *indulatosság, indulatoskodás* szavakat. „Az *indulatosságot* *indulatossággal* akarni valakiből kivenni annyi, mint az égő tüzet olajjal akarni eloltani” (32).

politika 'külső magatartási motívum (amellyel ugyan bensőleg nem azonosul az ember, mégis követi)'. Ennek eredménye a külső, felvett, alkalmasszerűen változó magatartás, amely nem belülről fakadó sajátosan egyéni tulajdonság. „Nem egyébb *politikánál*, a mi ember nélkül való zifra ruha” (13).

társaság — 'közösség, társadalom'. „Polgári *társaság*” vagyis a világi társadalom (11, 17); az egyházi közösség neve „erköltsi vagy ekklesiái *társaság*” (17).

okos való, okos valóság 'ember (filozófiai értelemben)' „A nevelés nem csak az *okos valóságok* mivelettye” (10), „mindnyájunknak kívánnunk kell azt, hogy valaha más *okos*, velünk edgy természetű s tzelű *valókra* nézve ezen rávitelbe (= e szempontból) szemléljük magunkat” (16). Az *ember* más irányú filozófiai

megközelítése: „Az ÉN (ich) legelső felébredésétől fogva a kis gyermek is legottan ember, haszinte a kifejtődés alacsonyabb grádusain áll is: de a miért soha ötöt a mechanizmus által mívszerre (= eszközzé) nem kell tenni, hanem úgy nevelni, hogy ő ámbár mással ingereltetve, de tsak ugyan mint szabad s magától függő okság, minden okkal s munkás elmével maga tselekedjen, mert ez az ember fő címere” (78), „az embernek czimere az önnönokság” (92).

szabadakaratlanul 'nem szabad akaratból'.

szabadakaratosan 'szabad akaratból'.

tudományos nevelés 'középszintű-gimnáziumi oktatás'. „Mi a M. országi *tudományos nevelés* principiuma?” (50), „lassan lassan a gyermek tanul gondolkozásaiba gondot tartani, a mi a tudományos nevelésnek a lelke” (139), „a deák nyelv tanításának rendes ideje mindennap, mivel minden mi *tudományos nevelésünk* fő tzélja a deákul való tudás” (212).

Az iskolai élet különleges szavai

A kor szokása szerint használja Márton István az *oskola* és az *oskola mester* kifejezéseket; ugyancsak ismert más korabeli szövegekből a *közönséges nevelés* szóhasználat, amely az iskolai nevelést jelenti (szemben a magánneveléssel). Így értendő, a *közönséges iskolai tanító* is. A népiskolai tanulók gyakori jelzője: *együgyű* (gyermek). E jelző jelentése is világos a korabeli szövegekből: 'egyszerű, kiskorú, még tanulatlan (gyermek)'.

De számos sajátos kifejezés található a pápai jegyzetben az iskolai élet hétköznapijaival kapcsolatban.

felvinni az iskolába, feladni az iskolába 'beíratni (a gyereket) az iskolába, elkezdetni vele az iskolai tanulmányokat'. „Gyermeket az *oskolába* újonnan *felvisznek*” (55), „a gyermekek nem edgy időben *adatnak fel*” (77). — De általában 'iskolába jönni' jelentésben is használatos: „Minden hazamenéskor s *oskolába való feljövételkor*” (72).

mester ház '(a tanító lakása az iskolaházban'. Mellette volt az iskolaterem. „Az *oskolák* egy fedél alatt lévén a *mester házakkal*” (32).

classis — 1. 'iskolaterem' 2. 'a népiskola szintje', 3. 'az iskolateremben tanuló gyermekek összessége'. „Megfestett táblát kell a *classisba* oly formán felállítani, hogy arra minden gyermekek rá láthassanak” (87), „az ábczés *classis* methodológiája” (65), „abétzés *classisnak* neveztük azt” (65), „az examinálándókat minden fegyver (= segédeszköz) nélkül a *classis* közepére kell kiállítani” (63), „mi minden *oskolai classisba* az essentiále?” (57), „a *classisok* visitatiója közelebből a T. helybeli Prédikátort s a Presbytériumot illeti” (64).

kategória (a népiskolába járó gyerekek) egy-egy azonos tananyagrészt tanuló csoportja. „Az ezen *categoriájú* gyermekekkel el kell mondatni” (72), „a sok *categoriájú* tanulókkal véghetetlen a baj” (77), „mindnyájan azon *categoriához* tartozók edgy csoportba kiállitva syllabizáljanak” (80), „az edgy *categoriájúak* tsoportha ki állittatva olvassanak” (83).

oskolai esztendő 'tanév'. „Az *oskolai tanító* legottan *oskolai esztendejének* kezdetébe írja meg” (54).

matéria, matériále 'tananyag, egy-egy tankönyv anyaga'. „Az igaz, hogy ez nehéz *matéria*” (117), „ezen kis káténak minden *matériáléjai*” (125), „azon *matériákkal* összevetni, a miket már a gyermekek vagy a kis kátéből, vagy a sz. históriából megtanultak” (153).

rajzolat 'egy tanítandó ismeretkör összefoglaló leírása'. Márton István pedagógiai jegyzete: „ezen *rajzolat*” (11), „*paedagógikos rajzolatok*” (8), „könynyű lesz egy kis gyűjteményt *rajzolatul* felvenni” (107), „ezen *rajzolat* az öreg kátéból van kivonva” (118), „*systematikus rajzolat*” (139), „az Oskolai Tanító Könyvben lévő geográfiai *rajzolat* is velősen van készítve” (197), „igen kevés is fért volna abból ezen dióhajnyi *rajzolatba*” (122).

tudományos rajzolat 'tananyag'. „Más *tudományok rajzolatja*” (203), hogy ezen *tudományos rajzolatokat* edgy folytatában tanítsa é meg” (205).

tudományi tárgy 'tantárgy'. „Akarmi *tudományi tárgyban* is veszedelmes a sietés” (58). Ugyanezt jelenti a *tárgy* is. „A megtanulandó *tárgyakra* nézve” (57), „ezek a rendes s rendkívül való *tárgyak*” (60). — Gyakran a *tudomány* önmagában is tantárgyat jelent. „A *tudományoknak* a gyenge gyermekekkel való megfogattathatásokra” (61), „az ábéczés classishoz más *tudományok* is köttettek” (83), „ezen *tudományos rajzolatok* tanításokról nem úgy kell gondolkodni, mint más szokott *tudományokról*, p. o. a kis kátéről s szent históriáról” (203).

kihagyni 'szóbeli tanulnivalót vagy írásbeli tennivalót feladatul adni a tanulóknak' (tehát éppen ellenkező a szó 1800-beli értelme a mai köznyelvi jelentéssel). „Penzumul *ki hagyni*” (57), „edgy kis *penzumocskát* kihagyni” (77).

penzum 'szóbeli vagy írásbeli feladat'. „egy-egy darabocskát *penzumul* hagyni” (80).

könyvnélkül 'feladatul adott szöveg emlékezetbevésése'. „*könyvnélkül* megtanulandó penzumul *ki hagyni*” (201), „*könyvnélkül* megtanulandó penzumok hagyattassanak ki” (204).

lecke 'tanítási idő, a tanító által tartott tanítás ideje a népiskolában'. „Soha tsak edgy *letzke* is el ne muljon, hogy minden gyermeket személy szerint maga ne kérdjen vagy meg ne hallgasson a tanító” (59), „minden *letzke* kezdetével s végeztével” (161), „a *letzkék* végeztével” (55), „a *letzkektől* üres idők” (33) (vagyis amikor nincs tanítás); „gyermeknek edgyütt *letzkéztetések*” (77), „a mindennapi délelőtti s délutáni *letzke* órák” (145). — A *lecke* másik, ritkább jelentése: 'szóbeli feladat' (a *penzum* szinonímája). „Az ilyeneket *letzke* tanulással nem kell terhelni” (145), „két nap sem mondat vele R[ektor] Uram *letzkét*” (59), „a *ki hagyott letzke*” (142), „amint a *letzkebe* *ki* volt hagyva” (160).

kikér '(a tanító a leckeként adott megtanult szöveget) elmondhatja a tanulóval, felelteti'. „A *ki hagyott* napi *letzkéket* szorgalmatosan *kikérje* a tanító” (150), „az addig való katekizmusi darabokat, mind azoknak magyarázattyokat mulhatatlanul *ki kérje* a tanító tanítványtól” (143).

darab, darabocska 'kisebb-nagyobb szövegrész (a tankönyvben)'. „*Darabotskánként* egy vagy két, vagy ha nem hosszú, edgy egész pont alját is hagyjon *ki* a gyermekeknek a könyvnélkül való megtanulás végett, a mit időről időre azoktól szorgalmatosan kérjen *ki*” (159), „a leg szükségesb s a gyermekektől is mérhető *darabokat* az Oskolai Tanító Könyvből” (203).

sócratizálás, katekizálás '(a tanító kérdéseire adott tanulói válaszok sorozatával) a megmagyarázott vagy olvasott tananyag tudatosítása'. A tanító „mihelyt beszédét elvégezte, *Sócratizálja* tanítványit a meghallott előadásból” (149), „a tőlünk oly sokszor oly hathatósan ditsért *Sócratizálás*” (118), „*katekizálva* értelmesen felelni tudnak” (142), „osztán a tanítványok a történetekből *katekizálattva*” (150), „ha még meg nem fogták, viszont [= újra] mondja el

előttök, s újra *kátekizálja* is azokat” (159), „ezen *Sókratizálás* mind addig tartson, míg alkalmas készségre vihetik a tanulók a meghallott dolgokat” (141), „a szüntelen való *kátekizálást* (methodus Sócratica) nem lehet a tanítóknak eléggé javasolni” (57), „arra *kátekizálva* értelmesen felni tudnak” (142). — A tanulók egymást is kérdezhetik: „ottan ottan igen hasznos gyakorlás lessz magokkal a gyermekekkel is egymást *kátekizáltatni*” (110), „összvekötvén az elmondatást a *Sókratizálással* vagyis az egymás közt való *kátekizálással*” (111).

discursivus előadás 'a tananyag folyamatos, kérdésekkel meg nem szakított magyarázata'. „Sem a Sócratesi *kátekizálást* (kérdezősködést) a *discursivus előadástól*, sem azt amettől el nem kell választani” (109).

repetáltatni '(a tanult tananyagot a tanulókkal) ismételtetni'. „Mind a nagyobb, mind a kisebb gyermekekkel *repetáltatni*” (160), „a miket minduntalan kell velek *repetáltatni*” (73).

kifejteget, felfejteget 'magyaráz'. „Azon nagy *matériáknak*, a melyek ebbe *találtatnak*, *kifejtegetéseket*, bővebb magyarázatot érdemlettek volna” (126), „a tselekedetek okait, tzéljait, feltételeit, kimeneteleit *felfejtegettetni*” (109).

szajkó módra 'meg nem értett szöveg emlékezetbe vésve'. „Ne hogy a mit tudnak, tsak *szajkó módra*, hanem értelemmel is tudják” (160), „könyvnélkül, de egyszersmind *szajkó módra* minden értelem nélkül meglehet a kis gyermekekkel is sokat tanultatni” (112).

fel szóval 'hangosan, emelt hangon'. „Az egész oskolával is gyakran *fel szóval* kell olvastatni” (83), „*fel szóval* való dictáltatás által szokták megtanultatni” (160), „ott, a hol a *fel szóval* szólló mondja” (193), „a mit a *fel szóval* beszéllő ki mond” (194). — Ugyanezt jelenti a *hallató hanggal* szókapcsolat is. „A gyermekek a betűket tisztán, *hallató*, érthető, de nem lármás *hanggal* s bátran eltátott szájjal mondják ki” (74). „maga is a tanító *hallató hanggal* betűzzön” (75).

casuistica — Tanítási módszer, '(konkrét megtörtént vagy elképzelt) esetek elemzése, közösen a tanulókkal'. Márton István így írja le: „Fel kell elébek holmi történeteket s különb különbféle tselekedeteket teni, hogy azokat az erköltstörvények szerént ítéljék meg. Ez igazán azon soha eléggé meg nem becsülhető Palaestra, a hol ők gyenge ítéleteiket mind inkább erősebbekké s magokat a helyes ítélésre lassan lassan alkalmatosabbakká formálhatták” (144).

extempore 'előkészítés nélkül, hirtelen feladott kérdés, megoldandó feladat'. „Kevés idő alatt is sokra mennyenek, többre, mint az *extempore* kiadott dibdáb példák által” (195), „edgy *extempore* feltett kérdésre a gyermeknek *extempore* megfelelni többet tesz, mint sokszáz készített feleletekkel készített kérdésekre akármely promte megtudni felelni” (214).

protocollum — 'anyakönyv (amelybe a tanító feljegyzi a tanulók tanulmányainak kezdetét, majd pedig előrehaladását)'. „Edgy különös *Protocolumba* szorgalmasan fel kell jegyezni azon napot, melyen valamely gyermeket az oskolába ujonnan felvisznek, s időről időre osztán azt is fel kell jegyezni, mikor lett az syllabizálónak, olvasónak, íróvá” (55). — Egy másik *protocollumot* is vezetnie kell a tanítónek: az iskolanaplót. „Állandó *Protocollumot* tartson, a mibe időről időre minden nevezetesebb tselekedeteit, mulatásait, akadályait, a T. Predikátorhoz s az Ekklesia Presbytériumhoz tett kérdéseit, proiectumait, panaszait, azoknak kimenetelekkel együtt dátumról dátumra szorgalmasan feljegyezze” (65). Ez az iskolanapló tehát nem csupán egy tanévre szól, mint az előző, a „különös *Protocollum*”.

catalogus 'a tanulók névsora'.

mulatók lajstroma 'mulasztási napló (amelybe a tanító feljegyzi a tanulók hiányzásait)'. „Ezen *lajstromot* hóltnapokról hóltnapokra, hetekről hetekre a gyermekek neveik beírásával edgy esztendőre ugy elkészítte a tanító, hogy a letzkék végeztével, a midőn a *Catalogus* felolvastatik, tsupán tsak a távollételt jegyezze fel” (55). — Az iskolai mulasztás neve: *mulatás* (rövid *u-val*). „Mind az előljáróknak, mind a szüléknek tudtokra kell a *mulatások* számát adni” (56).

oskolai könyv 'tankönyv'. „Illyetén *oskolai könyvünk* sz. históriai titulus alatt kettő van” (146).

kézkönyv 'tankönyv'. „A geográfia tanítására legközönségesb *kézkönyvünk* a Szászki geográfiája, deák nyelven írva” (197). „más *kézkönyvünk* a magyar grammatikára nints” (206). „ezen tzélra vezető első *kézkönyvül* szolgál a Pápai Ujj Rudimenta” (209). — Egyetlen esetben ez a forma is előfordul: *kézi könyv*. „Az olvasás megtanítására szolgáló szokott *kézi könyvünk*” (68).

ábécéskönyv, ábécekönyv 'az olvasás megtanítására és begyakorlására szolgáló tankönyv'. „Mi szükség volt az *Ábécekönyvbe* éppen tsak imádságokat tenni” (69). „a közelebb megtanított betűkből kérdezze őket, először a táblából, azután az *Ábécekönyvből*” (73). „az olvasás megtanítására szolgáló szokott *kézi könyvünk*, az *Ábécés könyv*” (68). „nagyon tévelyegnek azon tudósok, a hol az *Ábécekönyvről* úgy vélekednek, mintha az abba befoglaltatandó materiálékra nézve valami hasznos, az életre szükséges oktatásokból kellene állani” (71).

olvasókönyv '(különféle témájú) olvasmányokat tartalmazó tankönyv, egyrészt a folyamatos, értelmes olvasás gyakorlására, másrészt különféle ismeretkörök elsajátíttatásának céljaira. „Az *olvasó könyv* olyan könyv, a mit azért kell a gyermekeknek olvasgatni, hogy abból mint valami Encyclopédiából rövid időn s kevés munkával sok hasznos és szükséges reálos tudományokkal esmérkedjenek” (71).

írókönyv, diarium 'füzet'. Ezt nagy ívpapírból (vagyis „árkus papirosból”) a tanító készítette. „Legyen a tanító legfőbb gondja, hogy a gyermekekkel *írókönyvet* (*diarium*) tartasson, és semmiképpen meg ne engedje, hogy a gyermekek árkusonként hordjanak papirost iskolába” (91). „Hogy a *diariumot* annál inkább meg lehessen a gyermekkel kedveltetni: maga a tanító varja öszve az ő papirossaikat, azokat tsinosan körül messe s tzifra papirossal borítsa bé” (91). „a heti munkákból edgy edgy darabot repetícióként bé kell a gyermekekkel tiszta *írókönyvökbe* iratni” (102). „bátorságosb próba volna ennél az esztendei *írókönyvnek* bémutatása” (102).

fekete kő tábla 'palatábla'. Ekkor még nem volt szélesebb körben elterjedve ez a taneszköz. „Ha fekete kő táblákat (nem is drága ez) lehetne a gyermekekkel szereztetni, kivált ha azoknak gondját tudnák viselni, sok papirost meg lehetne menteni” (196).

plajbász 'ceruza'. *Penna* 'lúdtollból készített író toll'. *Peniculus* 'az író toll készítése során a lúdtoll hegyezésére használt különleges kés. Linea 'vonalzó' (nem „lénia”!). „Ha lehetne, minden gyermekkel *lineát, plajbászt penitzilust* kellene tarttatni, de mivel ez falunn nem reménylhető: szükség, hogy a tanító maga tartson oskolája számára edgynehány *lineát, plajbászt* s két *penitzilust*, s ezeknek ottan ottan leendő megélesítetésekre köszörűkövet is” (88). „a *plajbászt* nem hegyesre, hanem ék formára kell kifaragni” (91). „a *linedzás* úgy menjen végbe, hogy a gyermek a *lineát* s papirost a mejjével para-

lélosan tartsa” (92), „olgy gondos és szorgos légyen a tanító, hogy oskolába, kivált falunn, maga tartson készen kifaragott *pennákat*, elég, ha a gyermekek tollat adnak. E végre mindég légyen a tanítónak két s három száz *pennája*” (93). — *Plajbászolni* 'ceruzával írni.' „Le lehet elébek a betűket *plajbászolni*” (96).

lineázás, *lineázni* 'a füzetek (ceruzával történő) megvonalaázása'. Ezzel kapcsolatos a *linea* másik jelentése: 'vonal'. A tanító a táblára „veres *lineákat* festessen” (87), „kettős *lineába* kell őket iratni” (98), „edgyes lineára is kell őket iratni, végtére pedig minden *linea* nélkül is” (99), „a jó lineázástól függ a szép s jó írásnak egyik mivolta” (91), „lehetetlen az, hogy a tanító az egész oskola számára maga *lineázzon*” (91), „a tanító elébb a nagyobb gyermekeket tanítsa meg *lineázni*, hogy ezek osztán a gyengébbeket segítsék; lassan lassan pedig arra kell igyekezni, hogy minden gyermek az utolsótól fogva az elsőig maga *lineázzon* magának” (92).

kalamáris 'tintásüveg'. „Hogy a gyermekek legalább otthon, magok számokra *kalamárist* tartsanak, szükséges; de ha e nem lenne is meg, legalább közönséges haszonvételre cylinder formájú *kalamárisokat* kell tsináltatni” (88).

pennatartó 'tolltartó'. *Porzótartó*, '(a tollal-tintával készült írás leltatására szolgáló) por tartója.' „*Porzótartót*, pennatokat mindeniket mindeniket cylinder formára kemény papirosból magokkal kell a gyermekekkel tsináltatni” (90).

megkörmözni 'a tanuló körmére pálcával ütni'. „Egyébiránt a rut írásért a gyermeket *megkörmözni* iszonyú barbáriesnek s a hóhéri torturának maradványa” (101).

betűz(tet)ni, *syllaba*, *syllabizáltatni*, *olvasztatni*. Az olvasástanítás három fokozata: az első a betűk hangoztatása, a második a hangok összevonása szótagokká, a harmadik a folyamatos szöveg olvasása. „A betűk megessmértetésekről, a *syllabizáltatásról* és az *olvasztatásról*” (68), „maga a tanító hallató hangal *betűzzön*, s parantsolja, hogy minden előtte álló gyermekek véle edgyütt *betűzzenek*” (75). — A szótag neve mindvégig: *syllaba*. „A *syllaba* néha tsak edgy magánhangzóból, néha pedig a magahangzónak edgy vagy több mássalhangzókkal való összefoglalásából áll (79).

magahangzó 'magánhangzó'. „Mihelyt a betűket már edgyenként eszmérik a tanulók, legottan a *magahangzó* (vocalis) s mássalhangzó (consonans) külömbiségekre kell őket megtanítani” (74).

öreg betű 'nagybetű', *apró betű* 'kisbetű'. „Egy árkus papirosra mind az *öreg*, mind az *apró betűket* edgyül edgyig edgynéhány fogásba . . . le kell festeni” (71), „minden *öreg betű* mellé más *apró betűket* kell írni, nem a magáét” (73), „amikor már a gyermekek minden *öreg* és *apró betűket* a tábláról tudnak” (75).

hangjeles és *hangjeltelen* magahangzók 'ékezetes és ékezet nélküli magánhangzók'. „A *hangjeles* és *hangjeltelen* magahangzók megkülönböztetésekre s helyes kimondásokra jókor rá kell a gyermekeket szoktatni” (74), „a magyar nyelvbe való *hangjelekbe* (bár a deák nyelvbe is felraknák ezeket a könyvnyomtatók) szorgalmatosan kell figyelmeztetni a tanulókat” (81), „a Rudimentabeli deák szók tetejekbe tett *hangjelek*” (212).

különböztető jelek — Használatukat ma *központosítás*-nak nevezzük (pont, vessző, kettőspont stb.). „Azonkívül hogy a hangjelekre vigyázni kell, már az olvasásba még a *különböztető jelek* is különös figyelmetességet s szoktatást érdemlenek” (84), „a *különböztető jelekre*, valamint a *hangjelekre* is” (100).

írásmesterség, az *éneklés mestersége*, *számmesterség* — három tantárgy megnevezése.

futó betűk 'írott betűk'. „Tellyességgel nem kellett volna az Ábécekönyvbe *futó betűkből* álló darabokat tenni, mivel az által az olvasásba való gyarapodás hátráltatik” (69).

apró írás 'vonalak nélküli tiszta papírlapon való írás'. „Mikor már tökéletesen írnak a gyermekek, az *apróbb írás* nemére is kell őket szoktatni” (102), „mikor már *aprón írni* is folyvást tudnak” (213).

character 'írás- és számtantanítással kapcsolatban) a betű, illetőleg a számjegy alakja'. „A gyermek semmit sem gondol a *caracterek* jóságokkal, épségekkel, szépségekkel” (97), „legelső foglalatossága a tanítónak a lesz, hogy a tíz arabs számbetűket (*character*) esmértesse meg” (184).

strikla 'elválasztó jel'. „A syllabizáltatás könnyebbítéseire kitett *strik-lák*, p. o. Pa-ter no-ster által igen értetlenül szokott neveltetni a gyermek” (70).

literás 'az írásgyakoroltatás eszköze'. „*Literás*, mikor t.i. az első sorba maga a tanító ír, a többi sorba pedig a gyermekek követőleg ugyanazt írják le” (96).

exemplár 'kézzel írott vagy nyomtatott mintabetű'. „Az *exemplár* betűknek a dereka” (92), „mihelyt ők minden betűt ki tudnak írni, azonnal *exemplárokról* teendő írásba gyakoroltassanak” (97), „Vagy maga a tanító írjon számos *exemplárokat*, vagy másunnan szerezzon s naponként azokat ossza ki köztök a követésre, mert hogy edgy *exemplárt* állandóan edgy gyermek kövessen, azt épen nem javasolhatni” (97).

mustra 'a tanulók elé adott) írásbeli vagy szóbeli példa, minta'. „Akkor szorgalmasabban kell osztán az ő vonásaiknak az eredeti s *mustra* vonásoktól különbözéseiket s hibáikat minden kémélés nélkül elébek adni” (95), „hogy előttök nem lévén is a *mustra* betű, próbáljanak s tudjanak szépen is jól is írni” (101), „ezeket osztán maga a tanító mondja el tanítványi előtt *mustrául*” (104), „minden elébek teendő *mustra* nélkül” (95).

erköltsi mese 'erkölcsi tanulságot tartalmazó kitalált történet'. „Az *erköltsi mesékről*” (107).

szent história 'a legjellemzőbb bibliai történeteket tartalmazó tankönyv'. „A *szent história* tanításáról” (145).

deklamáció 'prózai szövegek könyv nélkül való előadása közönség előtt'. „A *declamációról*” (103).

selypes, pösze 'beszédhibás'. „A *selypes (pösze)* gyermekekkel gyengén kell bánni, de azomba minden uton módon igyekezni kell őket hibájokról elszoktatni” (74).

gestálás 'a deklamációt mozdulatokkal kísélni'. „Ide tartozik mindenek felett a kezekkel, szemmel, fejvel való mérséklett, de izléssel edgyütt járó *gestálás*” (105).

peroráció 'a tanév végi vizsgán tartott deklamáció'. „A *peroratio* soha más, mint magyar nyelven ne légyen, az is pedig folyó beszédbe, nem versbe” (105), „minden edgy classisba levő gyermekkel meg kell a *peroratiót* declamálvá tanultatni” (105).

perorátor 'a perorációt előadó tanuló', „a declamáció ideáljai volnának az exámeni *perorátorok*” (105). „különb különbéle szép darabokat tanultak meg könyv nélkül, a mellyeket itt közönségesen el is fognak *perorálni*” (66).

számvetés, számmesterség 'a számokkal foglalkozó tantárgy'. „A *szám-mesterségre* vagy *számvetésre* legalább magyar nyelven legtökéletesebb kézkönyvünk” (182).

arabiai számok, arabs számok 'arab számok'. „A számmesterségből a római s *arabiai számokat* mindnyájan esmérük” (67). „A számmesterség neme e kettő: a római és az *arabs számok* mesterségének tudása” (183).

négyszeg betűk vagy *római quadrát betűk* 'római számok'. „A *négyszeg betűk* vagy a *római quadrát betűk* akkorák, mint a két száruak” (92), „a *négyszeg* vagy *római quadrát betűket* is kell velek próbáltatni” (96).

valor, a szám ereje 'a szám helyértéke'. „Azt kell tudtokra adni, hogy ezen számoknak *erejek* vagy *válorok* azon helytől függ, a hol álnak (nem úgy, mint a római számokba)” (185), „a tiz *arabs számbetűket* (character) esmértesse meg s *válorok* szerént mondassa ki a gyermekekkel” (184).

rendes négy spécies 'a négy alaplíművet'.

sokszorozás 'szorzás'

elosztás 'osztás'. „Mennyen által a tanító a *rendes négy spéciesnek*, összeadásnak, kivonásnak, *sokszorozásnak* s *elosztásnak* tanításokra” (185).

cébes táblája 'egyszeregytáblázat'. „A *Cébes táblájának* tudása a számmesterség tudására s gyakorlására, nevezetesen a sokszorozásra s osztásra mulhatlanul szükséges” (192).

geográfia 'földrajz'. „A *geográfia* tanításáról” (196).

geográfikos mappa 'térkép'. „A *geográfiát geográfikos mappa* nélkül tsak akarni is tanítani, sokkal nagyobb képtelenség, mint a vaknak magától tapasztalás végett a világot meg akarni tanulni” (197).

deák nyelv 'latin nyelv'. „A *deák nyelv* tanításáról” (208).

grammátika 'nyelvtan'. „Az olly gyermek, a ki előre a magyar nyelv *grammátikáját* tudja, mennyivel könnyebben s hamarébb boldogul a deák nyelvbe” (206).

udvariság regulái 'az udvariasság szabályai (mint tananyag)'. Latinul is megadja a szerző e tantárgy nevét: *civilitas morum*, s következetesen *udvariság*-nak nevezi az udvariasságot.

társalkodás regulái 'a művelt beszélgetés szabályai (mint tananyag)'.

az egészség fenntartásának regulái 'az egészséges életmód szabályai (mint tananyag)'. Nevét a szerző latinul is megadja: *diaetetica*. „Az *egészség fenntartásának*, az *udvariságnak* s a *társalkodásnak* nevezetesebb *reguláit* tudják” (67), „az *egészség fenntartása* (*diaetetica*), az *udvariság* (*civilitas morum*) s a *társalkodás reguláinak* megtanításokról” (203).

természet históriája, természeti történetek 'ismeretek a természet három „országá” köréből: ásványtan, növénytan, állattan'.

természet tudomány — A szerző szóhasználatában ez a fizika elemeinek oktatását jelentette.

gazdaság '(főként) a mezőgazdasággal kapcsolatos elemi ismeretek (oktatása)'. „Vétethetnek ezen tárgyak majd a fizikából, majd a természeti történetekből” (60), „más tudományok rajzolatyaiból is, p.o. a természet históriájából, a természet tudományból, a *gazdaságból* s a t.” (203).

reális tudományok 'reális („reál”) ismeretek'. „A leghasznosabb s a mindennapi életre megkívántató *reális tudományék* elementumaival a gyermekek megismerkedjenek” (203). Ezek közé sorolja Márton István egyrészt a természeti históriát, a fizikát és a gazdaság-tudományt, valamint az egészség fenntartása, az udvariasság és a beszélgetés szabályainak tantárgyát (203).

gymnastika 'testgyakorlás'. „A *gymnastika* mind azon testi gyakorlásokat foglalja magában, valamelyek tsak a test pallérozását, egészségét s erejét mozgás által tárgyazzák” (29).

exámen, *examináció* 'a tanulók feleltetése az elsajátított tananyag tudásának ellenőrzése céljából'. Ez történhet a tanév közben az iskolai oktatás során, vagy pedig a tanév végi vizsgán. A tanév során tartott feleltetések másik neve: *repetitio*. Ez minden hét szerdáján és szombatján történt. „A rendes *examináció* idején kívül is (a mi nálunk a szerdai és szombati *repetitio*) hol edgyből, hol másból véletlenül meg kell examinálni a tanulókat” (63), „Az okos és épületes tanításnak edgyik lelke ... az *examináció*, melly mennél gyakoribb, külömb külömbféle oldalakról megesőbb, több több s idegen személyek által végbevittébb, annál nagyobb készséget ad a nevelendő elmének” (63), „a rendes *repetitio*ba pedig mind az addig való katekizmusi darabokat, mind azoknak magyarázattyokat mulhatlanul kikérje a tanító tanítványaitól” (143).

közönséges exámen '(az iskola tanulóinak a tanév végén) meghívott közönség (előjárók, előkelőségek, szülők) előtt tartott ünnepélyes vizsgája'. A vendégek neve Márton István szövegében: *hallgatók*. A *közönséges* jelző a vizsga nyilvánosságára utal. „Az illetén [évközi feleltető] *examináció* hogy annál jobb móddal mehessen végbe, az examinálándókat minden fegyver (= segédeszköz) nélkül a classis közepére kell kiállítani; igen szépen lehet ezt mindazonképpen a *közönséges exámenek* alkalmatosságával gyakorolni, a hol azok a templomba tartatnak.” (64).

exámeni alkalmatosság (uaz) „Az *exámeni alkalmatossággal* tejendő *examináció* is éppen ugy mennyen véghez, a mint közelebb az oskolai *examináció* módját a harmadik §-ba, a 9. betű alatt előadtuk” (203).

exámeni sollenitás 'közönséges exámen' „Az *exámeni sollenításkor* különösen producálni kell a meséket” (111).

examinál '(tanulókat) feleltet az elsajátított tananyag tudásának ellenőrzése céljából'. „A tanító papiros nélkül *examináljon*” (144), „sok tudományokba azért nem boldogulnak a gyermekek, mivel maga a tanító nem érti az *examinálás* mesterségét” (201), „a tanító előtt légyen edgy ollyatén szabott rend, a mi szerént tanítsa, s vizsont a megtanítottakból, azokkal meg edgyezőleg *examinálhassa* tanítványait” (140).

censeál 'examinál'. Ezt Márton István csak egyszer használja. „Az együgyübb tanítók is amaz szerént nem oly folytába *censeálhattak*” (147).

censura 'exámen'. „A papi *censurán*” (a pappá avatást megelőző vizsgán) (214).

exámeni komédia 'a tanév végi ünnepélyes-nyilvános iskolai vizsgán előadott színdarab'. „Ide tartozik a hajdani szokásba volt *exámeni komédia* is, ez is a varázslásnak edgyik neme, a mit a nép mint borjú az ujj kaput bámul” (106).

specimen 1. 'a népiskolában egy tanév alatt elvégzendő tananyag tételes felsorolását tartalmazó kimutatás' 2. 'vizsgaanyag'. (A specimen ugyanis a tanév végi vizsgán a tanító az elnöklő előjárók kezébe adta, hogy lássák, mit tanultak a tanulók az év folyamán, illetőleg hogy milyen tananyagrészekből feleltethetők a vizsgán az egyes tanulócsoporthoz tartozó gyerekek. Ennek mintájaként közölte Márton István a szentgáli népiskola 1799/1800-i tanévének specimenjét a pedagógia jegyzetben.) De számos esetben a specimen magát a vizsgát is jelentheti „Szükség, hogy az oskolai tanító legottan oskolai esztendejének kezdetébe írja meg magának azon *speciment*, a mit esztendő végeztével a közönséges exámenbe fog előjáróinak bémutatni” (54); „a közönséges exámenkor leg inkább a harmadik nemű olvasást kell *specimenül* producálni, tsak hogy magokkal a hallgatókkal kell azt kimutattatni,

hol és mit olvassanak a gyermekek” (84); „így osztán rövid idő alatt meg eshetik az olvasási *specimen*” (84); „az exámeni solennitásra készített szokott írás *specimen* arra való, hogy abból a szülék s halgatók a gyermekeknek az írás mesterségbe tett előmeneteleket tapasztalják” (102), „az illetén *specimenek* materiáljára különösen kell vigyázni” (103), „exámenre az egész kis kátét fel kell adni *specimenbe*” (145), „az ábcés classisba tanuló gyermekeknek a számmesterséget illető specimennyek egész esztendő alatt többre, mint a négy edgyes spéciesekre nem terjedhet ki” (193); „az exámeni alkalmatosságkor azonkívül, hogy az írásba beadandó *specimenbe* is kell kidolgozott példákat leírni, más, a halgatóktól kiadandó példákat is extempore ki kell velek dolgoztatni” (196); „az illetén classisok *specimennyeit* az illető classisokkal meg kell tanultatni, hogy kiki tudja mit s mennyit köteles oskolai esztendeje alatt tudni s tanulni” (214).

A magyar pedagógiai szaknyelv fejlődésének első korszaka

Márton István neveléstudományi szókincese híven tükrözi a kor hazai pedagógiai szaknyelvét. A mai modern neveléstudományi terminológia törzsanyaga az 1860-as években megindult, jelentős hazai neveléstudományi-iskolaszervezeti változások nyomán jött létre. Az ezt megelőző időszak — tehát a 18–19. század fordulója, valamint a reformkor — pedagógiai nyelvállapotát világítja meg Márton István 1800-i jegyzete. Világosan kitűnik összeállításunkból: mai pedagógiai szakkifejezéseink nagyobbik része még nem élt ekkor.

Nem ismerték e korszak pedagógusai és neveléstudományi szakemberei — hogy csak a pápai tanár szókincsét tekintsük — a következő, manapság magától értetődő természetességgel használt pedagógiai szakkifejezéseket: *osztály, tanév, tananyag, tantárgy, leckét feladni, iskolai feladat, feleltet, ismételtet, kifejt, anyakönyv, mulasztás, tankönyv, füzet, palatábla, ceruza, toll, vonal, vonalzó, tintásüveg, tolltartó, magánhangzó, kisbetű, nagybetű, ékezet, központosás, írott betű, mintabetű, szavalás, érdeklődés, természetrajz, számtan, helyérték, alapművelet, szorzás, egyszeregy, földrajz, térkép, latin, nyelvtan, testgyakorlás, vizsga* stb.

Más jelentésben, a mai neveléstudományi értelmezéstől eltérően alkalmazták a következő mai szavakat: *nevelés, oktatás, tehetség, erő, érez, megfog, képzet, érzéklet, ösztön, társaság* stb.

További nyelvi sajátosságok

Márton István alighanem egyéni módon alkalmazta a görög-latin eredetű, de már mintegy magyar köznyelvvé vált szavakat: ezeket kivétel nélkül -os végződéssel látta el. Így: *speculativos, concretos, extensivos, intensivos, positivos, materiales, formálos, individuálos, reálos, chronologikos, geografikos, theoreticos, practicos, mechanikos, fizikos, paedagogikos*.

Szerzőnk sajátos módon csakis a -ba, -be helyhatározóragot használta, sohasem a -ban, -ben-t. Szövegében a *vagy* jelentése 'vagyis'.

Néhány különleges kifejezés: *haszinte* (= ha ugyan), *tekintet* (= tekintély), *rávitel* (= arány), *művszer* (= eszköz), *intézet* (= intézkedés), *megveszteget* (= megront).

Nála a latin „megdöglött nyelv” azaz holt nyelv; „érdemlő pontot” kaphat a tanító, vagyis dicséretet, „jó pontot”; sűrűn használja: „ingyen sem!”, ezt ma így mondjuk: egyáltalán nem. A *szerda* így is előfordul: *szereda*, viszont a ’hónap’ mindvégig következetesen *hóldnap*.

A tintakészítéssel kapcsolatosan két növényt említ, nyilván Pápa környékiek: „fekete gyűrű vessző (sürje)”, és „fekete börzsöny”.

A fával való játékok között szerepel két régi gyermekfoglatosság: *printzk*, *csürk*.

Márton István pedagógia-előadásának szövege í z e s , s z é p m a g y a r n y e l v ű , egyáltalán nem valami száraz, tudálékos szakszöveg. A gondolatok világos, könnyen érthető kifejtése jellemzi, s a pontos-szabatos meghatározások, tudatosan kidolgozott retorikus körmondatok közegébe a szerző szemléletes szóképeket, hasonlatokat, szólásokat sző, prófétikus dörgedelmei is szép biblikus magyarsággal szólnak. Néhány ezek közül:

„A jövődség kifejtődzését a legsetetésb gyászvásznak fedik el előlünk” (5); vannak tanítók, akik „a kaszát kapát kerülük” (6); „a vallás jóltévő világa . . . az emberiség kárára gyalázattyára bé nem kormosodott volna” (17), „az apróbb gyermekekkel majd mindent csak a tanító szájából kell megtanultatni” (9); „tsak edgy olvasás próbálással vagy más hasonló próbatétellel legottan tsúffá tehetni az illy tanító kérkedékenységet, mint a szappan buborékot edgy ráfuvással” (58).

A jó tanító „minden újja mozdítására még a tövis bokor is figét terem” (61); a tanítónak „a legnagyobb barátsággal, szelidséggel s nyájas leereszkedéssel kell a maga gondolattya fonalát a gyermek gondolattyához enyvezni, hogy annál fogva osztán azt mindenfelé vonni lehessen” (61); „a találós fejűség” (mint értékes tanulói s felnőtt tulajdonság, 90), „a betűk mind együl egyig épek, egészségesek, ne pedig tsonkák bonkák s nyomorékok légyenek” (99); „a betűk se igen soványok, se rendkívül potzkosok ne légyenek, hanem közép-szerű kereksgűek” (100); „ez adja meg az írásnak savát borsát, a mi nélkül az tsömörltető mázolás” (101); „a mit az ostoba nép annyira szeret, hogy a nélkül exáment sem tud gondolni, mint keresztelést poszita nélkül” (106); „vallyon inkább a legelső gyökeredzésbe nem fojtódik é meg a plánta, ha legottan metzző késsel forgolódunk rajta?” (120).

„A kis gyermeket . . . az életre kifejtődztetni, nem pedig bimbócsíra korában bebojtorjanozni” (120); „megelégsszenek azzal, hogy a régieknek kész munkáit ditsérik, azok mellett buzgolkodó fanatizmussal hartzolnak; a minél a henyeségnek egy-egy nagyobb s állortzásabb palástolása nints!” (127); „mint a víz tseppek is nem a nagy erő, hanem a sok esés által furdalják meg a követ” (143); „nem egyéb mint szemfényvesztés, a miről mihelyt a lárvát leveszik, azonnal oda a tanító betsülete” (145); „a tudatlan magyar ritkán néz tovább az orránál” (153). A többszólamú éneklést „falunn akarni majmolni tsak annyi, mint a Sublimior Mathesist a hottentottáknál keresni” (181); „a gyermek hamar fog, hamar felejt, azért is valamit a szántó földet mennél többet ássák vésik, annál jobban terem az: így a gyermeki elme is tsak a szüntelenül tartó gyakorlás által tökéletesedik” (187).

Végül egy-két közmondás Márton István neveléstudományi jegyzetéből: „Minden nagy dolgoknak volt valaha ábecéjek” (90); „Néha néha az ördögnek is gyertyát kell gyújtani” (103); „Előbb a mindennapi kenyérről kellene gondoskodni, nem pedig a tzigányként a sárga sarkantyús tsismáról”

(106); „A mit ritka ember hisz, nagy rublikát tesz” (84); „Egy jó gazda sem szereti a néma ebet” (128); „Rossz puska az, a minek edgy jó fogása sints” (163); A lányok „ha kik azok közül a magyar grammatika tanulásától nem idegenkednének, nem kell azt azoknak ellenezni, az ő elméjük is megérdemli a tökéletesítést. De már a deák grammátika tanulása, mint a jó bor, nem konty alá való” (208).

Mészáros István

Szövegek két, Koppány menti községből

Több mint egy évtizede annak, hogy érdeklődni kezdtem néhány Koppány menti település (elsősorban Értény, Koppányszántó és Nagykónyi) néphagyományai iránt. Mivel majdnem másfél évtizedig középiskolai tanárként tevékenykedtem, főképpen arra volt módom, hogy nyelvjárási szövegeket gyűjtsek az említett falvakban, a különböző hagyományok, szokások feltárására, leírására csupán az utóbbi évek óta van több lehetőségem.

Az itt közölt szövegeket 1980-ban Értényben és Koppányszántón gyűjtöttem magnetofonnal. A fonetikus átírásban A magyar nyelvjárások atlaszának hangjelölési rendszerét és gyakorlatát vettem alapul. Az adatközlők nevét, valamint a fölvételek helyét és idejét a szöveg végén tüntettem föl.

Babonás eljárások, népi gyógymódok

— *Hát máskor bizony vőf, mostanqba nem hiszik ē, de hát azér máskor talán el is hittük, mēg valami igazság vót izs benne. Amikor a kizsgyerék a bősőbe fekütf, nem szabad vót, hogy ráújjenek a bősőjfire, mer asz monták, hogy ēviszik az űmot, mēg mēgrontják. Akkor aszt sirt a kizsbaba, pērse nem alutt éjjē. Másnap asztám mēntek Kocsolárg od vót javósasszony. Vót Szántónn is, de jobban Kocsolárg mēntek. Akkor a picinek, a kizsbabának az üngit, fejkötőjüt ēvitték. Ára az az ónyaöntő asszony ónyát öntött a javósasszony, imátkozott. Akko mikor hazahoszták a kis üngöt, fejkötőt, akkor a picinek a fejibe tették, ráatták az üngöt. Hát akkor éjjē má elalutt. Asz monták: na, ugyē érdēmēzs vót ēmēnnyi, mer hát mégis hasznád valamit.*

Akkor mēg vőf uan is, lány vagy legény, mindēggy az, hogy mēllik, ha akarta a lány, hogy az a legény ēvēgye, vagy a legény, hogy a lány mēnnynē ē hozzájjo, hát mindēggy, mēgrēckēroszták, mēgin csak a javósasszqhō mēntek. Hát akkor qstán az | hogy mit, valamit össze-főzöt nekik mēg mindēn, akkor a lānynok vagy a gyerekek a hajábu köllöt lopnyi a lānnok, āra öntötte az ónyát mēg mindēn. Akkor asztán igr, hoty kerújjenek össze. Hád vót, aki összekērūt, lehet, hogy amugy is összekērūd vóna, vaty hogy asz hosza űket, nem tudom. De hát eszt is ölēk sűrűjem mēkcsinyáták.

Akkor mēg vót uan is, hogy valaki mēgijett | valamitü, kutyátu, vagy ēggy embēr mēg-ijesztētte, vagy lōtu, vagy mindēggy bārmijen āloftu, akkor ēmēntek ónyát öntētnyi. Aszt ijem vijazbu, főmelegitētték, akkor az illetőnek lētakarták a szēmit. A fejē fölöt keszték az öntést, bele, aszt a fōró ónyád bele a vizbe. Persze asz sērcēgētt, mer vót uan is abba az űdōbe, hogy a szēmit kiēgettē. Akkor asd vitték lēfelē egész a lābájig. Hát akkor mikor kivitték a vizbü aszt az ónyát, annag vót alaktya. Vaty kutya vagy ālod vagy embēr, amifü az illető mēgijett, aszt asztat alakította ki. Azutām mēg vizet is csinyátok. Ha beteg vót a malac vagy a gyereκ, asz monták mēg vam vērve szēmmē.

— (Hogyan védekeztek a szemverés ellen?)

— Szemverés ellen? Hát akid gondúták, hogy a széme árt, asz szokták mondanyi: akinek uan naty szemödöke vót, körözbe vót, hogy az megveri a gyereket vagy az állatot szémével. Akkor csinyátok | vizet. Jómagam is csinyátgm, igaz. Na az még ugy vót, hogy ety pohárba öntöttümg vizet. Akkor paraszat, hármof | vettünk ki. Akkor asztat a vízbe tettük, Aszt montunk elősször egy miatyánkot, egy üdvözlét, utánng montuk, hogy: asszony verte, szibböl szerette, szemével megverte, fejkötője alá mēnnyēn a szerelme. Aszt mindig mikor ety paraszad belgettünk, köröszöd vetettünk. Utánng még az montuk: ember verte, szibböl szerette, szemével megverte, kalaptya alá mēnnyēn a szerelme. Utójjára még gyütt az, hogy: lány verte, szibböl szerette, szemével megverte, pántlikájja alá mēnnyēn a szerelme. Akkor azutám mēk három miatyánkot, három üdvözlét elmontunk, de ugy hogy a tenyerünkkel a poharat lēfoktuk. Akkor ha tényleg szemverésbe vót, aszt az mutatta, hogy a szén lēű, de ha nem, akkor nēm űt lē ety sē. Akkor az álotoknak ut tettünk, hogy a mosléktyábg attuk aszt a vizet szēnestül éggütt. Ha peig | kizsgyerēkēd vagy ijent, akkor annak mēk köröszöd vetettünk avval a csinyád vízzel a homlokárg, mēg akkor megittatug vele. Hát aszt akkor esztet mēg ics csinyágtuk.

— (Hát rontás szokott-e történni?)

— Rontásru is annyit tudok, hogy vót ez a köröszüt, amēllik mēn ighenēssen is, körözbe is, annak a közpe vót a köröszüt. Valaki valakire haragudott, akkor oda valamit — mit tudom én mindēnt összekvert — odaette. Utyhogy azér az embēreknek má vót annyi tapasztalata, hogy a középenn, a köröszütön nēm mēnt, vagy jobru szērū, vagy balru, de középēn nēm, mer akkor belelöpēd vóna ja rontázsbq. Az álotokat is mēk szokták rontanyi, utyhoty a tēhēnet is. Sokszor mēnt ki az a házigazda vagy a felesége fejnyi, vitte a kánnát fejnyi, de bizony alig lēd ben tē. Akkor azok má tūtták, hogy ezd biztozs valaki megronította. Akkor uan ics vót, hogy a tehenet, amik fejték, fehér lepődōv lētakarták. Az annak a jele vót, hogy igy a boszorkányok talán nēm férnek hozzá. Akkor uant is lēhējēt hallanyi, amikor a gazdaasszony kimēn fejnyi, egy macska csak nyávogott, nyávogott. Ado néki tējet, de azér acs csak nyávogott. Mēn ki a férje, mongya neki, hogy ez a macska csak nyávog. Fokta az embē a vassvėllát, jó ēverte. Hát más nap hajják ám, hogy egy üdős asszony a faluba nagyom beteg. Hát ki lēhet az, ki lēhet az, hát agyom vód verve. Ebbū mingyá tūtták, hogy a macska képibe rejtőzött. Igy gondúták, hogy az vót a boszorkány.

— (Hogyan gyógyítottak régen?)

— Hát régēm még az én üdōmbe is, sajnos, orvos nēm vót. Amind a közmondás tartya: fűbe — fábq az orvosság. Igy vót. Vót akinek a széme fájt. Van az a sárgo, ökőrfarku virágngk mongyák. Asztat mēkfőszitük, akkor avvā kentüug be annak a szemif, akié fájt. De én asz hi-szēm, hogy nagyon is jó vót, nagyon is hasznát. Akkor kizsgyerēk ha vót uan, hoty csippásogg vagy vérēssēg vótak a szémei, hát az ēdēsannya — hād babona vót-ē, mi-ē — de az mēg usz szokta, hoty kinyāta — igy monták — a jop szēmibū, akkor balra pōkōtt, a bal szēmirū jobra pōkōtt. Aszt akkor űy fēriette el a veszējt tüle.

Akkor mēg vót uan is, akinek a széme fájt, valami belēssēt. Akkor máskor nēm mēhettek az orvosho, hanēm vót a faluba — majnēm mindēnki tūtta, hoty kinē van, nēm sok helēn, pár helēm vóf — rákszēm. Az uan kis pici vót, mind ety kis tablētta, ijen orvosság. Akkor mindēhun aszt megröszték házna, mer akinek a széme a fájt, vagy belēssēd valami, elmēntek, ēkérték, oda is atták, de mēkhatták, hogy visszavárgyák, mer az orvost helēttesitēt. Este bele-tētük a szēmibe, és réggēre bizon kivētte belūle akármī vód benne. Az, az uty kōrbejárt az a rákszēm, aszt asz kivētte belūle, ami bem vót.

— (Azt hol szerezték meg?)

— *Hát hol szerézték még? Aszt valahun rákot ütöttek agyon, vagy mit tudom én. Aszt akkor az nagy értég vót. Annyi, mind égy orvos. Hát az orvosság vót. Aszt utyhogy nagyon kevés helém vót, de ahum vót, aszt nagyom méktakarították, mer nagyon sokszor naty szükség vót rájjo.*

Ha valakinek kellése vót abba az időbe, akkor még aszt utyhogy | téfőt, lisztét összekevertek uam pépésre, hoty puha legyen — nē is annnyira kemény, nē is annyira puha —, akkor aszt rátették. Akkor asztán az megérlette aszt a kellést, utyhogy asztán szépen, magátu kifakatt. Nēm köllöt neki sēmmit sē csinyányi. Akkor mēk hotyha vót ijen, má az utóbbi időbe a piros paradicsony is nagyon jó vót ijenre.

Mēk ha valakinek tüske mēnt az újjáb, akkor mēk szalonnat tettek rá, uan kizs vékon szeletet. Békötötték alu-föllü, mēg nájlont rá. A tuskét nēm fútták kivénnyi, az akkor éjjē annyira mēkfőszte asztat, hogy asz kigyüt magátul az a tüske.

— (Mive szoktak gyógyítani még?)

— *Hát pijócával is. Aszt még így az árkobq fokták. Uan kis fektet vót. Aki ijen reumás vót, nīm máskor sokad dógosztak, terésztek, mindēn, aszt bizon nagyon sog vót a reumás, akkor āra tettek pijócát. Rátették a fájó részre. Asz szíjta ki aszt a roz vért. Amikor má kliszitá akkor annyira főfujódott, telli vót a roz vérrē, akkor lēfordút. Lēfordút, de az még izs dōglött, mer aszt azutām má hasznányi nēm lēhetett. De utyhogy a bēteg, bisztos, hogy jó vót, mer mēkkönnyebbūt utānng.*

Akkor még vót ijen köppölözés is. Aszt valahogyan — nēm is annyira emléksēm —, de valamijen kis poharag vótak, asz tették rá a fájós testrészsre, aszt az izs valahogyan szēfte ki a betegségēt. De a is érdekēzs vót. De nēm tudom bisztossan, hogy aszt hogyan, csak aszt tudom, hogy az mēk kis pohár vót.

Akkor még uan izs vót máskor, aki hanyat fekiutt, főrakta kezeit, asz mongya: jaj, énnēm jól fekiuttem, uty föl huzódott a gyomrom, annyira fáj. Hát āra is kéz vót az orvoslás, mer āra mēk poharat, uam félitērēs vagy litērēs poharat tettek. Alaja tetteg gyertyát, de még izs gyujtották. Akkor asztán utyhogy az a pohár jól beszívódott. Hát aszt akkor ez még āra hasznát, hogy a gyomrot | visszaigazitotta a helire.

Vót ijen kenyőasszony is a faluba. Uty hiqták nálunk csak, Zsiros Kati néni. Az még uanokat, akinek pērsze reumája még ijen bāntqlmai, fājdalmai vótak, vagy ēmēnt hozzá, vagy o lakásāra ēhijatta. Akkor az zsiros kézzel jól mēgdörgüte a nyaka közūt, a hátāt. Hogy valahogyan naty keresete vót, neki, mer sokai keresēd vele, mer mēkfūzettek neki. De hát hasznát is, mer jó mēgmasszēroszta űket, utyhogy asztán hēregyüttek.

Elmondta: Pálfi Istvánné, 65 éves.

Értény, 1980. augusztus 11.

A Gyöngyösbokrétáról

— (Mi is volt az a Gyöngyösbokréta?)

— *Hát ez a Gyöngyösbokréta ez nēmcsak pont Koppányszántóm vót, hanēm ez, ez égy | országos viszonyladba vót, mer ez máshun izs vót, nēmcsak Szántóm vót. De a koppány-szántói az nagyon hirēzs vót. Mer Koppányszántón nagyon — nagyon jó danulló asszonyok, embērek, még nagyon jó iāncosok is, asszonyok is még az embērek is. Ez nagyon-nagyon hirēzs*

vóf. Aszt járt ittem valami, valami Pauli. Mit tudom, hogy asz ki vód vagy mi vót itten Szántónn, azd valahogy az ére fölfigyét. De jennek má van ötten éve, amikor hogy ez mēkkezdődött. Akkor innem má jártok asszonyok mēg embērek, Pestre is mēntek így āgusztus huszadikārg, mēg Bécsbe, mēk hát sokfelé jártok. Nagyon sokfelé jártok, mer akkor is nagyon hirēs vót ez koppányasztōi Gyōngyōzsbokrēta. A bársonszoknyāb, pirozs bársonszoknyāb szottak lēnynyi, fehér kötēnyel, fehér űmōggel, pillével. Ugyē esz a pillét hát aszt ut tunnám csak mēgmondanyi, ha mēgmutatnyi, mer esztet így, ity hiāb magyarāzom. Aki nēm látott, az uty sē tuggya elkēbzēnyi, hogy mījen. Kemény papirbu vót csinyāvā, ēggy ujan katujaforma, asztat ráhuszták a kontyra, és āra csinyáták rájjo a pillét | selēmbū. Vót rózsaszünū, kék, zōd, fehér, mindēmféle fajta. Aszt akkor vót ez a cintányér — fehér izz vót, színēs izz vót, kék izz vót, zōd izz vót, pīros, rózsaszünū —, avvā nagyon ki vót cīfrāvā, az vót a fejükōnn. De régēn akkor mēg, akkor mēg mēg régebben akkor mēg vót a, ez a rózsás sēlēmkeszkenyō. A pille, uan rózsás pille vóf. Na mēg asztān kasmérkeszkenyō izz vót régēn. Akkor a bō ruha, a nagyon sok pēntō, a bársonszoknya, akkor mēk hát a cipō, cipō vót akkor hozzá, mer nēm tutyi mer nálung divād vót nagyon a rózsás tutyi, de oda nēm abba mēntek, nēm rózsás tutyiba mēntek, hanēm cipōbe, cipōbe. Mēk hát kinek mījen vót a kapcājja a lábāra. Mer régēn nēm vót harisnya, hanēm kapca. Akkor uty hijták.

(Milyen volt a férfiak viselete?)

— A férfiaknak mēk csizma vóf mēk fēkete pricsēsznadrág mēg, mēg a fehér űmōg mēg mellēny mēk kalap, Kalab vót a fejügbe. Akkor aszt később akkor mēg má nēm a, nēm a nadrág vót, hanēm bōgatya, amit mēkszēttek ujan, ujan rēdēsre, aszt akkor abba vótak az embērek mēk csizmāb. Akkor mēgvót, mindannyinag vót ijen négy, hosszi bottya, mer a kanásztāncot is járták. Aszt akkor asztat lētētték a földre, aszt akkor avvā járták, azon ugrátok, járták a kanásztāncot. De jasztat má bōgatyāb.

(Ki tanította őket?)

— Vót itten ēgy nagyon-nagyon jó énekēs kántor, mēg nagyon is szerették Koppányasztāntōn, mēg a is nagyon szerette a szāntgiakat, aszt asz tanította, Kovács Istfān bogyiszlōi szūletēs, de nagyon sokāig id vót Szāntōnn, talān, talān negyven évig is it lakott, vagy mēk tovább is Szāntōn. Akkor aszt elkerūt innend, hát nēm it hāt mēg, Bogyiszlōn hāt mēg a szūlōfalujāb. De sokāig id vót. Aszt az tanitōjja űkef. Asztān hāt ugyē danūtak, az asszonyog danūtak, mēg az embērek is, mēg az embērek izz danūtak, de főleg az asszonyok. De nagyon szēb vót, mer amikor mēnteg be párba, mindenki, hát az ura mēg a felesége ēggyūt mēnteg be, asztām mēg mikor az asszonyok külōm mēntek, az embērek mēg utānnuk mēntek, avvā szották mēkezenyi ahogyam mēntek be, hogy:

A szāntōi hirēs ucca,
cimbalommal van ki ragva.
Majt ha ēccēr végigmēgyēk rajta,
nótād ver a csizmām sarka.

Évvē szották. Amikor vége vót, hogy má | hāt mēntek ki, akkor mēg avvā szottak, hogy:

A szāntōi mestēr kiskapujāb
Mēgakatt a szoknyām a rózsafāb.
Vadrózsafa, erezd el a pirozs bársonszoknyāmt,
Mēg akarom űlelni a babāmt.

Mer ez még azér vót, mer régen aszt a kántort, eszt a Kovács kántort nem uty hijták, hogy kántor haném mesér ur. Aszt ez azér lett ez a nóta, mer asz tanította, hogy a szántói mestér kiskapujába. Esztet azér lett ez így. Evvő szoktág befejezni.

No most ujra mind nyugdíjas, mind én is nyugdíjazs vagyok, és vannak pár ijen társám, ijen nyugdíjas társám, aszt szoknak tartani Natykónyiba ijen öregék naptját, ijen nyugdíjas napot. Most aki van elnökünk, Mónár János Natykónyiba elnök, mer nagyon szerettünk mi, nagyon szerettünk danányi, mer mindannyi nagyon tud danányi is még táncúnyi is. Aszt ottan az öregék naptján szoktunk danányi, ezek a nyugdíjasok. Ére főfigyét az elnökünk. Akkor aszt összehivot minket, hogy | hát hogy mink ennyire tudunk danányi itten, mer most abbahták Szántót is eszt a Gyöngyözbokkrétát, most abbamaratt. Most esz hogy ére. fölfigyét, akkor minket, nyugdíjasokat behajt, hogy | még tunnánk-é mi ünéki eszt mékcsinyánánk-é, hogy régi nóákat hogy mi daníjjunk, hogy ujra föl köll elvenniteni eszt a Gyöngyözbokkrétát, mer hát ez egy nagyon szép. No most az öregék, az öregék, a nyugdíjasok mi akkor hát elméntünk, hogy hát edaníjjuk | vaty hát mongyuk mink a régi nóákat. Akkor vam most tiz lány, mind régén a bársonszoknya, a színös — piros bárson, zód bárson, rózsaszünü —, mindémféle fajta bársonszoknya, most azok a pillésék. Azok pillések a lányok, aki mi még, az öregék, mi még selémszoknyáq vagyunk, még slémkeszkenyő van a fejünkön, a régi divat., Most a lányok táncúnak is, mi még danullunk nekik. Akkor vannak embérék is, azok is danúnak. Azok még fejete nadrágq vannak, még csizmábq vannak, még kalab van a fejügbé, még fehér ümög, még, még mellény, mind régen ahogyam vóf.

(Csak szántaiak alkotják ezt a kört?)

— *Ném, ném, mer most ugyé közös téecség vagyunk. A Natykónyi, Koppányszántó, Értény most ez eggyesüt. Értényiek isz vannak, szántóiak isz vannak, natykónyiak isz vannak, de ja zöme szántói, mer a lányok is a szántóiak még a nyugdíjas asszonyok is szántóiak. Értéből isz van egy jó nyugdíjas asszonyunk, a Pálfi Istfánné. Nagyon tud danányi az is, még nagyon bevaló az is, még még másik kettő van. No most ez annyira, annyira ugyé | mer csak egy éve lessz áugustus huszadikán, hogy legelősször elmenfünk Tamásiba. Aszt ott annyira fölfigyétek ránk, hogy, hogy hát ez mién eggy, mién eggy eggyüttes, hogy mos má köl mennünk | má sokfelé köl mennünk. Mos még má még aszt is hangosztattják, hogy még a tévébe még a rádióba is hogy bekerüllünk. De mink má mongyuk az elnöknek, hogy mi nem méggyünk é, má ijen öregéket né vigyén é, ném széggyül mívelünk kiányi. Am még aszongya, hogy ném.*

(Igaza van neki)

— *Mer asz mongya, hogy minékünk is köl mennyi. De hát mi mos má ebbü kiöregéffünk. Mink má, mink má ném akarunk mennyi, am még ném akar abba beléeggyezni. De most | is hát a lányok is nagyon-nagyon cifrák, nagyon cifrák, nagyon szépék, és amikor mink elméggyünk valahová, Székszárdonn is vótunk má háromszor, Dombóváronn isz vótunk, izén isz Simontornyánn, akkor má hát sokfelé vótunk. Tamásiba, sokfelé vótunk. De nagyon sog vót. Mikor Székszárdom vótunk is, vód valami negyvenöt | falubul, hogy ezek a Gyöngyözbokkréták És mi vótunk, mikor hogy még é köllöt mennyi, hogy ki gyut tovább, mi gyűtöffünk tovább iGy | még az agárdiak, a többi min kiesett. De jámikor mi a szimpadra bevonullunk, mikor elhuzzák a függönyt, od van ujjan taps, hogy mégérgyük asztat, hogy maj mikor hagyják el a tapsot, hogy mikor keszthetünk. Még amikor kiméggyünk is, mi ahogyan danullunk, mer evvel méggyünk ki, hogy a szántói híres ucca, evvel méggyünk ki. De mi ahogyan, ahogyan eszted daníjjuk, uty tapsúnak, még asztán hát ném akarnag benünket kiengennyi, még még, még vissza is tapsúnag bennünket, hogy most, hogy mégenn ennyire. Az elnökünk nagyon örül neki.*

(Ki varrta a ruhákat a lányoknak?

Hogyan készültek föl mostan ezekre a szereplésekre?)

— *Hát a régi, a régi bársonszoknyák megvó"tak. Azok még vannak. Na most | vannak itten várónők, azok még várták hozzá jesztet a nagyom bő ajju üngöt, mer hát máskor is az vót ümög. Nagyon szépek, mer szallagos. Annyi szallag még mindem van rajta, hogy, hogy rēngeteg. Hát asztám megérik, megérik néznyi még dicsérnyi, hogy hát még, még ijen szépeket. Esztet még, esztet mēk hát az ēggyiknek ijen anyagbu vg, másiknak ujan anyagbu van ez az üngük, de nagyon szép, nagyon szépek.*

Elmondta: Bilecz Jánosné, 63 éves.

Koppányszántó, 1980. július 9.

Sz. Bozóki Margit

Szótaghosszúság és szakaszvégződés

(A szótaghosszúságnak és mondattani egységek végződésének összefüggése prózában, művészi prózában és szabadversben)

Vers és próza határa, elkülönülésük mikéntje máig vita tárgya. Nincs még tisztázva, hogy a különbségek a nyelvi anyag mely síkjain (dallam, hangsúly, időtartam-viszonyok) valósulnak meg, illetve hogy ezeknél milyen méretű alkotók (szótag, mondatszakasz, mondat) játszanak szerepet. A leghomályosabb terület a különböző — esetleg teljesen eltérő származású és jellegű — alkotórészek egymáshoz való viszonya, esetlegesen egymást erősítő, hangsúlyozó hatása. Ebből rögtön adódik a kérdés, vajon a rendezettségnek milyen fokát tekinthetjük képletbe foglalhatónak, illetve hogy ez utóbbi kritérium a versek minden válfajánál számunkérhető-e olyan formában, ahogyan az egyes klasszikus metrumoknál szükségszerű.

Manapság az erről folyó vita meglehetősen csendes szakaszba jutott, nem valamely perdöntő érv felbukkanása következtében, hanem éppen ezek hiánya miatt. Azok, akik a hagyományos metrumokban elsődleges formateremtő elvek kizárólagosságát tagadják, példákön és megérzéseiken kívül — ami egyébként a verstanban lehetséges és fontos kiindulási pont, de végeredménynek nem tekinthető — nem nagyon tudtak igazán egzakt tényeket szembehelyezni a képletek, vagy akár számok formájában is jól dokumentálható hagyományos felfogással. Álljon itt példaként néhány olyan idézet, mely azután a jelen vizsgálattal konkrétan is összekapcsolható.

„A művészi prózában azonban már van valami kelleme stago l á s, szakaszosság is, mely azonban nem zenei fogantatású és rokonságú, inkább nyelvi (nyelvtani, szemantikai) s még inkább gondolati, pszichikai és fiziológiai.”¹ — „Szintaxis és sormetszet összetartozásában nem tudok kételkedni. Kérdés, milyen mértékben mélyíthető el á l t a l á b a n grammatika és metrika párhuzama. Felfogható-e a metrika a grammatika sziluettjének? Meggyőződéseim szerint igen”² — „A képletbe nem foglalható zeneiségnek számtalan jegyét hordozhatja egy-egy szabadvers. Jellemző lehet rá a kemény, rövid mondatok dinamikája, . . . egy-egy mondatrész zuhatagos sokszorozása és így tovább.”³

A probléma a kiemelt szavakban körvonala z ó d i k. Szabadverset vizsgálunk, képletbe nem foglalható zeneiséget, ugyanakkor a tudományosság valamilyen általánosítást követel. Egyik fokozat sem kerülhető meg. Az első tulajdonképpen a műnek az olvasóra gyakorolt hatását tükrözi, a második a tudományos általánosítás alapja. Irodalomról lévén szó ez aligha vitatható. Ha a hatás idővel bonyolultabb lett — mint ahogy az lett,

¹ Martinkó András: Próza, ritmikus próza, vers, szabad vers. In: Formateremtő elvek a költői műalkotásban. Bp., Akadémiai K. 1971. 55.

² Horváth Iván: Az idő és hírnév metrikája. In: „Az idő és hírnév”. Zrínyi három epigrammájának ritmikája. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet 1984. 52.

³ Kardos László: Kis magyar verstan. In: Író, írás, irodalom. Bp., Magvető K. 1973. 146.

maguk a költők ismerik el — az elméletnek bonyolultabb formákat, rendszereket kell alkotnia, melyek az új hatásokat is felölelik, sőt képesek bizonyítani is az érzékelt hatásokat, a mögöttes jelenségeket, ahogy Horváth Iván saját példája esetében meg is teszi, bár nem szabadvers, hanem Zrínyi három epigrammája kapcsán.

Magam is egyedi példából, Füst Milán Öregség című verséből kiindulva, éppen a sokféle „zeneiség” feltérképezése során vettem észre, hogy a már többek által⁴ kimutatott szintaktikai tagolást az esetek többségében hosszú szótagos zárás kíséri (erősíti). A versben (melyben a hosszú és rövid szótagok megoszlása 304:302) a szintaktikai egységek 70%-ban hosszú szótaggal végződnek. Mondatvégeken az arány 80%, tagmondatoknál 67%. De vajon érzékelhető jelenség-e ez egyáltalán? Ismereteseek a magyar irodalomból olyan vélemények, mely szerint a befogadó nem különbözik a szótaghosszúsággal szemben ott sem, ahol az nem elsődleges formameghatározó.

„... a magyaros verselésben, amelyet élesen szembe szoktak állítani az időmértékes klasszikussal, a görög-rómaival, szintén van szerepe az időmértéknek, szintén számít valamit, hogy a szótagok rövidek-e vagy hosszúak.”⁵ — „... a szótaghosszúság s- rövidség érzése sem teljesen idegen a hangsúlyos magyar verselésben sem. Szemmel látható ez például a hangsúlyos magyar félalexandrin ötödik szótagjánál, ahol a magyar ritmus-érzék a priori és öntudatlanul inkább hosszú szótagot kíván, éspedig természeténél, vagy helyzeténél fogva hosszút.”⁶ Tehát érzékelhető, vagy legalábbis az lehet. Ezt véleményem szerint a szintaktikai tagolással való rendszeres egybeesés felerősítheti — és viszont. Magam is a természeténél, illetve helyzeténél fogva hosszú szótagokat vizsgáltam a Füst Milán verssel kapcsolatban már ismertetett módon: 1. prózában (újságcikkek alapján), 2. szépprózában, 3. szabadversben.

Az utóbbi két kategóriánál azonos alkotók munkáit vettem figyelembe, olyanokét tehát, akik mindkét téren elismert alakjai a magyar irodalomnak (Füst, Kaffka, Karinthy, Kassák, Kosztolányi). Ezzel elkerülhető az egyéni stílus, ritmikai érzékenység, illetve felfogásbeli különbségek szignifikánssá válása.

A szabadvers kategóriába (10 vers alkotónként) bekerült néhány metrikus vagy ennek irányába mutató darab is. (Karinthy-nál például a központozással ellátott versek kis száma miatt.) Ezek, mint látható lesz, a többitől nem mutattak tendenciózus eltérést. A későbbiekben azonban fontosnak tartom a vizsgálat elvégzését régebbi verseken. Pálóczi Horváth Ádámnál például, abban a korban, amikor a vers a zenétől különvált, és a sor-mondat viszony teljesen egyértelmű volt.

A vizsgálat eredményei. A különféle újságok eltérő tartalmú és a legkülönbözőbb szerzőjű (tudós, újságíró, tanácsi dolgozó) cikkei alapján a prózában az alábbi értékeket kaptam:

	Rövid		Hosszú	
Mondatvégeken	251	51%	241	49%
Egyéb mondattani egységek végén	488	47%	560	53%
Összesen	739	48%	801	52%

⁴ Pl.: Vas István: Nyugat 1934. december; Fónagy Iván: Füst Milán Öregség-Dallamfejtés; Nagy Zoltán: Nyugat 1914. május 1.

⁵ Kardos László i. m. 162.

⁶ Babits Mihály: Magyar ritmus. In: Esszék, tanulmányok I. Bp., Szépirodalmi K. 1978. 736.

Megjegyzem, hogy az egyes írások között jelentős, de nem tendenciózus eltérés volt; mindazonáltal a 48 : 52-es arány azt mutatja, hogy a rövid/hosszú szótagoknak a vizsgált helyeken való előfordulási gyakorisága, valószínűsége teljesen esetleges.

A következő kategória, a művészi próza esetében, Martinkó András már kellemes tagolásról beszélt. Könnyű belátni, hogy ennek mindenekelőtt a szintaxis fokozott, illetve a köznapitól esetleg némileg eltérő rendezettsége az oka. Kérdés, hogy ennek hatása ki-mutatható-e a jelen vizsgálati szempont szerint.

	Mondatvég		Egyéb végződés	%
Kafka M.: Színek és évek 1., 2. fejezet	rövid	56	142	38
	hosszú	79	251	62
Kassál L.: Angyal föld 1—10. oldal	rövid	75	127	39
	hosszú	110	210	61
Kosztolányi D.: Appendicitis	rövid	68	97	41
	hosszú	104	130	59
Esti Kornél 1—10. oldal	rövid	58	102	40
	hosszú	104	137	60
Karinthy F.: Utazás a koponyám körül (Láthatatlan vonatok)	rövid	21	54	36
	hosszú	31	103	64
Idomított világ: Nyíregyháza, Holló, Vonatkésés	rövid	27	97	40
	hosszú	52	134	60
Füst M.: Levél elmúlt karácsonyokról + Beszédes gyermek	rövid	63	98	37
	hosszú	188	105	63

A köznap (újságírói) prózától való eltérés szembeszökő, 20—30% között mozog. Ez azért lényeges, mivel sokan és sokszor egységes próza-fogalmat próbálnak egységes versfogalommal szembeállítani, a kettő elérését csupán ama jegyekre korlátozva, melyek az egyiknek — többnyire a versnek — kizárólagos sajátosságai. Ezzel szemben a művészi prózának az egyéb prózai írásoktól való, a nyelvi anyagban megfogható ilyen konkrét különbsége, azokat a nézeteket erősíti, melyek fokozatosságot, az általános nyelvi elemek különböző mértékű szelekcióját, rendezettségét vélik a különböző típusú szövegek fő alkotóelemének. (E nézeteltérés háttérében pedig már felsejlik a kérdés, hogy a vers nyelvi, avagy zenei eredetű-e, hiszen ez utóbbi esetében a nyelvi anyagnak a prózától való fokozati különbsége kevésbé valószínű.)

A szótagmegoszlás a versekben a következő oldal táblázatán látható. (Címek a cikk végén.)

Ezen eredmények vizsgálatánál több szempontot mérlegelni kell.

1. A versek között jócskán akad jambikus lejtésű szöveg, és ez a sorvégre eső mondatnyi határokon megmutatkozhat. Ennek ellenére — részint mert nem jambus-versekről, hanem erősen lazított szövegekről van szó, részint mert a szintaktikai határoknak csupán mintegy negyede sorvégre eső — ez nem döntő jelentőségű. Ezt bizonyítja az is, hogy az időmértékes tendenciát mutató, illetve az ezzel semminemű kapcsolatba nem hozható versek között lényegi eltérés nem mutatható ki, sőt a „klasszikusan” szabad-versek tekinthető szövegeknél a vizsgált jelenség erőteljesebben jelentkezik — sokszor 80% fölött.

	Mondatvég		Egyéb végződés	%
Karinthy F.	rövid	74	216	28
	hosszú	233	490	72
Kafka M.	rövid	57	120	24
	hosszú	211	344	76
Kassák L.	rövid	70	84	30
	hosszú	111	246	70
Kosztolányi D.	rövid	39	156	30
	hosszú	83	380	70
Füst Milán	rövid	35	101	27
	hosszú	117	255	73

2. Az a lehetőség is felmerül, hogy klauzuláról van szó, a hosszú szótagok valamely rendszeresen visszatérő zárlat utolsó szótagjai, ahogy az így leggyakrabban használt krétikus (és ennek változatai) is hosszú szótaggal végződik. Egyértelmű rendszerességet azonban — megvizsgálva az utolsó 4–6 szótagot — nem találtam, ahogy a szépprózai művek esetében sem. Tendenciák azonban kimutathatók. Ilyen például Kassák verseiben a három-négy hosszú szótaggal való zárásnak a többi költőnél sokszorta gyakoribb aránya (25–35%). Ez csupán egyetlen esetben fordult elő Kassák versein kívül: Karinthy „Mindszenti litániájában”. A litánia és a lelassított, nyomatékosított szintaktikai végzések kapcsolatánál egyértelmű a funkcionális hatás. Az átlagosnál jóval gyakoribb a choriambus Karinthy szintaktikai határain. Ez hagyományos klauzula forma, mint ahogy a kassáki molosszus is, vagy a krétikus, mely Füst Milán és Kafka Margit verseiben gyakori. Az utóbbiaknál azonban probléma, hogy verseik sokszor jambikusak, így a — ° — végződés kétféleképpen is felfogható, noha a sorvéggel nem egyező szintaktikai határok és a jambus egybeesése (ilyen arányban) ugyanúgy a mondat szerkezet és ritmus kapcsolatára utal, mint a klauzula jelenléte. Ez utóbbinak a szabadversben betöltött szerepét Gáldi László vetette fel. A magam részéről általánosságát a fentiek alapján nem látom bizonyíthatónak, mindenkor i lehetőségét azonban feltétlenül. Gyakori előfordulásuk a szabadversben — képletet tehát nem követő szövegekben — arra vall, hogy spontán esztétikai igényt elégítenek ki, feltárva a hagyományos metrumok kialakulásának e g y i k lehetséges útját is.

3. Felvetődik, hogy a hosszú szótagnak szintaktikai egységek végén mutatkozó gyakorisága pusztán mennyiségi, de nem minőségi többlet, lévén nem képletbe foglalható. De más-e a helyzet az annyiszor felhánytorgatott jambussal? Hiszen az ideáltípus ma már — komoly versben — talán el se képzelhető. Nem is kell, hiszen a forma fokozatos lazítása Babits idejére eljutott oda, hogy az antik formák nagy tisztelője kijelentette: a jambusi vers szükséges kritériuma az utolsó láb jambus volta csupán. Ez adott esetben lehet 20% vagy akörül. És azóta már az utolsó láb felől se lehetünk biztosak. Mégsem feltétlenül indokolt lazulásról beszélni. Inkább arról, hogy a jelenség nem képlet szerint érvényesül. Ha egy vers 20–30% sorvégi jambussal jambikus lehet, akkor nem valószínű, hogy 40–50–60%-kal ne lehetne az, még ha e lábak nem meghatározott helyen — képletszerűen — a sorvégeken, soréleken, metszet előtt, vagy után állnak is. Ettől még e szövegek rendezettek — mégpedig nem a próza fokán — és e rendezettség azonos képlet mellett is eltérő fokú lehet, eltérő mértékben lehet érzékelhető az egyéb ritmustényezők eredményeként. Úgy vélem tehát, hogy egyes verstípusoknál a — hagyományos értelemben vett — képletszerűség nem tekinthető szükséges kritériumnak. Az alkaioszi, aszkle-

piadészi versnél vagy a hexameternél persze igen. A versre általában azonban a rendezettség szerencsésebb, a gyakorlatot valóságosabban kifejező fogalom, noha sok esetben valóban bonyolultabb rendszerekhez vezet, ahogy ezt bírálói szavá is teszik. Mégis, ha áttekintjük a versek fejlődésvonalát, a szótagszintű képletszerűség csupán a rendezettség egyik — noha kétségtelenül igen fontos — válfajaként jelentkezik. Az itt vizsgált jelenség nyilvánvalóan nem ide tartozik. Képletbe nem foglalható, mégis, magas fokú rendezettség, mely a köznapi prózában nincs jelen, a művészi prózában már megmutatkozik, de igazán nagyarányúvá csupán a versben válik.

Azonban itt sem olyan formateremtő elv, mely önmagában is hatásos, hanem egy sokkal fontosabb, határozottan érzékelhető jelenség (a konkrét érzékelhetőség mértéke versenként más és más lehet) a modattani tagolás kísérője, határainak nyomatékostója. Visszakanyarodva Gáldi Lászlóhoz,⁷ úgy tűnik: ez a nyomaték — a gondolati, logikai beszédegységek határozottabb, egységesebb lezárása — különböző intenzitású lehet. A hosszú szótaggal történő zárás egyfajta általános minimumként értékelhető, míg a rendszeresen visszatérő különféle hagyományos klauzulaformák ennek nyomatékosabb, fejlettebb megfelelőjeként. Ez továbbvezet a vers nyelvi, illetve zenei eredeztetése felé, és mindenképpen az előbbi valószínűsíti — legalábbis egyes versformák estében. Az pedig tény, hogy azok a versformák, melyekben a szintaxisnak döntő szerepe van, a legősibbek közül kerülnek elő.

A hasonló formák vizsgálatában — tudtommal — ez az egyik első módszer, amely a már Arany által is hangoztatott szintaxis—ritmus összefüggést a példákról az általánosítás szintjére emelve képes egzakt módon bizonyítani. Mégpedig olyan új ponton, mely eddig a grammetrika Donald Wessling által felvázolt legteljesebb rendszerében sem szerepelt, nyilván az angol nyelvű verselésnek a szótaghosszúságot figyelembe nem vevő jellege miatt.⁸

Az, hogy ez az új érintkezési pont mindenféle megállapodástól, konvenciótól mentesen általánossá lehetett, az (mint a nyelv esetében minden hasonló spontán jelenség) praktikus okokra vall. Ilyen praktikus okokat feltételeznek a hagyományos metrumok és a rím, egyáltalán az ember által létrehozott első ritmikus szövegek hátterében is. Jelen esetben alighanem valamely esztétikai „praktikumról” van szó, de ennek biztos eldöntéséhez tisztázni kellene a szótag mibenlétét és hagyományos szerepét a nyelvben, amely a verselés korai szakaszaiban a mainál véleményem szerint sokkal jelentősebb lehetett.⁹

Gál Ferenc

⁷ Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Bp., Gondolat K. 176.

⁸ Ismerteti: Bollobás Enikő: Formateremtő kísérletek a 19–20. századi amerikai irodalomban. Nyitott formák és organikus vers. (Kandidátusi disszertáció, kézirat.)

⁹ A vizsgált versek címjegyzéke:

<i>Karinthy</i>	Mindszenti litánia
Vérmező	Nyájas anyó a lepénnyel
Férfitársam	
Előszó	<i>Kassák</i>
Üzenet a palackban	Mesteremberek
Prológos egy cirkusz-filmhez	Örömhöz
Hess madár	Népgyűlés
A dúdoló	Eposz Wagner Maszkjában
Az ige így született	Boldog köszöntés

Távoli üdvözet
 Őszi eső
 Viharsarok
 A gyász órájában
 Napraköszöntés

Füst

Szellemek utcája
 Tél
 Önarckép
 Szózat az aggastyánhoz
 A jelenés
 A holdhoz
 Este van
 Copperfield Dávidhoz
 Levél Kanadából
 Öregség

Kafka

Örökkön a mérlegen
 Lóth asszonya

Precieux vers a fájdalomról
 Hajnali ritmusok
 Alkudozás még mindig
 Szélcsend
 Tán zsoltárok elé
 Furcsa esti gondolatok
 Individuum
 Ez volt az: Igen

Kosztolányi

Csendes viszontlátás
 Nők
 Francia lány
 Repülő ifjúság
 Egy rossz költő milyen megindító
 Hetedhétország
 Költő
 Egy hang
 Tömeg
 Piac

Szó- és szólásmagyarázatok

Alafások Sopronban. Valószínűleg egy szótár a ludas abban, hogy Sopron városa évtizedekig hivatalosan használt egy rég elavult magyar szót, amely később, e század harmincas éveiben, még sajtóper tárgya is lehetett, hogy aztán teljesen kivesszen mindeinek emlékezetéből. Az *alafá*-ból képzett *alafás* egyesíti magában a 'kiszabott étel, élelem' és a 'fizetés, zsold' értelmezéseket (Balassa József: A magyar nyelv szótára. Grill kiadás. Bp., 1940. 1: 12), amennyiben annak a személynek a megjelölésére szolgál, aki a városi alafás intézetben vagy a szegényápolóban a számára kimért porción él, megtoldva ezt tollfosztás és hasonló által szerzett zsebpénzzel. (A körbe tartozó harmadik jelentés, ha itt ismerték volna, az *alafál* 'megver' [Szinyei József: Magyar Tájszótár. Bp., 1893–1896. 1: 26], inkább a sorsra vonatkozna, hiszen eléggé sújtotta a szerencsétlen vagyontalanokat.)

Tehát a *Pfründner* megmagyarosodásának, majd az általános szegényügybe sürkülésének tanúi lehetünk. Drucker polgármester az 1881. évről készült jelentésében büszkén szögezi le, hogy az övé az első, amely magyarul számol be a város hivatalos ügyeiről (a kiegyezés óta a hatodik, ám az 1867., 1868., 1873., 1874. és 1875. évek németül fródtak). Ennek is megvan azonban a német kiadása. A Sopronvármegye 1931. január 13-i számában rj. úgy vélekedik (Soproni szó-e az „alafás”?), hogy elődeink bizonyára Ballagi Mór Német–magyar szótárában találták – a *Pfründner* vagy *Pründler* jelentéseként – az *alafás* szót. A középkori latin *provendá*-ból származtatott német kifejezés (vö. *phrüende* = ... die vertragsmässig gereichten Lebensmittel ... I. M. Lexers Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. 37. Aufl. Leipzig, 1986. 160) ma már szintén elavult. Utolsó értelmezése éppúgy egyházi körben mozog, mint az *alafa* eddigi utolsója a TESz. 1: 124 szerint (Vö. die *Pfründe* = veraltend Einkünfte durch ein kirchliches Amt. [Günter Kempeke: Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Berlin, 1984. 2: 868]), ez pedig nálunk is a viszonyok alapos megváltozásából következik.

Mi történt Sopronban? A kiegyezés utáni magyarosodás és magyarítás szükség-szerű következménye a hivatalos nyelv magyarrá válása, ami bizony sokszor a nevetséges-ségig erőltetett megoldásokhoz vezetett (pl. *sorompó* helyett „soromfa” [1862.], az über etwas mintájára valami fölötti jelentés, nem beszélve az írkokok félrehallásairól, mikor pl. *cipézmesterek* helyett „csipeszmestereket” írnak), a mi esetünkben viszont szerencsés volt a választás.

Az 1860-as évek iratai között nem akadtam az *alafás*-ra, az említett 1881. évi jelentés viszont bőven él vele. Az *alafások* tartási költségeiről beszél (32), a közegészségi állapotok elemzésében a *d*) pont a Városi *Alafás* Intézet (Das städtische Siechenhaus 'gyógyíthatatlan betegek menhelye' (I. Halász Előd: Német–magyar szótár. 3. kiadás. Bp., 1970. 2: 1778) pénzügyeit számlálja elő, az *e*) pontban a Városi Szegényápoló (Das städtische Armen-Versorgungshaus) kerül sorra, részletezésében az *alafás*-ok emlegetésével. A szegényápolót – későbbi neve *Polgárotthon* – 1873-ban nyitották meg a Balfi u. 2. sz. alatt. Ma is szociális otthon, csak hogy nem magánadományokból és a város képviselőtes-

tülete által megszavazott segélyből tartja el magát. Akkoriban kb. százan lakták, míg az *alafások* tízen ha voltak. Ez utóbbiak egyre inkább a kórházhoz tartoztak (1893: „Kórház és *alafás* intézet”), s valószínű, hogy az első világháborúra be is olvadtak az akkor szerveződő és megnyíló Erzsébet Kórházba. Az 1912. évi polgármesteri jelentés, mintegy megelőlegezve ezt, már nem írja le az *alafás* szót. Viszont az 1885–1895., 1898., 1899., 1901., 1905., 1908., 1909. és 1910. éviben, közel azonos szövegkörnyezetben megtalálható. (A sorból hiányzó évekről nem tettek közzé jelentést.)

Valószínű, hogy elsősorban a hivatalos emberek használták. Ezt bizonyítja „Soproni” cikke a Sopronvármegye 1931. január 11-i számában (Egy eredeti soproni magyar szó): soproni újságíró korában, egy meleg nyári napon, hírekért kilincsel a városházán. Végre megszánták: „Ha csak az nem újság, hogy felvettek négy *alafást*” — mondták neki. A lába gyökeret vert: „Micsodát? Négy alabárdost?” Az esetet akkor nem írta ugyan meg, de sehogy sem ment ki a fejéből. „A városházán mindenki a legtermészetesebb dolognak minősítette, hogy azt, akit felvesznek a soproni szegényápolda ápoltságként, azt »alafásnak« hívják” — állapítja meg. Sehol az országban nem akadt nyomára. Szerinte ez az egyetlen eredeti soproni magyar szó. Szeretné, ha rácáfolnának.

Válaszul egyidőben két cikk is leszögezi, hogy a szó török eredetű, s több szótárunkban megtalálható (Rábel Lászlóé a Soproni Hírlap 1931. január 13-i számában és rj.-é [Ruhmann Jenő?] a Sopronvármegye ugyanaznapj számában). Rj. hozzáteszi: „Az *alafás* tehát zsoldos s ilyen jelentéssel használja pl. Győry Vilmos is kitűnő Cervantes-fordításában.” (Mi most csak a legújabb összefoglalásra utalunk, ahol a szó legkésőbbi előfordulása 1838: TESz. 1: 124.)

Akadt azonban egy ellenvélemény, Krisch Alajos magántisztviselőé, az Oedenburger Zeitung volt szerkesztőjéé: „... a régebbi időben közkönyörületre szoruló egyénekről, kéregetőkről van szó...” Keleten azonban ilyen nincs, ezért a törököknél az *alafa* fecsegőt jelent. Rábel László gúnyos szerkesztői üzenetben válaszol, mire Krisch becsületsértésért bepereli és nevetségessé tételéért 4000 pengő kártérítést követel. A „délibábos nyelvészkedő” támadása első fokon a soproni törvényszéken, másodfokon a győri kir. táblán is nevetségbe fullad. (Nyelvészkedés a törvényszéken. Soproni Hírlap 1931 május 6. és: Krisch Alajos megint pört vesztett. Soproni Hírlap 1931. október 30.)

A bírák előtt a *löver*–*lövér* írásmódról és szómagyarázatról is beszéltek. Az e körül dúló vita csak segített abban, hogy az *alafás* most már végleg eltűnjön a színről. Egy fiatal újságírónő a Polgárotthonról kétszer is készít riportot anélkül, hogy az egykor legalább ott bizonyára ismert kifejezés a tolla hegyére tévedne (Nemenz Irén: Végigjártuk a szeretet otthonát. Soproni Hírlap 1938. augusztus 19., uő.: Angyalok jártak tegnap a Polgárotthonban. Soproni Hírlap 1938. november 20.).

Hárs József

„... törököt a lovárú.” „Le lehetett vóna verni a törököt a lovárú. Olyan kemény, fehér tök vót. Itt termett a berekháti földön, Sápbalmon” — mondta váratlanul, gyűjtés közben Agócs Jánosné Fekete Nagy Rozália.

Szentes környéke 1686-ban (két éve múlt háromszáz éve) szabadult fel a török uralom alól. Balogh János a múlt század hetvenes éveiben még lejegyezhetette a szentesi nép ajkán élő, a tárgyalt korra vonatkozó történeteket (Sima László: Szentes város története. Szentes, 1914. 158 o.). Az 1970-es évek végén a helybeliekkel beszélgető a török idők nyomát már nem találhatja szóbeli hagyományozás útján összefüggő történetekben. Hiszen a földműves és az iparos ember is saját múltját szóbeliséggel általában három-négy nemzedékre visszamenően őrzi.

Milyen körülmények között, milyen korban születhetett az idézett szólás? Az írott források tanúsága szerint a vidék protestánssá lett népessége mindenkorí prédikátorával többszöri „futással” és a hely újbóli „megülését”, vagyis a lakóhelye elhagyásával mentette életét, majd visszatelepüléssel látta biztosítva megélhetését. A Tisza és a Kurca nádasai nyújtottak menedéket az arad – budai út mentén vonuló vagy Szolnokról kirajzó töröktől. A veszély elmúltával a termőföldjével, vizével jóllakást biztosító helyre újból visszajöttek.

A Petrák Krónika 1667 tájára helyezi a Sápbalmon történeteket: ... a magyarok közül némelyek éleshelyre állván sok törököt elfogtak és rabságban tartottak, ... magokat összeszedvén, egy éjszaka a törököket kizavarták. Háromszázat az úgynevezett Sápbalomnál lenyakasztak. Ezek után a törököknek nem lévén bátorságuk a vidéket lakni, elpusztultak a tájról” (Sima László: Szentes város története. Szentes, 1914. 139 – 40). De a várostörténet írója kétségbe vonja a sáphalmi „nyakazás” megtörténtét.

Az ember ragaszkodik az élelmét, lakását adó földhöz. Ha elveszik tőle, igyekszik újra visszaszerezni. A fegyvertelen halász-vadász-földművelő, állattal bajlódó ember védekezésének természetes eszköze lehetett a kasza, a sarló, az ásó és a kapa mellett a keze ügyébe eső tők is. Bár ettől szerencsés esetben is csak időlegesen válhatott ártalmatlanná a lovas, fegyveres harcos. Merész, alkalmi cselekedetek, de annak óhajta is szülhette a szólásmondást.

Azt, hogy Agócsék Sápbalmon laktukban termeltek olyan tököket, hogy az ellenséget is le lehetett volna verni a lováról, nem lehet közvetlen összefüggésbe hozni az egyébként is bizonytalan hitelű sáphalmi „nyakazással”. Ezt csak a néprajzi-nyelvi gyűjtés véletlene hozta így össze. A közvetlen hagyományozást más tények sem bizonyítják, hiszen protestáns népesség élte túl a török időket. Katolikusokat a XVIII. század közepén telepítettek be. Adatközlőnk katolikus családban nőtt fel, és azonos felekezetű volt a férje is. (A két felekezet hívei az I. világháborúig nem is házasodtak össze.)

Felmerül a kérdés, hogy a török időkben ezen a tájon keletkezhetett-e a szólás. Vagyis a tők ismert és termelt növény volt-e a tárgyalt időszakban? A tökről viszonylag keveset tudunk. Közép-Amerikából a XVI. században került Európába, „valószínűleg hazánkban viszonylag korán megkezdődött a termesztése”. (A Magyar Néprajzi Lexikon tők [lat. Cucurbita pepe var. oblonga] szócikkéből.)

Lippay János 1664-ben megjelent „Posoni kert”-jében több változatát – termesztését, használatát ételként, tároló edényként, dísz tárgyként, gyógyszerként, esetleg takarmányként – írja le ékes magyar nyelven. Egy részlet: „A több tökök, a kik nem fára folyók, hanem hosszsza elnyúlnak a földön, ennyhán-félék; kiváltkép az öreg görözdösök, és kerekdedek ... szokták a magyarok főzni téyben és másképpen is, s-úgy enni.” A nevezett növényt a XVII. század közepén „ezstergomi érsek urunk ónagsága kertében” termesztették. Vajon Szentesen, az Alföldön ebben az időben ismerhették-e? Szalva Péter a szentesi zöldség történetét kutatva idézi a következő adatot: „Egy névtelen krónikás szerint a Szentes környéki zöldségtermesztés 1648-ban kezdődött. Ez évben Bartha Gáspár elsőként hozott magával és vetett zöldségmagvakat, és pedig dinnyét, tököt, uborkát, sárgarépát, petrezselymet” (A szentesi paprika. 1959. 8).

A munka- és életkörülmények átalakulásának következménye a nyelvi kifejezés-mód megváltozása, egy részének pusztulása. A tárgyalt szólást egyetlen adatközlőtől, Szentes kiséri (a Kisér a városnak katolikusok lakta része) paraszti környezetében született és nevelkedett asszonytól hallottuk. Sajnos, mivel egyre kevesebben vannak a hagyományos paraszti kultúra képviselői közül, egyre gyakrabban előfordul, hogy egyetlen adatot kell elfogadni értékelhető adatként. Esetünkben a szókapcsolat szólásként történő értékelését a leírtakon kívül valószínűsíti az a tény is, hogy egy város szélén és tanyai paraszt környezetben élő ember csak szóbeli hagyományozás útján „tanulhatott”

ilyen kifejezést. (Ezúton köszönöm meg Nyíri Antalnak, hogy a szókapcsolat szólásként történő értékelhetőségét az utóbbi gondolattal megerősítette.)

Olyan tökök teremtek, hogy a törököt leverhette volna a lováról. — E múltat idéző szólást ezzel a kis fejtegetéssel talán sikerül megmenteni az enyészettől.

Felhasznált irodalom még: Béládi István—Gál István — Kis Bálint: A szentesi Reformata Ekklesia Históriaja; — Nyíri Antal: Szentes régi arculata. Csongrád Megyei Könyvtári Füzetek. 8; Szentes . Szerk. Nagy Imre. Szentes, 1928

Szűcs Judit

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. (Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras és Győr megye) 646 oldal és **III.** Heves, Hont, Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küllő megye és Kunság) 568 oldal, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

1963-ban jelent meg Györffy György páratlan értékű történelmi földrajzának első kötete, 15 vármegye: Abaújvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg-Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye Árpád-kori helyneveivel. A kiadó nem számított a nagy hazai és nemzetközi érdeklődésre, így az első kiadás hamarosan elfogyott. Nemsokára (1966)-ban meg kellett jelentetnie a második kiadást is. Az érdeklődők izgalommal várták a folytatást, amely azonban h u s z o n n é g y évet váratott magára.

Ezt a hosszú szünetet a szerző meg is magyarázza a II. kötet első bekezdéseiben. Az első kötet megjelenése után ugyanis két nagy vállalkozás számára kellett megírnia az Árpád-kor történetét (Budapest története I, 1973.; Magyarország története tíz kötetben I, 1984.). Ebben az időszakban jelent meg István király és műve c. nagysikerű könyve is (1977., 2. kiad. 1983.).

Ismerjük, olvassuk műveit. Tudjuk, hogy nem a nagy feladat folytatásától, a több tízezernyi adat szigorúan pontos rendszerezésétől riadt vissza. Mégis bizonyos szorongással gondoltunk arra, hogy az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát c s a k ő tudja korszerűen, az első kötethez méltóan elkészíteni. Az emberi élet véges, és minél idősebbek leszünk, annál inkább fogy az erőnk. Szilárdan bízom azonban abban, hogy a negyedik kötet hamarosan követi a harmadikat, és a többi kötet is annyira haladt, hogy a szerző még sajtó alá tudja rendezni.

Az első három kötet megjelenése után is legalább három kötettel kell számolnunk. Kétségtelen, hogy a II. kötetet nagyon megnövelte Esztergom főváros és érseki székhely, az amúgy is a mainál jóval nagyobb Fejér megyének anyagát Székesfehérvár főváros és Kalocsa püspöki székhely, majd Győr megyét a püspökség és a pannonhalmi apátság. Végül ugyanitt került sor az erdélyi „főváros” Gyulafehérvár tárgyalására is. Fogarasföld viszont Árva megyéhez hasonlóan az Árpád-korban még gyepűnek számított, és csak a folyóvölgyekben volt gyér lakosság.

Györffy kötetei nemcsak névtani és történeti földrajzi szempontból legfontosabb forráskiadványaink, hanem településtörténetünk korai évszázadai is az ő páratlan könyvsorozata alapján rajzolódhatnak ki részletesen. Kiderül, hogy az Árpád-korban rendkívül sűrűn apró települések keletkeztek, amelyek egy része a történelem kisebb-nagyobb viharaiiban elpusztult. Esetleg egy-egy mezőváros faluvá süllyedt vissza, de a békésebb időkben ismét betelepült és rendszerint megtartotta ősi nevét. Mindössze a több nemzedékre, egy-két évszázadra lakatlanná vált dél-délkeleti megyékben, ahol jelentős — a török uralom elől menekülő — délszláv és román lakosságot telepítettek le a földesurak vagy a királyok, ott pusztultak ki a régi magyar elnevezések annyira, hogy némelyiket még azonosítani sem lehet. Ilyeneket találunk az erdélyi Fehér, Hunyad, Keve, Krassó megyékben.

A sűrű lakosságú, termékeny síkságokon és folyóvölgyekben egyik település a másikat éri. A gyeptü-szerű határerdőségek nagy része azonban az Árpád-korban még lakatlan volt, így a Fogarasföld, Hunyad, Kolozs (DK), Krassó megye jelentékeny része, valamint Keve megye mocsaras, futóhomokos délkeleti fele. A kunok lakta területeken a 14. század közepén még nem voltak állandó települések.

A lakott helységek száma — amelyeket a források megemlítenek a pápai (1332–6) tizedlajstromig —, a megye nagyságától függetlenül nagyon változatos lehet. A II. és III. kötetben tárgyalt vármegyék közül a városok, várak, mezővárosok, falvak és prediumok (puszták) száma szerint a következő a sorrend: 200-on felül Fejér, Heves, Hont, Gömör, Erdélyi Fehér. 100–200 közt: Győr, Kolozs, Komárom, Doboka, Esztergom. 50–100 közt: Krassó, Küküllő, Hunyad, Kraszna. 7–50 közt: Keve, Fogarasföld.

Tájékozódhatunk a nemzetiségi eloszlásról is. A Kárpátok medencéjében talált szétszórt szláv telepek egy része még az Árpád-korban beolvadt a magyarságba. Ugyanez történt a besenyőkkel a tatárjárásig (Fejér, Heves). A jászok (Heves, Pilis, Keve) és kunok egy része egészen a török hódoltságig megtartotta iráni illetve török nyelvét. Németeket az Árpádok telepítettek Erdélybe és az északi bányavárosokba. A román lakosság csak a 13. század második felében és a 14. században bukkán fel. Az első említés a románokról (blak) Biharban és Fogarasban történik a tatárjárás után, mikor a királyi birtokokra románokat telepítenek, hogy a várak védelmét megerősítsék. A 13–14. századi román betelepülés még nem jár a helynevek változásával vagy román eredetű helységnevek kialakulásával. A román lakosság ugyanis átveszi nemcsak a helységek, hanem a vizek magyar, szláv vagy szász nevét. Az első román nevű falvak már jóval későbbiek az Árpád-kornál. A Fogarasföld (Blacorum, Olacorum terra) egyik *Kerc* nevű helység határleírásában [1205–9 > 1223] szereplő helynevek mind magyarok: *Egwer-potac*, *fagos*... *nogebik*, *rivum Arpas* az Egerpatak, Nagybikk, Árpás 13. századi írott alakjai.

Magam is foglalkoztam Fejér megye helyneveivel a Canonica Visitatiók alapján (MNy. 23: 1980. 58–95). Adataim természetesen csak a 18. századig nyúlnak vissza. Mint a legtöbb megyében, Fejér megyében is szinte minden lakott településnek (prediumnak is) van adata az Árpád-kortól kezdve, de a II. kötetben előforduló Fejér megyei települések közül 40-nek a helyét nem lehet pontosan megállapítani, többnek meg a neve változott meg a 14. század eleje óta.

A magyar helységnevek nagyarányú pusztulásának oka a viharos magyar történelemben rejlik: az Árpád-korban a tatárjárás, később a feudális anarchia csatározásai, másfél évszázadra a török háborúk, majd a Rákóczi-szabadságharc, 1848–49, mikor az egész ország hadszínterré vált. Ezek következménye az, hogy egyes fontos városok (Buda, Nagyvárad) hosszú ostroma megyényi területeket tett lakatlanná. Nagyrészt háborúk következtében pusztult el vagy vált hozzáférhetelenné sok levéltári anyag is. A népesség pusztulását gyakran nagyarányú betelepítések követték, amelyek azután a magyar nyelvű lakosság számarányának fokozatos csökkenésével jártak együtt. Így nemcsak a nyelvhatár szélein, hanem az elpusztult központi területeken is keletkezhettek külföldről betelepített nem magyar anyanyelvű tömbök.

Ezek után meglepő, hogy nemcsak helységneveink óriási többsége, hanem még a községgé sohasem fejlődött prediumok nagy részének neve is öröklődött. Itt-ott még egy-egy határrész (dűlő) neve is megmaradt. A török uralom alatt levő és a háborúkban elpusztult települések nevét a magyar nyelvű környezet rendszerint évszázadok óta megőrizte. Ezeknek a községeknek a betelepült német, szlovák, délszláv lakosoktól használt neve igen gyakran a község magyar elnevezésének átvétele, amely azonban az illető nyelv hangrendszeréhez igazodik (esetleg népetimológias torzulással). Viszonylag ritka a magyar helységnevé lefordítása vagy új névadás.

A II. és III. kötet feldolgozásának módszere — nagyon helyesen — követi az elsőét. A vármegyék (természetesen a 14. század vármegyéi) ábécésorban következnek. Az első rész mindig a megye története (bevezetés): a honfoglalás ideje, az itt talált lakosság, a földrajzi leírás, telepítések, birtokviszonyok, a tatárjárás hatása, demográfiai becslés a pápai tizedjegyzékek alapján. A második rész (adattár) ugyancsak ábécérendben felsorolt helységnevek és változataik mai nevükkel, Lipszky magyar és nemzetiségi neveivel, majd a szomszédos államokhoz került első és második világháború utáni hivatalos szlovák, ukrán, román szerb-horvát, szlovén és német elnevezésével együtt. A helységnevé-cikkben a község birtoklástörténetére kapunk tájékoztatót a határjárások, birtokadományozások helyneveivel. Minden adat évszámmal és lelőhellyel szerepel.

Az 1977-ben megjelent István király és műve c. könyvében nem véletlen, hogy éppen Doboka, Felső Fehér és Komárom vármegye kialakulását tárgyalja a szerző, és térképpel is szemlélteti, hiszen éppen a II—III. kötet anyagán dolgozott.

Nem hiszem, hogy túlzok, ha úgy érzem, Györffy György minden idők legnagyobb Árpád-kori történésze. Az ő fáradhatatlan munkásságának köszönhetjük, hogy az ezer meg ezer oklevélben, följegyzésben meglevő, helyenként alig olvasható, néha egymásnak ellentmondó adatokat egymással egyeztetni. Felhasználja a segédtudományokat: a nyelvtudományt, a földrajzt, a néprajzt, a régészetet, a művelődéstörténetet. Olyan, mint a régész, aki ezer cseréptörmelékéből illeszt össze egy régi cserépedényt, vagy mint egy antropológus, aki csontdarabokból és szilánkokból megalkotja az egykori ember csontvázát, ebből szerencsés esetben eldönti a lelet korát, az egykori személy életkorát, nemét, vércsoportját, halálának okát.

A szerző ismeri az Árpád-ház családfájának minden tagját, a várispánok, püspökök nevét, honfoglalás-kori családok sorsát, rokoni kapcsolatait. Így még akkor is megbízhatóan tud következtetni, mikor teljesen némák a források vagy nehéz őket összeegyeztetni.

Kétségtelen, hogy útmutatást és támogatást jelentett a szerző számára Csánki Dezső úttörő munkája: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—III, V (1890—1913). Ez a mű ma sem veszítette el időszerűségét, és mint „filius ante patrem, szinte folytatása Györffy munkájának az ezelőtt mintegy száz évvel az Anjouk és a Hunyadiak korának névtani feldolgozásával. Csánki műve ma is nélkülözhetetlen forrás. Még nincs ugyan benne térkép, a vármegyék története is jóval kurtább, a helységneveken kívül alig mutat be egyéb helyneveket (vizek, hegyek, lápok, lakatlan területek okleveles adatait). A helységnevek változatait is kezdetben erős válogatással közli, gyakran csak a legkorábbi adatokat jelzi. Nem ismerhette természetesen a műve kiadása után megjelent sok-sok forrásmunkát és földolgozást sem. Csánki művének hiányai főképpen a két mű közt eltelt számos évtized következményei.

Ismét két értékes, olvashatóan megírt, jól elrendezett, számtalan ellenőrzött, megbízható adatot szolgáltató forrásmunkával (kötetel) lett gazdagabb a magyar történettudományi irodalom. Györffy sorozata nemcsak a magyar történészeknek, hanem az ausztriai, csehszlovákiai, kárpátukrajnai, romániai, jugoszláviai történészek, nyelvészek számára is nélkülözhetetlen forrás. De nemcsak történészek, hanem nyelvtörténészek, a névtan kutatói is örömmel üdvözlék e nagy vállalkozás második és harmadik kötetét.

Bízunk benne, hogy a következő kötetek már olyan állapotba kerültek, hogy kiadásuk egy évtizeden belül megvalósulhat. Ehhez kívánunk jó egészséget a tudós szerzőnek.

Kálmán Béla

Szepes Gyula: Nyelvi babonák. Budapest, 1986. Gondolat Könyvkiadó, 232 oldal

Egy emberöltővel ezelőtt írta meg tanulmányát Nagy J. Béla „Nyelvhelyességi babonák” címmel, mottóul Arany János következő két sorát választva: „Mert a nyelvnek is van pestises járványa, / Ha nem volna, csinál doktora, bábája”. (L. Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Ak. K. 1953. 241.) E sorok iróniáját Szepes Gyula is vállalja, sőt kemény kritikával meg is tetézi azok ellen a nyelvművelők ellen, akik kellő tájékozódás helyett indokolatlanul állítottak tilalomfákat, helytelennek nyilvánítva „olyan nyelvi eszközöket, amelyek a nyelv rendszere szempontjából teljesen kifogástalanok, és összhangban állnak a nyelvhelyesség általánosan elfogadott elveivel” (7). A helyes nyelvhasználat alapelveit azt vallja — mai nyelvművelésünk elveivel összhangban —, hogy „valamely nyelvközösségen belül helyes az a nyelvi eszköz, amelyet az egész nyelvközösség köznyelvi és irodalmi szinten használ, illetve használhat” (8).

Mivel pedig a babonák száma idők során több tucatra szaporodott, szembe kell szállni a nyelvi közérzetet megrontó álszabályokkal, helyre kell állítani a természetes anyanyelvi használatot és társadalmi tudatot, felvenni a harcot az „a priori”, azaz fontolás nélkül elfogadott és — főképpen a tanult emberek terjesztette — tévhitek ellen.

A szerző huszonhárom fejezetet szentel hasznos könyvében a különféle babonák tárgyalásának, mégpedig a szóhasználat, a szókapcsolás (szószervezetek) és a mondat-szerkesztés szintjein tapasztalt — és általa helytelennek bélyegzett jelenségek elemzésével. A listát azért is érdemes áttekintenünk, hogy képünk legyen a babonáknak teljesnek ugyan nem mondható számáról és eseteiről, továbbá: mérlegelhessük a szerzőnek a különféle tárgyalt jelenségekről alkotott véleményét.

A kötet legtestesebb fejezete a „Ne legyen egy nap, / Egy perc *elvesztve*” című (20—57). Ebből a Petőfi-idézetből kiemelt szavak emlékeztetőül szolgálnak a létige + *-va*, *-ve* igenév kapcsolatának helyes voltára. A szerző sikeresen száll szembe a germanizmus vádjával, részletesen — a régi és mai irodalmi nyelvből, a nép- és tudományos nyelvből vett igazoló példák garmadájaival — igazolja ennek a szerkezetnek nemcsak helyességét, hanem ősi voltát is. Funkcióját illetően elveti a nyelvművelőknek azt az álláspontját, hogy használata az ún. állapotjelzés határáig ajánlatos (egyébként ragozott igét javasolnak), és azt állítja, hogy „a szerkezet a cselekvés vagy történes eredmények jelzésére jött létre” (33). Ha elismerhetők is, hogy az aprólékos elemzés hasznos a jelenség sokoldalú megközelítése szempontjából, az eredményjelzés kategóriája belefér az állapotjelzés jelentéskörébe, babonának a leírt határozottsággal nemigen minősíthető (iskolai tekintetben pedig: így jól tanítható).

Szepes ebben a fejezetben szenvedélyesen kel ki az általa „tötö” nyelvnek nevezett és káros járválynak minősített jelenség ellen mint olyan torzulás ellen, amely éppen a létige + *-va*, *-ve* szerkezet hibáztatása miatt jött létre. Károsnak tartja az efféle fogalmazást: „Ez a lehetőség *kizárt*”, „ez a tétel *bizonyított*” stb., vagyis a befejezett melléknévi igenévnek szenvedő névszói állítmányként való használatát. Szerinte csakis így helyes: „... ki van zárva”, „... be van bizonyítva” stb. A „pestis” ellen védekeznünk kell — jelenti ki —, mert a nyelvérzék romlásából ered és veszedelmesen terjed, rontja a magyar nyelv esztétikáját, veszélyezteteti klasszikus költőink műveit, mélyíti a szakadékot a beszélt köznyelv, a népnyelv, a publicisztika és a kevésbé igényes irodalmi nyelv között. A szerző e tárgyban megjelent első közleménye (Nyr. 104 [1980.]: 16—28) heves vitát indított el. Ennek eredményei, valamint Lőrincze Lajos összefoglalója (Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? A MNyT. kiadványai sorozat 175.) a vitatott jelenség egyetemes elítélését alaposan megkérdőjelezi. Tompa József pedig kimutatta, hogy használata meg lehetően általános az írói, újságírói, irodalomtudományi művekben. Sőt a múltra vonat-

közölg is megállapítja, hogy „a befejezett cselekvésű melléknévi igenévi állítmány a szakértők szerint ősi eleme mondatunknak, noha utóbb sokáig igen ritka lett. Fokozatos újabb elterjedése a felvilágosodáskor s a reformkorban indult meg” (Nyr. 108: 31). Az sem vitatható, hogy a mai nyilvános beszédben általánosan használatos, sőt — nem egy nyelvileg művelt ember tudatosan is pártolja. Ilyenformán egy tendenciaszerű változás tanúi vagyunk, s a szenvedélyes tiltakozás ellene azt az érzést keltheti a nyelvművelőkben, hogy a merev ellenző álláspont nem kívánatos babonakeltő hatással járhat.

Az „Őket — azokat” című fejezetben (58—74) a szerző — miként Arany János is — szembeszáll azzal a vélekedéssel, hogy az *ő* csak személyre, az *az* csak dologra vonatkoztatható. Nagy igazoló példaanyaggal bizonyítja ennek a vélekedésnek a helytelenségét, hiszen „a magyarság legalább 700 év óta használja a mutató névmásokat visszautalás céljából emberekre, állatokra, növényekre, élettelen tárgyakra egyaránt” (65).

„Fáj a *lábam* — fájnak a *lábaim*” — jelzi a 3. fejezet címe a problémát: a páros testrészek nevének egyes vagy többes számú használata helyes-e. Lőrincze Lajos nyomán — aki a Nyelvőrsegen című kötetben már kimutatta az egyes szám kizárólagos használatának alaptalanságát — számos példával megerősíti ezt az álláspontot, s kiterjeszti figyelmét azokra a testrészekre is, amelyekből kettőnél több van (*fog, haj, köröm*). Szabályfinomítással azt a helyes szemléletet vallja útmutatásul, amely szerint „egyes számban használjuk a páros testrészek nevét olyankor, amikor a szóban forgó testrészt nem számszerűen fogjuk föl, hanem általánosítjuk, illetőleg elhatároljuk a többi testrésztől” (84).

A következő fejezetben a *-lag, -leg* ragot fölmenti a szerző a germanizmus vádja alól, s mint magyar fejleményt igazolja helyét a határozóragok között elfoglalt, sajátos funkciót vállaló szerepét.

A megengedő mondatok *is* kötőszavának szórendi helyéről írva (92—104) a szerző alaptalannak minősíti, és merevnek tartja azt a szabályt, hogy kizárólag az állítmány után állhat. Helyesnek mutatja ki mind az *akármilyen is történjen*, mind az *akármilyen történjen is* formát, bár megengedi, hogy a *ha nem is*-féle szórend „napjainkban jóval gyakrabban fordul elő” (104).

Az *amely* és az *ami* vonatkozó névmás használatának fejezete (105—22) azt az egyoldalúságot támadja, amely megtiltotta az utóbbinak főnévre utaló alkalmazását. Legfeljebb „annyit mondhatunk, hogy többnyire akkor kell előnyben részesítenünk az *amely* (*mely*) névmást az *ami* (*mi*) helyett, amikor azt a főnevet, melyre vonatkozik, minden mástól különálló fogalomnak gondoljuk” (113). Az *ami*-nek egész mondatra való visszautalását — az ekörül kialakult vitát ismertetve — Rácz Endre állásontjával erősíti meg: „... az egész mondatra vonatkozó *ami* kifejező, helyes használatának finom szabályát nemcsak a költők érzik, a nyelvészek is tudják” (121).

A *-nál, -nél* rag kiterjedt, azaz sokféle határozói szerepet betöltő funkcióját a szerző — Imre Samu vizsgálata nyomán is — igazoltnak látja, szemben azzal a babonával, amely csupán helyhatározói szerepét tartotta elfogadhatónak, s germanizmusnak bélyegezte időhatározói használatát (123—30).

„A *való* a magyar nyelvbe nem *való*” cím ironikusan jelzi a *való* üldözésének babona voltát. Feketelistára (*való*) kerülése nyomán torz szókapcsolatok jöttek létre. A *való* kitétele tehát — állítja Szepeszy Gyula — a helyes magyar beszéd kritériuma. Ezt a vélekedést — ennnyire kategorikusan — nem tartom helyesnek. Megengedhető ugyanis efféle mondat — amelyet Németh László példaként idéz egy lehetséges megoldásra —: „A könyv az asztalon magára vonta a figyelmemet”. Nemcsak félreérthetetlen (tehát kommunikációs értékét betöltő) forma ez, hanem szebb is, mint „az *asztalon levő* könyv...” nehézkes megoldása (134).

A *fog* segítségével alkotott jövő idő üldözése természetesen hibás szemlélet következménye — fejtegeti a szerző —, s a babona terjesztését szerinte Pintér Jenő tankerületi

főigazgató tilalma kényszerítette rá a tanárookra. Az idézett Magyar nyelvvédő könyvben azonban csak ez olvasható a 22–23. oldalon: „A fog segédigét takarékosan alkalmazzuk” (136–43).

A nyelvi többszínűség jegyében védelmezi a szerző a *lassanként és lassankint* határozóforma egyenlő jogát (144–48). Ugyancsak régi és mai példák sorával bizonyítja a *Spanyolban, Olaszban*-féle tapadásos rövidülések helyességét némely publicista „akadémikuskodásával” szemben (149–52). Hasonlóképpen igazolja a *többek között* helyességét azokkal szemben, akik — nyilván babonából — tiltakoznak az ellen, hogy számnevekhez többesjelet ragasszunk, lásd az *egyek vagyunk, százakra rúg* stb. helyes alakokat (153–5).

Szemléletfejlesztő hatású a „Sétálhat-e az utca?” című fejezet (156–60). Koválovsky Miklóst idézve hitelesen mutat rá a vulgáris nyelvi logika tévedésére, amely szerint „az utca nem sétálhat”. Nyelvi babonát terjesztenek azok, akik kifogásolják „a következő állomáson leszállok”, „új rendelkezés született” stb. mondatokat arra hivatkozva, hogy csak az *száll*, aminek szárnya van, s csak ember *születhet*. Nem hibáztatható az *időben érkezünk* sem, mert a *kellő időben* rövidülésével nyelvi indokolást kap (161–2).

Hamis logikánk eredménye (s ebbe a hibába nyelvészek is beleesnek — mondja Szepeszy Gyula) a *jön* — *megy* és *hoz* — *visz* igepárok használatát kizárólag a beszélőhöz való közeledés és hozatal, illetőleg távolodás és vivés alapján való megítélése. Igen tekintélyes, széles körű, sok nyelvre kiterjedő igazoló adatokkal bizonyítja be mind a germanizmus, mind a pestiesség babonájának alaptalanságát, mind a logicizmus tévedését. Meglepő módon, de joggal Szarvas Gábort idézi a babonák ellen, aki a beszédszituációt és az átképzést tekintette az igehasználat irányadójának, mondván: „Ha a beszélő azt k e p z e l i, azt h i s z i, hogy ő a mozgás bevégeződése előtt jelen lesz, akkor *jön*, *hoz*, ellenkező esetben *megy*, *visz*. A tényleges helyzet, az »onnan ide, innen oda« elve csak akkor irányadó, ha a beszélő azt elfogadja, ha egy képzeletit nem állít a helyébe” (165). Ez a fejezet (163–81) a körültekintő bizonyítás és a differenciált kezelésmód teljesítménye.

Telibe találó leleplezéssel bizonyul be a „Nap mint nap” című fejezetben (182–4) ennek a kifejezésnek germanizmussá minősített babonája. Tudniillik éppen ez a forma nincs meg a német nyelvben azok közül, amelyek a *napról napra*, *nap nap után*, *naponkint*, *mindennap* rokon értelmű sor pontos megfelelői a németben megvannak, a nyelv művelés mégsem minősítette őket germanizmusnak. A Tag für Tag tükörfordításának „nap napért” felelne meg a magyarban.

Az *oldal* — *lap* perében áttekintést kapunk a nyelv művelők vitájáról, majd állásfoglalást az *oldal* mellett (185–92). Meggyőzőnek tartom a szerző véleményét, hiszen a könyvtári gyakorlat — amelyre a *lap* pártolói hivatkoznak —, a *p* (= pagina) jelzéssel a nemzetközi eljárást követve most már a vitán kívül marad.

Visszatér a szerző az úgynevezett jelöletlen határozós összetételek egy típusának (*munkaképes*, *áldozatkész* stb.) hibáztatásának babonájára (193–7). Elfogadva Deme László babonaoldó elemzését, kiterjeszti a felmentést a *fejlődőképes* típusra is azzal a — nem teljesen meggyőző — indoklással, hogy az *-ó*, *-ő* igenévképzős szavakat ilyen esetben az elemzésnél főneveknek kell tekintenünk, tekintettel arra, hogy ezek egyébként is a melléknév és főnév határán állnak, s könnyen válnak főnevekké.

A sorszámnév helyett — helytelenül — álló tőszámnév használatát Szepeszy a kelleténél engedékenyebben ítéli meg (198–202). A fejezet címéül is ezért választotta a rovársíros emlékek egyikéből véve a mondatot: „Ezeröttszáztizenöt esztendőben írták ezt.” A nyelvrokonság adataira hivatkozva a tőszámnév időmeghatározásra használatát ősi finnugor sajátásnak mutatja ki, s a Meskó Lajos által a MNy. 1938-ban megjelent cikkében taglalt folyamatból is érvet véve megengedhetőnek tartja tőszámnév használatát, ha „az összefüggésből amúgy is világos a sorszámnévi értelem” (202). Elismerve a „babonaűző” felvilágosítás jogosságát (tehát az *1848-ban*-féle időmeghatározást elfogadva is),

szóltam volna néhány szót a lépten-nyomon hallható „az 1986 évben”-féle pongyolaság ellen.

A történeti igazoltság szép és hasznos példajaként viszont az *anyám sütötte* (kenyér)-féle alanyos szószerkezeteknek elégtételt ad (203–9). Kellő bizonyítással felmenti a főnévi igenév használatát a germanizmus vádjá alól a *fölállni!*-féle felszólításokban (210–3). A történetiség igazoló erejét a szerző nem meggyőzően alkalmazza a határozott névelő használatával foglalkozó fejezetben (214–20). Abból ugyanis, hogy a névelő nyelvünk viszonylag fiatal fejleménye, nem következhet elhagyásának javaslása a kézikönyveinkben kötelezőként feltüntetett esetekben. Annak ellenére sem, hogy erre íróink műveiben számos példa akad (a fejezet címét is célzatosan választotta meg a szerző: „Bort megissza magyar ember, jól teszi” – Vörösmartytól), s a köznyelvben is – általános nyelvszokásként – számos esetben elmarad a határozott névelő. Talán éppen a kihívás szándékával kezdi egyik mondatát így: „[A] *Magyarban* általában nem tesszük ki a névelőt országnevek előtt” (218). A NyKk. és a Hivatalos nyelvünk kézikönyve kellő részletességgel ismerteti a névelőhasználat szabályait, normatív szándékkal. Ezt a törekvést nem szabad babonafenntartásnak minősíteni még akkor sem, ha a szerző véleménye szerint nincs „mindenki számára elfogadható rend” teremtvé a névelő használatában.

A könyv utolsó fejezete mondatnani babonákkal foglalkozik (221–33). Ilyenek: nem lehet kötőszóval mondatot kezdeni, a magyar nem szereti a hosszú mondatokat (szép mondatokat olvashatunk a fejezetben ennek cáfolatául), mindig ki kell tenni a birtokviszonyt kifejező *-nak*, *-nek* ragot, mondatot nem szabad állítmánnyal kezdeni. Figyelmeztet a szerző az igekötő szórendjének helyes alkalmazására, s a germanizmus babonáját cáfolva (Tompai József álláspontját vallva) igazolja az *amíg*–*addig* páros kötőszó használatának helyességét a szembeállítás kifejezésére; hiszen a németben ilyen nincs, és: „Nagyon valószínű, hogy a magyarban önállóan is kifejlődhetett” (232).

Szende Aladár

Szabó József: A nagykönyvi nyelvjárás. Szekszárd, 1986. 303 oldal

1. A népelet bármely megnyilvánulásával foglalkozók (néprajzosok, nyelvészek) körében gyakran visszatérő megjegyzés, hogy napról napra, szinte szemünk láttára mennek veszendőbe, pusztulnak el a népi ismeretanyag évszázadok alatt felhalmozódott és egymásra rakódott értékei. A népnyelv vonatkozásában kiváltképpen nagy „rombolást” vitt véghez az elmúlt néhány évtized informatikai-hírközlési „forradalma”. Ezért felbecsülhetetlenül fontos, ha valaki a huszonnegyedik órában kísérletet tesz arra, hogy a veszendőbe menő népi értékeket megmentse. Erre a feladatra vállalkozott Szabó József, amikor sokéves kutatómunkával elkészítette és közreadta szülőfalujának, a Tolna megyei Nagykönyinak a nyelvjárás monográfiáját. Több szervet köszönet illet a támogatásért, hisz Tolna Megye Tanácsa, a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődési Minisztérium és a szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum segítőkészsége nélkül nem láthatott volna napvilágot e munka.

2. Nyelvjárás szövegek természetesen már hosszabb idő óta jelennek meg nyomtatásban és kerülnek hangszalagra, a magyar nyelvterület egy-egy nyelvjárás jelenségét feldolgozó szakmunka is szép számmal akad, de nagyon is híján vagyunk azoknak az összefoglalásoknak, amelyek – mégha egy-egy falura terjeszkedvén is ki – a vizsgált nyelvjárás egészéről képet adnak. Szabó József monográfiája egyaránt kiterjed a hangtan, az alaktan, a mondatnani, a szókészlet kérdéseire, és mindenütt bőséges példaanyag felso-

rákoztatásával igazolja állításait, mert mint írja, e munkája „leletmentő szándékkal készült” (5). A szerző egyébként már korábban gazdag és sokoldalú részfeldolgozások után két terjedelmes kiadványt is megjelentetett a nagykoványi tájszólásról: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykoványiból. MNyTK. 163. sz. Bp., 1982.; valamint A mondatszerkesztés nyelvszociológiai vizsgálata a nagykoványi nyelvújrásban. Akadémia Kiadó, Bp., 1983.

3. A Bevezetés (7–21) részletes adatolással eligazítja az olvasót a község történetével, elnevezésével, lakóival kapcsolatos tudnivalókról; érzelmi telítettségű sorokban vall a szülőfalujában végzett hosszú anyaggyűjtés módszeréről, az adatközlőkről; részletes szakirodalmi hivatkozással bemutatja a nyelvjárási monográfia elvi-módszertani kérdéseit, és állást foglal a leíró szempontú teljes monográfia mellett; hangsúlyozza a „változásvizsgálat” szükségességét és a MNyA.-nak ismert és használt jeleivel igyekszik jelenségenként értékelni a változást.

A Hangtan fejezetében (22–94) a szerző a többféle, már eddig alkalmazott módszer (pl. a történeti és leíró, a hasonlító eljárás, a tendencia-elv stb.) közül a Deme László kutatásaiból megismert (l. NytudÉrt. 3. sz. 86–96) három szempontú eljárást választotta, éspedig: vizsgálja a fonémák állományát, funkcionális megterheltségét és az egyes fonémák realizációit (hangszínálményait). A magán- és mássalhangzórendszer ismertetése után a magánhangzók gyakorisági vizsgálata következik oly módon, ahogy ezt Imre Samu A mai magyar nyelvújrások rendszere c. munkájában végezte. Gazdag és sokoldalú feldolgozásában utal Szabó József azokra a hangtani jelenségekre is, melyek egyben az alaktan égisze alá is tartoznak, de hangtani vetületük fontossága miatt itt is szót kell ejteni róluk (pl. *-ból*, *-ből* stb. ragok *-bu*, *-bü* stb. megfelelései, stb.).

A tanulságok összegzése azért fontos, mivel a nagykoványi nyelvújrás — és általában a nyelvújrások — hangszíne nagyban függ a fonémák — főleg a magánhangzók — megterheltségi fokától. Szabó József a nagykoványi nyelvújrást hanghatás, hangesztétikai szempontból az *u*, *ü*, *i* gyakorisága miatt „előnytelen”-nek minősíti (65), de kiemeli, hogy e „kissé mormolt, kevésbé hangzós ejtémód”-ot a kétféle *e* hang (a nyílt *e* és a zárt *ē*) használata változatosabbá teszi.

A mássalhangzók vizsgálata nem hangonként történik, hanem jelenségenként (a szerző utal Imre Samu és Deme László ide vonatkozó érveire, 66). Gazdag szociolingvisztikai megjegyzésekkel nemcsak egyes szavakat lát el Szabó József, hanem a tendenciák érvényesülését is megjelöli (pl. 67 stb.). Ahol indokolt, szófaji alkategóriákat is megállapít, pl. az *l* hiányát nemcsak a szóban elfoglalt helye szerint vizsgálja, hanem külön ígékben és egyéb szófajokban is, ha erre szükség van (77–8). A mássalhangzó-vizsgálatot nem zárja összegzés, mert mint a Bevezetés említi: „a mássalhangzók hangszínében alig-alig figyelhető meg eltérés” (27). Ennek látszólag ellenemond az a 28 oldal terjedelem, amely a mássalhangzó-fonémák sajátosságait mutatja be, de a tendenciák által érintett szókészletet igen gazdagon adatolja.

Az alaktan i fejezet (95–198) körületekintő nyelvújrástani szakirodalmi tájékoztató után (elsősorban A mai magyar nyelv rendszere akadémiai leíró nyelvtan és A mai magyar nyelv c. egyetemi tankönyv rendszerezési elvei alapján) bemutatja a nagykoványi nyelvújrásnak a köznyelvvél megegyező és az attól eltérő ígétőtipusait. A névszótövek csoportosítása a szótárinak nevezhető alapalak szóvégi hangjának milyensége alapján történik (Imre Samu eljárását követve: NytudÉrt. 72. sz. 60–70). Ez az ismertetés ugyan olyan szavakat választ el egymástól, melyek tótani szempontból azonosan viselkednek; ez a csoportosítás azonban egyrészt megkönnyíti esetleg bizonyos szavak, típusok megkeresését, másrészt így összevethető pl. a kiindulópontul használt földolgozás nyelvújrásával, ill. más nyelvújrásokkal (erre az előnyre Szabó József is utal a monográfia 113. lapján).

A nagykönyvi nyelvjárás képzőinek és főleg szóösszetételinek gazdag példaanyaga már szinte egy nagykönyvi nyelvjárási szóvégmutato szótárnak tekinthető, amely a jelentésárnyalatokat példamondatokkal pontosítja. Tanulságos a hangutánzó és hangfestő igék burjánzó sokasága: minden bizonnyal számosabban vannak e típusú szavak általában minden nyelvjárásban, mint a köznyelvben.

A szóösszetétel fejezete jól bizonyítja, hogy a nyelvjárás nyelvi szerkezete legtöbbször azonos a köznyelvével. Különösen színes az ikerítéssel és a két külön szó összekapcsolásával létrehozott mellérendelő szóösszetételek típusa. A szóalkotás ritkább módjai is a népnyelvi leleményességnek és változatosságnak a tanúbizonyságai.

Az alaktan névszóragozási fejezetéből joggal került át a névszók általános esetragjainak ismertetése a mondatnani egységbe.

A nyelvjárás mondatnani sajátosságainak vizsgálatában Szabó József a nagykönyvi nyelvjárásnak korábbi nyelvszociológiai szempontú vizsgálata után most hasonlítóléíró jellegű módszerrel élve „hagyományos” elemzést is végzett (199 — 233). Ismerteti a mondatrészek megjelenését és kifejezési formáikat. Gazdag változatosságú a nagykönyvi nyelvjárás a határozók körében, a használat gyakorisága azonban legtöbbször erős nyelvszociológiai tagoltságot mutat. A mellé- és alárendelő összetételek ismertetése számszerű adatokkal is alátámasztva mutatja be, milyen megoszlású az egyes mondatfajták kapcsolódása a falu különböző korcsoportjainak nyelvén.

A szókészlet (235 — 70) címszó alatt a szerző a nyelvjárás jövevényszavaival, nagy számú rokon értelmű szavával, keresztnévi eredetű közszavaival, néhány szólásma-gyarázattal, végül a szókinés változási irányának elemzésével foglalkozik.

4. Teljes nyelvjárási monográfiává a fentiekén túl az avatja a kötetet, hogy függékében nyelvjárási szövegeket közöl, amelyek 30 oldalon nem csupán szemléletes példatárát nyújtják a megelőző 270 oldal fejtegetéseinek, hanem néprajzi szempontból is értékesek, hiszen az aratásról, a rozscéplésről, a disznóölésről, a májusfa-állításról, a búcsúról stb. közöl jól megválogatott nyelvi anyagot a nagykönyvi nyelvjárást beszélők szavaival.

Szabó József monográfiája testes, impozáns kötet, a szülőföldnek és szüleinek szóló ajánlás híven kifejezi a szerző ragaszkodását az őt fölnevelő falu és annak népe iránt. Ugyanakkor jól mutatja annak a munkának egy vonulatát, amely a korábbi hagyományokat is folytatva a szegedi egyetem magyar nyelvészeti tanszékén folyik.

K. Fábán Ilona

Szende Aladár (szerk.): Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Tankönyvkiadó, 1986. 611 oldal

Az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésének „programjáról” tanulmánykötetet jelentetett meg a Tankönyvkiadó. A szerkesztő szerkesztési eljárásának lényegét maga úgy jellemzi, mint a kötet szerzőinek megtiszteltetése azzal, hogy: „... nem kényszeríti őket személyes stílusuk uniformizálására”, sem pedig arra, hogy „szakmai véleményüket” egy bizonyos szerkesztői elgondolásnak alárendeljék. Így a kötet a téma természeténél fogva nemcsak hogy a „programmal” összefüggő kérdések igen nagy mértékét fogja át, hanem a témák sokféleségén belül még a szerzők véleményének részben egyező, részben ellentétes kinyilvánítását is. Azonban csak olyan mértékben, hogy mindannyian egy irányba mutatnak: hogyan lehet az anyanyelvi nevelés „programját” olyan módon korszerűsíteni, hogy az az iskolai oktató-nevelő munka eredményességét szolgálja.

Ugyanis nem véletlenszerűen begyűjtött tanulmányok kötetével van ezúttal dolgunk, hanem szervezett, több éven át folytatott, tudományosan megalapozott kutatómunka eredményeinek összegezésével. Fábián Pál beszámolójából tudjuk meg, hogy a „minisztérium felkérésére” alakult meg az „egyetemközi anyanyelvi témabizottság” elnevezésű kutatócsoport, amely — amint a neve is mutatja — több egyetem anyanyelvi tanszékeinek, sőt más felsőoktatási intézmény (tanárképző és tanítóképző főiskolák) anyanyelvi kutatásainak munkáját fogta össze és irányította. Fábián Pál azt is közli, hogy a kutatások eredményeinek egy részét ez a kötet hozza nyilvánosságra, más részét — az általános iskola alsó tagozatára vonatkozó tanulmányokat — az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok című sorozatának egyik kiadványa.

Az egyetemközi témabizottság munkája minden iskolatípusra vonatkozik. Tehát nemcsak a középiskolákra, amelyeknek tanárait tudvalevően az egyetemeken képezik, hanem az általános iskola alsó és felső tagozatára vonatkozóan egyaránt. Ez azért — i említésre méltó, mert a jelenlegi tanterv bevezetése óta az anyanyelvi képzés eredményessége nemhogy erősödött volna, hanem inkább bizonyos visszaesést mutat. Ez a körülmény a kötetből is kitűnik. A szórványosan megindult felmérések, társadalmi viták, sajtóvélemények is nagyfokú elégedetlenséget mutatnak a jelenlegi helyzettel szemben. Ezért sajnálhatjuk, hogy az általános iskola problémái nem kaptak kellő publicitást ebben a kötetben, legalább is az alsó tagozat indító jellegének és az anyanyelvi képzés egész további folyamán meghatározó mértékének megfelelően. A kötet azonban így is a képzés egész horizontjára nyújt kitekintést, és értékét ez a hiány a legkisebb mértékben sem csökkenti. És mindjárt hozzátehetjük, hogy ismerve az iskolai gyakorlat jelenlegi helyzetét, csak megdöbbenéssel olvashatunk arról, hogy az egyetemközi témabizottság munkájának eredményeként átfogó javaslat készült az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Azonban — miként Fábián Pál megállapítja — ez a javaslat „nem realizálódott”. Vagyis más szóval: a jelenleg érvényben levő tanterv készítésekor az illetékesek figyelmen kívül hagyták. Mert meglátásom szerint a tanterv készítésekor inkább olyan szakemberek véleményét vették figyelembe, akik az iskolai gyakorlatot nem, vagy csak kismértékben ismerik, és ezért javaslatuknak megvalósítása a jelenleg tapasztalható számos ellentmondás kiinduló pontjává lett az anyanyelvi nevelés területén is.

Függetlenül attól, hogy a kutatócsoport munkája mennyire „realizálódott” a gyakorlatban, és mennyiben nem, a kötet jelentőségének három szembeötlő szempontját szeretném hangsúlyozni. Az egyik az, hogy a tudományosság és a gyakorlati alkalmazás szintézisének alapján átfogó képet kapunk az anyanyelvi nevelés úgyszólván minden időszéri feladatáról. A másik szempont abban jelentkezik, hogy ezek a tanulmányok nem légvárat építenek, nem öncélú és a hírverésre épített, de a valóság kegyetlenségétől elidegenedett teóriákat erőszakolnak rá az olvasóra (amint ezt napjainkban nemegyszer tapasztalhatjuk), hanem az iskolai élet adott gyakorlatából és az anyanyelvi nevelés végső célrendszeréből kiindulva keresik a megvalósítható újításokat. Úgymond: a való élet talaján állva! A kötet jelentőségének harmadik szempontja pedig abban van, hogy mind az anyanyelvi nevelés elméletével foglalkozó szakembereknek, mind pedig a gyakorló pedagógusoknak igen sok jó eligazítást, használható útmutatást, és még több problémafelvetést nyújtanak az egyes fejezetek.

A szerkesztői tájékoztatás és Fábián Pál beszámolója után a tanulmányok első csoportja az irányelveket fejt ki Benkő Loránd, Benczéd József és Deme László feldolgozásában. Benkő Loránd a „humán műveltségi elemek visszaszorulásában” veszélyt lát az anyanyelvi nevelés jövőjére nézve. Helyesen figyelmeztet arra az elharapozódó „nyelvi arisztokratizmusra”, amely az idegen szavak mértéktelen és gyakran felesleges használatában jelentkezik, és egy bizonyos fajta sznobizmus önfítogtató tetszeglésében nyilvánul meg. Benczéd József a szövegközpontú kommunikációs nevelésre alapoz, helyesen kie-

melve a kommunikáció eszköz jellegét. Lényeges aláhúzni: a kommunikáció nem lehet öncél, hanem csak eszköz! Deme László a szövegtan tudományos alapozását kísérli meg szintézisbe hozni, és azt vizsgálja, hogy a nyelvtudomány új fejlődési vívmányai milyen mértékben és milyen módon hasznosíthatók az iskolai anyanyelvi nevelésben.

Deme László egy tantervi idézetben érint egy olyan kérdést, amely több tanulmányban felvetődik. És ez az anyanyelvi neveléssel kapcsolatos pedagógiai kategóriák nyitottsága. Idézetében a kategóriák sorrendje: ismeretek, képességek, készségek. Ezzel kapcsolatban megemlíthetjük Szende Aladár megjegyzését arról, hogy a jelenlegi általános iskolai tantervben, az 1–4. osztályokra vonatkozó részekben: „... a tantárgyak ismeretköreire vonatkozó pedagógiai álláspontok összehangolatlanok”. Ezt a megállapítást vonatkoztathatjuk nemcsak az alsó tagozatos tantervre, hanem a tanterv egészére is. Sajnálatos, hogy bár a kötet szerzőiben megvan az igyekezet, hogy az egyes képzési területek pedagógiai vetületeit is kidolgozzák, mégis azt látjuk, hogy a közhasználatban levő pedagógiai kategóriák használatában bizonyos következetlenség a jellemző. Ez azt mutatja, hogy a jövőben szükség lenne olyan pedagógiai fogalmak anyanyelvi vonatkozásainak a tisztázására, mint az anyanyelvi ismeretszerzés, képesség, jártasság és készség kölcsönös egymásra épülése.

Egységes álláspontot vallanak a szerzők két nagyon lényeges kérdésben. Az egyik az ismeretszerzés és gyakoroltatás viszonya. Deme László ezt úgy fogalmazza meg, hogy „nem az az értékmérője (az anyanyelvi nevelésnek), hogy a tanulók miféle elméleteket tudnak elmondani a szövegről”. A részletes koncepció, amely ennek a gondolatnak a továbbviteléből következik, Szende Aladárnak az anyanyelvi nevelés tantervének továbbfejlesztéséről szóló javaslatában bontakozik ki. Itt aztán alapos következetességgel érvényesül a tudományosan megalapozott, de életkorra és iskolatípusra lebontott ismeretszerzés, az arra épülő gyakoroltatás, vagyis az aktív nyelvhasználat, és ezek eredményeként a követelményrendszerben olyan anyanyelvi képességek birtoklása, amelyekre minden tanulónak szüksége van ahhoz, hogy megfelelő szinten tudjon kommunikálni, és anyanyelvi kultúrája érje el a személyiségének megfelelő jelleget, szintet és igényességet.

Ebben a tantervi tervezetben fogalmazódik meg félreérthetetlenül az anyanyelvi nevelésnek az a folyamata, amely minden tanulmányból egybehangzóan kicseng. Így például a „Személyiségformáló anyanyelvoktatás” című tanulmányban arról van szó, hogy új tanterveink korszerűségét elsősorban „a kommunikáció gondolata” jelzi. A tanítás módszerére vonatkozóan a cselekedtető pedagógiai eljárással találkozunk, amelynek folyamán a tanulót olyan „pedagógiai helyzetbe hozzuk”, hogy kénytelen legyen nyelvi eszközeit feladatmegoldások érdekében hasznosítani. Ebben a vonatkozásban kellő hangsúlyt kap az a törekvés is, amely óvja a pedagógusokat a szematikus megoldások alkalmazásától. A kötet 337. oldalán olvashatunk arról a „személyes nyelvi köntösről”, amely a tanuló egyéniségének a szövegalkotásban történő megnyilvánulását jelzi. Ugyanennek a tanulmánynak egy másik helyén „tanulóközpontú módszerről” van szó, vagyis a kommunikációs gyakorlatok olyan pedagógiai irányításáról, amellyel a tanulók szóbeli és írásbeli megnyilvánulásai — a rosszul értelmezett és túlhangsúlyozott kommunikáció elkerülésével — személyiségüknek jegyeit is tükrözik.

Egy másik álláspontot — amelyben a kötet szerzői részben kimondottan, részben a „sorok között” egyetértenek — Rácz Endre fejt ki, amikor arról ír, hogy „a tanulók elvonóképessége” a „középfokon”, tehát inkább az általános iskola felső tagozatában kezd fokozatosan kifejlődni. Ez azt jelenti, hogy az alsó tagozaton még nem kiskorú felnőttekkel állunk szemben, hanem olyan tanulókkal, akiknek gondolkodásmódja egyelőre jobban tapad a konkrétumokhoz. Az életkori sajátságoknak a kényszerítő szempontjait tehát nem lehet figyelmen kívül hagyni az anyanyelvi képzésben sem. Sőt ha valahol, akkor éppen itt nagyon nagy szükség van ennek a szempontnak a következetes figyelem-

bevételére. Hiszen a kötet minden egyes tanulmányából nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi nevelés központi helyet foglal el a tanulók ismeretszerzésében és személyiségük nevelésében. Márpedig ha így van, a tanulók emberi-erkölcsi nevelésének is érdeke az, hogy ne terheljük meg őket elvonóképességüket messze meghaladó ismerethalmazok közlésével, mert csak így tudjuk elkerülni, hogy az általános iskolát végzett fiatalok között ne legyenek elég tekintélyes százaléokban az írni-olvasni alig-alig tudók. (Lásd Fábíán Pál közlését a 174. oldalon az iskolai helyesírás-tanítás visszaeséséről, vagy Szende Aladár megállapítását arról, hogy a jelenlegi iskolai tantervekben és követelményrendszerekben a szaktárgyak fogalomrendszere: „sok esetben túlméretezett”).

Mint köztudomású, a jelenlegi tanterv újítása az, hogy az első idegen nyelv (az orosz nyelv) tanítása már az általános iskola 4. osztályában elkezdődik. Sajnos, a tantervi előírások csak „elvétve említik az összevetést” a magyar és idegen nyelv közötti különbségek szemléltetésére. Pedig egyet kell érteni a kötet szerzőinek azzal a megállapításával, hogy a kontrasztív összehasonlítás mind az anyanyelvi képzésnek, mind pedig az idegen nyelvek tanításának hasznára válna. Az is kiderül nem egy tanulmányból, hogy az anyanyelvi képzést sok elavult, ma már korszerűtlen felfogás nehezíti. Ilyen az a hiány, hogy nem kap elég hangsúlyt az a tény, hogy a nyelvek egyenrangúak, és hogy anyanyelvünk szeretete, tisztelete nem csökkentheti a művelt emberben más népek nyelvének a megbecsülését. Hasonlóan ártalmas babona az anyanyelv olyan fetisizálása, ami szölamokban nyilvánul meg, és nem az anyanyelv alapos megismerésében és kifogástalan használatában. Aki a magyar nyelvet igazán nagyra becsüli, annak éppen azért mindenekelőtt anyanyelvi képzettségét kell megalapoznia és erősítenie. Többek között bármely idegen nyelv tökéletes elsajátításának ez az egyik nélkülözhetetlen feltétele. Aki ennek nincsen tudatában, figyelmen kívül hagyja az adott realitásokat. Ehhez a helytelen magatartáshoz hasonlít az a hibás gyakorlat, amely a magyartanításon egyoldalú irodalomtanítást ért, és a magyar nyelvtani, stilisztikai ismereteket és nyelvi képességeket másodrendűnek tartja. A magyartanításnak mindezekről a buktatóiról kielégítő eligazítást adnak a kötet szerzői, felvázolva a megoldási módokat is.

Külön fejezetet képeznek az ún. „bázis tanulmányok”. Ezekben az anyanyelvi nevelés olyan területeiről kapunk információkat, mint például az általános és alkalmazott nyelvészet, a történeti szemlélet, a grammatikai alapozaás, a szövegtaan, a hangtani kutatások újabb eredményei az anyanyelvi nevelés szemszögéből. Az egyes témakörök feldolgozása szinte önálló tanulmány rangú értéket képvisel. A szerzők között a már említetteken kívül találjuk Balázs János, Kálmán Béla, D. Mátaí Mária, Sebestyén Árpád, Wacha Imre, Nagy Ferenc, Szende Tamás nevét.

A „Nyelvészeti tanulmányok” és „Pedagógiai megalapozaás” című fejezetek — terjedelmük is arra utal — nem törekszenek teljességre. A témákat mélyrehatóan vizsgálják, mint például a kvantitatív nyelvészetaa oktatását vagy az anyanyelv személyiségformáló szerepét. Az itt felvetett kérdéscsoportok esetleg bővebb kifejtésre is igényt tarthatnának. Vonatkozik ez különösen a pedagógiai „megalapozaásra”. De azt hiszem, a kötet keretei nem nyújtottak lehetőséget a még bőségesebb feldolgozásra. A két fejezet az adott határok között így is színvonalas és igényes. Az anyanyelvi nevelés aspektusainak tágabb horizontjait jelzik a határdiszciplínák irányában. E fejezetek szerzői közül az eddigiekben nem említettük még Huszár Ágnes, Wacha Balázs, Szolga Sándor, Sebenyi Péterné és Bachát László nevét.

A „Kísérletek, felmérések, javaslatok” című, aránylag elég terjedelmes fejezet 13 szerzőnek és egy szerzői együttesnek a beszámolójából áll. A kötet tanulmányainak alapjául szolgáló, többéves, szerteágazó kísérleti-kutató munkából csupán egy-egy részletet, mintegy ízelítőt kapunk. Ezek az írások a téma néhány speciális részterületére is felhívják figyelmünket. Ilyenek például a köznyelvi kiejtés és a regionális nyelvhasználat viszonya,

az óvodai anyanyelvi nevelés, a beszédművelés, a tantárgyközi kapcsolatok, az anyanyelv és irodalom integrált oktatása stb. Az összkép, amit ezek az írások az egyetemközi anyanyelvi témabizottság kutatómunkájáról nyújtanak, igen jónak és megnyugtatónak látszik olyan szempontból, hogy a végzett munka alapos volt, és a levont következtetések az iskolai gyakorlat realitásaihoz és megvalósítható perspektíváihoz igazodnak. De egyben nyugtalanító is jó néhány megállapítás, következtetés, amelyek az érdekelteket további munkára, a feladatok teljesebb kidolgozására ösztönözhetik. (A fejezet szerzői között van Losonez Mihályné, Rónai Béla, Hangay Zoltán, B. Fejes Katalin, Szabó Géza, Király Lajos, Fülöp Lajos, Gráf Rezső és mások.)

Ha hiányérzetünk van a kötettel kapcsolatban, akkor ez abban nyilvánul meg, hogy a jelenleg használatban levő anyanyelvi tankönyvek értékeléséről nem kapunk jelzést. Pedig ez az a terület, ahol — meglátásom szerint — az arra hivatottak az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztését a legnyilvánvalóbb módon elhibázták. Viszont az érdekeltek figyelmét szeretném ismételten felhívni Szende Aladárnak a kötetben közölt „előterjesztésre” az anyanyelvi program továbbfejlesztése tárgyában. A szó legteljesebb értelmében jól megvalósítható tervezet ez arról, hogyan történjék iskoláinkban a jövő anyanyelvi képzésének a jelenleginél eredményesebb megvalósítása. Sokoldalúan előkészítve és megalapozva a kötet tanulmányai által, ez a tervezet a bátor előrelépés és józan realitás ötvözete, amely iskoláink minden típusának szempontjából figyelembe veszi a nagy tétet: a jövő nemzedékének magyar anyanyelvi kultúráját.

Bellyei László

Kádárné Fülöp Judit: Olvasás és kommunikáció. Egy szövegmegértés-vizsgálat tanulságai. Tantervelméleti füzetek 16. Országos Pedagógiai Intézet 1985. 171 oldal

Előljáróban azonnal meg kell állapítanunk, hogy nagyon fontos munkáról lesz szó az alábbiakban, amely a széles értelemben vett olvasástanítás hazai eredményességét felmérő, 1980-ban elvégzett vizsgálat adatait mutatja be, elméleti alapvetéssel és részletes elemzéssel, határozott, jól követhető gondolatmenettel.

Az olvasástanulás és- tanítás ma több szempontból is szükségszerűen témája néhány tudományágnak (ide tartozik a kommunikációelmélet, a nyelvészet, a pszichológia, a tantárgyelmélet és a tantárgypedagógia). Egyrészt a témakör nem megfelelő kidolgozottsága miatt — erre utal is a szerző, mindjárt az előszóban. Másrészt a gyakorlati eredmények, helyesebben az eredménytelenség a további munkát egyre erőteljesebben követelik. Harmadrészt a televíziós kultúra köztudomásúan veszélyezteti az olvasást és az írást, az ehhez (is) kapcsolódó számítógépes tevékenység pedig átalakítja, módosítja azt, új, részben még tisztázatlan igényeket vet föl. Ez utóbbi tényező egészen friss a hazai gyakorlatban, de az iskolás korosztályok között szinte már az egész országban hatással van. Negyedikként említhetjük az írásbeliségnek önmaga ellen irányuló támadását; az elsekélyesedést, a színvonalatlan érdekesség- és szenzációhajhászást, amely mind nagyobb méreteket ölt, különösen a fiataloknak szánt kiadványokban. E művek megdöbbentően nagy számban jutnak el az olvasókhoz.

Mindezzel kapcsolatban pontosítanunk kell a szerző egy summás megállapítását a 22. oldalon, mely szerint a drága könyv és újság csak szűk rétegek számára volt elérhető a 20. század elején, viszont ma a könyv általános fogyasztási cikk. A század elején az egyre növekvő városi lakosság elég nagy számban olvasott, főként persze újságot és ponyvát, de olvasott; itt az analfabétizmus is meglehetősen alacsony volt. Ugyanakkor mai éle-

tünkben egyáltalán nem általános fogyasztási cikk a könyv, részben az időhiány, ill. a létező funkcionális írástudatlanság és az igénytelenség miatt, részben a könyvtárak radikális emelkedése okán.

Az összes így felmerülő kérdésre természetesen nem válaszolhat egy 170 oldalas könyv, de számos, lényeges nehézséget fogalmaz meg artikuláltan, gondosan.

A három részből álló tanulmány első szakasza az olvasás fogalmának meghatározási kísérleteit foglalja össze. Nagyon indokoltan vezeti el olvasóját a szerző az olvasás fogalmának egyszerű, hétköznapi eszköz értelmezésétől a tágabb, de elmélyültebb olvasásfogalomig, melyben az olvasás összetett tevékenység: a nyelvi alapú dekódolás, az elemzés értelmezésbe csap át valamilyen meghatározott kommunikációs szituációban. E felfogás az ÉrtSz. *olvas* (és nem *olvasás!*) idézett szócikkéből is levezethető. Az olvasás tehát többtényezős folyamat: fiziológiai (percepciós), szorosabban vett nyelvi, gondolkodáslélektani és kommunikációs részből áll.

A szerző elsősorban az utolsó két tényezőt vizsgálja részletesebben a külföldi szakirodalom vázlatos ismertetésével. Könyvének bizonyos aránytalansága főként ebből ered. Az olvasástanulás kezdeti szakaszában például a jelölt — jel — jelentéskapcsolat tudatosítása megy végbe azáltal, hogy a jel hangalakját a betűalak váltja föl, így ebben a szakaszban az olvasás eszközfunkciója kerül egyértelműen előtérbe. A nyelvi tudatosulásnak igen fontos mozzanata ez. Az eszközjelleg később természetesen háttérbe szorul, automatizálódik, de a grammatikai és szövegszerkezetekben, a szavakban levő jelviszony továbbra is az olvasásnak központi eleme marad.

Az olvasásban jelen levő folyamatok nem tiszta elkülönítése és a nyelvi tényező háttérbe szorítása okozhatja többek között a hetedik fejezetben leírt bizonytalanságot, amely ma az olvasáspedagógiára jellemző. A korábbi évtizedekben az alsó tagozatos korosztályok az olvasás elemi készségei mellett elsősorban a szöveg nyelvi jelentésére összpontosítottak, míg a felső tagozatos évfolyamok az „információ keresésére” (53). Ahogy Kádárné Fülöp Judit írja, ez az arány mára fölbomlóban van, „a társadalom sürgető igényei” az utóbbi tevékenységet erőltetik minél kisebb korban már. Ennek egyértelmű jele pl. az alsó tagozatban is sűrűn felbukkanó teszt, ill. tesztkérdés műfaja. Így a nyelvi alapozás mind kisebb szerepet kap, s a hiányok a későbbiekben mutatkoznak meg. E folyamatot, melyet az alsó tagozat szakosodása kísér, semmiképpen nem lehet helyeselni, csak határozott megállításra és visszafordításra törekedhetünk.

„Az oktatási rendszer egyik válasza — írja a szerző — a célok, feladatok és követelmények racionalizálására, rendszerezésére való törekvés” (54). A *taxonómia* terminus alatt összefoglalt kísérletek azonban — többek között lélektani indíttatású egyoldalúságuk miatt — kevésbé meggyőzőek. Ezt a szerző is kénytelen megállapítani — az igazi válasz elmarad. Tanulságos viszont az általa kiemelt szilárd pont: „Mindezen kételyeink ellenére úgy véljük, hogy a szöveggel kapcsolatos feladatoknak van egy olyan tulajdonságuk, amelyik mind a tanítás, mind az ellenőrzés oldaláról szemlélve ugyanolyannak látszik: ez a szöveg, a kérdés és a kérdésre adandó válasz viszonya” (56).

Ez a lényeges megállapítás magában rejti a nyelvi és gondolkodáslélektani folyamatokat is. De az ezután következő fejtegetés megint csak a pszichológiai, interakciós összetevőkre összpontosít. A kérdésekre adandó válaszok kialakításakor észlelési és következtetési-értelmezési műveletekről beszél a szerző, de a kettő között levő nyelvi jellegű dekódolásról nem szól, holott anélkül nincs értelmezés. „A szöveg közvetlen jelentésének keresésekor nyelvi jeleket értelmezünk azért, hogy tartalmi információkat nyerjünk, a szöveg közvetett jelentésének keresésekor viszont a szöveg tartalmi információit értelmezzük” — mondja Kádárné Fülöp Judit, s e fogalmazásban kizárja a másodikként jelzett műveletből a nyelvi jelek értelmezését, pedig az nyilvánvalóan megelőzi ezt a fokozatot. A tartalmakat közvetítő nyelvi jel jelentése a nyelv része, a jel és annak ele-

mei: a hangsor és a jelentés nyelvi entitások. Mindenféle értelmezés a nyelvi megnyilvánulásnak, a szövegnek lineáris építkezéséből és globális összefüggéseiből, az egyes szavaknak, szerkezeteknek, mondatoknak a jelentéséből indul ki, s így, a konkrét nyelvi anyagra alapozva lehet közvetlen vagy közvetett tartalmakat kérdésre válaszként megfogalmazni.

A nyelvi szint nem pontos értéséről tanúskodik pl. az 57. oldal egyik megállapítása: a nem explicit tartalomra vonatkozó „feladatoknak ez a köre a gondolkodás struktúrájából adódó értelmezési módszerek segítségével hatol a szavak felszíni jelentése mögé”. E megállapítást több ponton ki lehet egészíteni: elsősorban nem egyszerűen szavakból áll a szöveg, de a mondat sem (ez a könyv egy más helyén pedig kimondatik). Nyelvi szempontból nem pontos a jelentés *felszíni* jelzője sem. S nem lehetünk bizonyosak mai tudásunk alapján abban, hogy az értelmezési módszert nem struktúrája-e valamilyen mértékben maga a nyelvi szerkezet, a szöveg éppúgy, mint a gondolkodás.

Az olvasás megértésének mérésekor az olvasandó szöveg a legkézzelfoghatóbb, legelemezhetőbb az összes tényező közül, s utána persze a szöveggel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok. Kádárné Fülöp Judit ugyan joggal említi, hogy nem lehet tudni: egy-egy válaszban mi származik magából a szövegből és mi a válaszadó általános tudásából, információiból. Azt viszont tudhatjuk, hogy a választ végső soron a szöveg mint nyelvi megnyilvánulás váltja ki. Ennek határozott leszögezésével a négyféle kérdés–válasz típus érthetőbb és használhatóbb lenne (57). A nyelvi komponens kihagyása vagy háttérbe szorítása később, az egyszer védelembe vett megértési mozzanatot akaratlanul is elértekteleníti.

A gondolkodáslélektan könyvbeli túlsúlya a negyedik fejezetben válik igazán egyértelművé. A szerző megemlíti, hogy a szöveg jelviszonyt fejez ki, igen bonyolultan, de azonnal tovább is lép, midőn megállapítja: „az olvasó szelektíven kezeli a szöveg információit, s . . . a válogatás csak részben indokolható a szöveg nyelvi és tartalmi jellemzőivel” (31). Ez természetesen igaz, ám a következő tétel újra csak távol tartja a nyelvi tényezőket a kísérleti pszichológia vizsgálódásai alapján: „általánossá vált az a felfogás, hogy a szöveg megértése összetett szellemi működés, amely észlelési, emlékezési és következtetési folyamatok dinamikus kölcsönhatásán alapszik”. S a mindezt összefoglaló szemantikai emlékezet definiálása elmarad. Így a következőkben ismertetett sémaelmélet is nyelvi vonatkozás nélkül szerepel, amelyet csak erősít „a séma nem nyelvi entitás” kijelentés (34).

Talán elfogultságnak tűnhet, hogy hiányérzetemet ilyen részletesen fejtettem ki. E magatartás nem csupán a hely szellemének kisugárzása — nem is kifejezetten nyelvészeti szakkönyvről van szó. Egyszerűen az összefüggések diktálják a nyelvi oldal taglalását, különösen akkor, amikor a mintegy másfél évtizede lendületesen fejlődő szövegtan eddigi eredményeire gondolunk.

Hasznos és szükséges összefoglalót kapunk viszont a kommunikációs helyzet és a gondolkodáslélektan közötti viszonyt feltérképező szakirodalomról és az olvasás percepciójának (főként a szemmozgásnak s az ebből eredő olvasási technikának) a vizsgálatáról.

A nyelvész szemszögéből különösen a szándékosan elrontott szövegek olvasói korrigálása tanulságos. E jelenségkörnek határozott nyelvi vonatkozásai vannak, így pl. a paronímia lélektani okai jobban leírhatók e szempont figyelembevételével.

A könyv második részében az olvasás vizsgálatának tantervelméleti és metodikai alapjairól van szó.

A szerző a közlési funkciókat Bühler ismert és elterjedt hármas osztályozása szerint sorolja föl. Ez a rendszer a lényegi különbségeket jól jelzi, de meggondolandó, hogy a Jakobson-féle hat funkció egy ilyen részletes és alapos vizsgálatban, ahol a szövegek különbsége igen fontos, nem lett volna-e hatékonyabb. Hiszen elméleti alapozáskor nem haszontalan a jól definiált részletesség.

Jól fogalmazza meg a szerző az olvasás négy alapvető funkcióját: a cselekvést, a tanulást, a kikapcsolódást szolgáló olvasás mind körülhatárolható kategóriák, s ilyen a negyedik is, megnevezésén azonban talán érdemes változtatni: a kapcsolatteremtés a többi funkcióra is jellemző. Itt a magas szellemi szintű olvasás a fő sajátosság, s ez a művészi és a tudományos szövegekre egyaránt érvényes.

Ezután szükségszerűen a szövegtípusokról kell szólnia a szerzőnek. Első megállapítását finomítani lehet: az írás nem mindig „maximálisan tudatos” szövegalkotó tevékenység. Bizonyítja ezt a fentebb már említett alacsony színvonalú írásművek tömege.

Kádárné Fülöp Judit W. Wash 1980-ban publikált retorikai tipológiáját alkalmazza a szövegtípusok elkülönítésére. A felsorolt négy típus meghatározása világos. Arról itt persze nem eshet szó, hogy minden írott szöveg belefér-e a négy valamelyikébe vagy azok vegyülékébe, bár a metaforikus kategórianevek elég tág határokat jelölnek ki.

A metaforizáló, tágitó jelleg teszi lehetővé a gondolkodáslélektani és szövegtani szempontok egyesítését. E mozzanat a mai szövegtan nagy kísérletének része, de nem feltétlenül eredményes eljárás: a különböző jellegű összetevők egybeomlásához vezethet — minden hasonlóság vagy egyezés ellenére is. A szöveg elemzésekor ugyanis struktúrárt rendelünk a szövegnek a nyelvi részéhez (ez egyes vélemények szerint nem a szöveg inherens része), és e struktúrát összefüggésbe hozzuk az ide vonatkozó valóságrészletek tényeivel, összefüggéseivel, másrészt a szövegalkotó gondolkodásával, gondolatszerkezetével és a befogadó dekódoló, feldolgozó tevékenységével. (Hogy melyik milyen szerepet játszik a szövegalkotásban és- megértésben, azt ma még nem látjuk világosan). Ezek a külön vonatkozások nincsenek a könyvben kifejtve (itt talán nem is lenne szükség rá), de megemlítésük föltétlen szükséges.

Érdekes, hogy a megértési folyamat időbeli lejátszódása kevésbé van kiemelve, azaz nem esik szó az értelmező munka végéről, ill. esetleges további folytatásáról. Az itt tárgyalt felmérés konkrét időhatárt jelölt ki a tanulóknak a válaszadásra, viszont tudjuk, hogy vannak olyan szövegtípusok, amelyek többszöri olvasást, hosszabb feldolgozást igényelnek.

Mindezek megjegyzésével együtt az iskolai szövegműfajok tipológiája táblázatban összefoglalva (52) a könyv harmadik részében tárgyalt felméréshez jó, áttekinthető és használható alapot ad — s más, az olvasás elméletével és tanításával foglalkozó munkához is.

A könyv harmadik, legtestesebb része magának a felmérésnek az ismertetése és értékelése. Pontos és részletes beszámolót kapunk e munkáról, amely a 4. és 8. osztályosok között vizsgálta a szövegmegértés képességét, néma olvasással megoldandó feladatokkal.

A vizsgálatra használt szövegeket helyes szempontok szerint válogatták, rövid, összefüggő és sokféle témakörű szövegeket kapott a felmérésben részt vevő 3364 általános iskolai tanuló. Talán csupán a szövegek túl nagy száma okozott gondot. Ezen némi manipuláló átrendezés segített ugyan (l. az Alminták c. részt a 66. oldalon), de nem lehetetlen, hogy a 25, ill. 27 szöveg és a 101, ill. 113 feladat sok volt a kiválasztott tanulóknak három órába zsúfolva.

A tanulók kijelölését az arányos területi eloszlás elve vezérelte. S igaza van a szerzőnek a tekintetben, hogy az itt tárgyalt országos, reprezentatív felmérés szempontjából a rétegek közötti különbségek „nem látszottak jelentősnek” (68), ám abban már kevésbé adhatunk neki igazat, hogy a társadalmi rétegződés szerinti különbségek csökkentek volna. Ha igen, úgy ez — sajnos — lefelé nivellálódás volt. Nincsenek ugyan saját felméréseim, de tapasztalataim (és másokéi is) azt mutatják, hogy óriási különbségek alakulnak ki az olvasástudásban egy iskolai osztályon belül is, elsősorban az egyéni képességeknek és a családi, szűkebb kulturális környezetnek megfelelően. Az úgynevezett hátrányos helyzet például ebben az anyagiakban nem mérhető jelenségben is megmutatkozik. E

megállapítás ma már szinte közhelynek tűnik. Ugyanakkor az ingerszegény környezet megjelenési helyéről, a funkcionális analfabéták rétegenkénti gyakoriságáról elég keveset tudunk. Holott a helyzet javítása csak a lemaradó rétegek pontos bemérésével és megcélzásával történhet.

A szövegeket, ill. a tanulói válaszokat a könyv második részében közölt szempontok szerint dolgozza föl a szerző. A részletes és önmagáért szóló értékelésből két gondolat-kört emelnék ki.

Az egyik mindjárt az első, összesítő összesítő adattáblázatból következik, s a szerző később maga is értelmezi a számokat. „Ha a szakorodalmában az optimális elsajátítás szintjeként» megjelölt 80%-os teljesítményt tekintjük küszöbértéknek, akkor kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy az alsó tagozatból jövőeknek mindössze egy tizede hozza magával az önálló olvasásnak olyan képességét, amelyre a felső tagozatos pedagógia (és tankönyvirodalom) építeni szeretne”. Ez a felmérés egyik legkeményebb számadata, s az ehhez kapcsolódó másik azt mutatja, hogy „40%-os teljesítményküszöbig(!) kell lemnünk ahhoz, hogy a tanulók túlnyomó többségét (kb. 80%-át) áteresztő szűrőt kapjunk”. Egyértelmű, hogy ez az adat (mely a nyolcadikosoknál 40%, ill. 60%-os küszöb) egyrészt az olvasástanítás súlyos gondjait jelzi, másrészt a rétegződésbeli különbségekre is önkéntelenül ráirányítja a figyelmet: kiből állhat a 10% és kiből a 90% a negyedikesnél. S jöllehet a többi, lebontott adat feldolgozása árnyaltabb képet ad, a lényegen ez aligha változtat: a negyedikesek és a nyolcadikosok csak a korosztályukhoz mérve is egyszerű szerkezetű, sekélyes gondolatiságú szövegekkel birkóznak meg gond nélkül — „igazat” adva a szórakoztató irodalom gyárosainak. S nem tartom valószínűnek, hogy 1980 óta lényeges változás állt volna be. A globális olvasástanítási módszer bevezetés némi zavart s bizonyos ellenállást váltott ki. A mai helyzetről, a módszerek arányairól nincsen pontos képünk.

A másik megszívlelendő gondolat látszólag ellentmond az előbb kifejtetteknek. „A két kecske” c. verses mese kapcsán ugyanis kétségek merülhetnek föl: vajon az olvasmány megértését ellenőrző kérdések mennyire jók, mennyire mérik valóban a megértést. A La Fontaine-meséhez négy kérdés kapcsolódik, mindegyik tetsztkérdés, tehát választani kell variánsok között. Az első két kérdésre igaz — nem igaz választ lehet adni. A két kérdés összefügg egymással, a válaszadás nem túl nehéz. A harmadik kérdés a két kecske fő tulajdonságára kérdez rá. Öt jelző kell választani. Itt már nagyobb volt a szóródás, a helyes *csökönyös* választ kevesebb mint 50% adta csupán. A zavart az öt jelző értelmezési nehézsége és a köztük való különbségtéves nem könnyű volta okozhatta. A *csökönyös*-höz ugyanis igen közel áll a *kitartó* jelző (ez kapta a második legnagyobb szavazati arányt a negyedikesektől), s a jelek szerint a finom különbségtévesre (ésszerű — ésszerűtlen) ilyen áttételes formában még nem volt képes ez a korosztály. A negyedik kérdés végül nyilvánvalóvá teszi az ilyen típus ide nem illő voltát. „Mi a mese tanulsága?” — ez a kérdés, s a megfelelő választ öt közmondás közül kell kiválasztani. Kádárné Fülöp Judit némi-képp csodálkozik, hogy a kérdés nem érte el célját, a helyes „okos enged, számár szenved” megoldást csak 32,6% választotta. A szerző szerint a közmondások az „alapszókincs köréhez tartoznak” (113), s így a sémák alapján értelmezhetők. A nyelvi szempontot figyelembe véve megmagyarázató a sikertelenség oka: nemcsak maga a szöveg elvonatkoztatás, hanem a válaszlehetőségek is azok. A mai gyerekek a klasszikus magyar közmondásokat — legyünk őszinték — leginkább az iskolában tanulják meg, s negyedikes korban még aligha alkotják azok aktív szókincsük részét (nagyobb részüknek valószínűleg később sem). Így az öt válaszlehetőséget külön-külön dekódolni kellett először, megfejteni és értelmezni, és ez a közmondások esetén a tömör szerkezet miatt igen nehéz feladat előzetes információk nélkül. E válaszsor értékelése akkor lenne reális, ha ugyanerre a kérdésre köznyelven megfogalmazott válaszlehetőségek közül jelölhette volna ki a helyes

választ egy kontroll csoport. Tehát a helyes megoldások alacsony százaléka nem feltétlenül a „differentiálatlan fogalmakról árulkodik”, hanem tartalmazza a korhoz és tudáshoz nem alkalmazkodó kérdésfeltevést is. Mennyivel árnyaltabb, élettel telibb világról tanúskodik, mennyivel pontosabb és értelmezhetőbb képet ad a könyv végén említett másik felmérés, amelyben fogalmazást, ill. annak részletét kapjuk válaszként. Ez esetben ugyan korlátként a kifejezés, a nyelvi artikuláció határai működnek, de ez végső soron összefügg az olvasástudással.

Összefoglalásul azt állapíthatjuk meg, hogy nagyon hasznos és nagyon fontos könyvet tett le asztalunkra Kádárné Fülöp Judit az olvasás mai hazai állapotáról. Megjegyzéseimet nem a bírálathoz, hanem a hozzáadás, a tovább gondolás szándéka készítette. S ez a munka egyik fő érdeme az informativitás mellett: további kutatásra serkent mindenkit, aki az olvasástanítással foglalkozik. A könyv az elméleti és metodikai összefoglaló után a szövegmegértést felmérő vizsgálatot mutatja be részletesen. Az adatokat árnyaltan értelmezi, az adatok mögött megbúvó okokat azonban már nem firtatja — ez nem is az ő feladata, hiszen több szakma összefogására és hatékony munkájára van szükség annak érdekében, hogy a felnövekvő nemzedékek jobban tudjanak hazánkban olvasni. Reméljük, a nagyon várt eredmény nem marad el.

Tolcsvai Nagy Gábor

Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 77 oldal

Heltainé könyve egy újabban kifejlődött stilisztikai műfajt képvisel. A vizsgálatok középpontjában egy író stílusa áll, a tényleges vizsgálatok pedig a rá jellemző stílusesszéközök feltárását és minősítését jelentik. Más szemszögből nézve úgy is mondhatnánk, hogy a stilisztikai minősítésnek nevezhető tanulmánytípus anyaga nem egy nyelv egésze, hanem egy író nyelvkincse. E műfaj tényleges értékeit nem tagadhatjuk. Ahol mégis baj van vele, az nem magából a tanulmánytípusból fakad, hanem értelmezéséből, főleg más műfajok irányában való átértelmezésből, összekeveréséből, itt-ott pedig a velejáró módszertani tisztázatlanságból. Érdemes lenne ezzel a kérdéssel részletesebben is foglalkozni, hisz kellő elméleti megvilágítása csak hasznára válhatna a magyar stilisztikának. Mindezt azért jegyeztem meg itt, hogy ezzel betájoljam az ismertetendő könyv tárgykörét, jellegét, másrészt viszont, hogy megfelelő árnyalással világosabban körülhatároljam Heltainé munkáját, s így sajátosságait és értékeit jobban szemügyre vehessük.

Könyve célját a szerző abban látja, hogy Sinka István balladaköltői stílusát jellemezze, megkülönböztető sajátosságait kiemelve, az ezeket alakító eszközöket felfedje és minősítse. A cél megfogalmazásában használt egyik-másik műszó kifogásolható. Ezek rendszerint elfogadható, pontosabban helyes jelentésben használt, egyértelmű műszavak szinonimáiként szerepelnek, például a *stíluskritika* mellett a *stíluselemzés*. Ez utóbbi azért kifogásolható itt, mert egy más jelentést, az irodalmi művek stílusának az elemzését is idetársítja, holott itt Sinka egyéni balladaköltői stílusának a vizsgálatára utal vele a szerző (a balladák stílusának az „elemzése” később kerül szóba). Hasonló a helyzet a *nyelv* és a *stílus* egymás mellett való szerepeltetésével. Jó lett volna a kettő közötti különbséget megemlíteni. Nem egymás mellett szerepel viszont a *műelemzés*, *verselemzés* és egy idekapcsolódó körülírás: „egy versnek egy adott szempontból való elemzése” (14). Óhatatlanul is felmerül az a kérdés, hogy vajon mind a három ugyanazt jelenti-e. S hogy az idézett körülírásban az „egy adott szempont” tulajdonképpen mit jelent? Egy versnek egy más szempontú, más módszerű elemzését? Vagy pedig — ahogy sejteni lehet —

egy stílárís jelenség funkciói szempontjából való vizsgálatát. Ez utóbbi „művelet” viszont nem tekinthető verselemzésnek. Szerencsére a tényleges helyzet, ahogy erről a Műelemzések című fejezet tájékoztat, ebből a szempontból nem kifogásolható.

A könyv tárgyalásrendje jó. Érdekes számba vennünk a könyv felépítését. Az előszó jellegű, a célt jelző fejezetet öt nagyobb követi (nem a fejezetek címét, hanem témáját jelzem): 1. Sinka egyéni stílusának forrásai, 2. a Balladáskönyv jellegzetességei (a mesélő alaphangnem, képek, tájszók, párhuzamosságok), 3. műelemzések (két eltérő típust képviselő ballada elemzése), 4. a balladák nyelvi, stilisztikai és műfaji sajátosságai, 5. összegezés.

A legjobban sikerült fejezet egyben a legterjedelmesebb: a Balladáskönyvnek mint összefüggő szövegnek a vizsgálata. Nemcsak azért jól sikerült, mert a szerző megfigyelései igazak, jól megalapozottak, hanem azért is, mert figyelemmel van nyilvánvaló összefüggésekre, például arra, hogy a hasonlatokban a táj és az ember kapcsolata tükröződik, vagy hogy a Sinka stílusára oly annyira jellemző párhuzamosság a balladák idősíkjából, az időbeli elrendeződésből adódik.

Tüzetes vizsgálataiból megtudjuk, hogy Sinka verseiben a stílárís tömörség a nominális stílusból fakad, amit a szerző a halmozással kapcsol össze, azzal, hogy gyakori eljárás a főnév halmozása, és hogy ilyen esetekben a kapcsoló elemek, a kötőszók elmaradnak. További sajátos vonásnak tekinti a rámutatást, azt, hogy Sinka a mellérendelő mondatok közötti viszonyt (határozószóval, rágos főnévvel vagy névutós főnévvel való) rámutatással fejezi ki. A mellérendelő mondatok túlsúlyáról is szól. A gyakori mellérendelő mondatok a gondolatláncnak nevezett tartalmi elemnek vannak alárendelve. Ez vezeti el aztán a szerzőt a gondolatritmus, a gondolat- és mondatpárhuzamosság tárgyalásáig.

Ilyen alapon jut el a szerző jelentős következtetésekhez, mindenekelőtt ahhoz a megállapításhoz, hogy Sinka nyelvének mágikus ereje van, emiatt erőteljesebb, mint a népies kortársaké. S megtudjuk azt is, hogy verseiben a vártnál jóval kevesebb a tájnyelvi elem. Kiemelendő megállapítása a szerzőnek az is, hogy verseiben Sinka a népballada képi világát és egyáltalán a nyelvét megújítja, és személyes jellegűvé teszi.

Örvendetes továbbá, hogy a szerző Sinka stílústörténeti beágyazásáról sem feledkezik meg. Legalábbis erre utal az a mindenféleképpen helyes állítása, hogy Sinka a parasztsballadákra alapuló „szimbolikus jellegű népi mitologizmust fejlesztett ki” (47), ami teljesen egybehangzik a stílústörténeteszek különböző irányzatkombinációkra utaló észrevételeivel, például azzal, hogy Sinka képei parasztxpresszionizmusra vagy pedig mágikus vagy még inkább népi szürrealizmusra utalnak.

Az elemzésekről szintén elismerőleg nyilatkozhatunk. Róluk szólva azt az abszurdnak tűnő tényt szeretném jelezni, hogy többet érnek, többet adnak, mint amennyit a szerző szándéka, legalábbis ennek egy megfogalmazása sejtet: „Sinka jellegzetes stílus-eszközeit kívánom bemutatni együttes megjelenésükben” (53). Ez és ennyi nem a műelemzés tárgya, szintje, de amit a szerző ettől eltérően, sőt ennek ellenére ad, az igen. Amit a szándék jelez, nem más, nem több, mint egy vers kontextusában végzett minősítővizsgálat: a szóban forgó nyelvi elemek stílárís értékének, funkcióinak a megállapítása. Hogy ez a vizsgálat egy vers szövegéhez kötődik, attól a stilisztikai minősítés még nem lesz műelemzés. Minden bizonnyal a szerzőnek a sokféle tényező, sokféle összefüggés feltárására való igyekezete mentette meg attól, hogy ebbe a hibába essék. Az persze vitatható, hogy épp ez az elemzési mód lenne a legjobb, a legproduktívabb, vagy hogy miképpen lehetett volna még jobban eljárni, még többet adni, de az nem tagadható — és itt most ezen van a hangsúly —, hogy amit a szerző műelemzésként ad, az valóban annak tekinthető.

Annak tekinthető elsősorban azért, mert ha nem is említi, mégis jól kivehető, hogy számol az irodalmi mű komplexitásával, sőt azzal is, hogy a mű egységes egész. És elem-

zéseit ehhez a jelleghez, ehhez a minőséghez igazítja. Azaz figyelemmel van többek között a vers tartalmára, arra, hogy milyen jelentésrétegei vannak, hogy miben is áll a valóságra való vonatkozása. Ehhez kapcsolódik a képiség vizsgálata, valamint a kulcssorok értelmezése. Nem feledkezik meg a szerkezeti tagolódásról sem. És érdekes észrevételei vannak a szövegszövegről. Céljának megfelelően nyilván részletesen elemzi előfordulásuk sorrendjében a stílusesszövegeket. Itt nemegyszer olyan elemek vagy még inkább a stíluselemek olyan vonatkozásai is szóba kerülnek, amelyek a valóság megjelenítésének eszközei (tehát az irodalmi mű egy nagyon fontos rétegét, szintjét alkotják). Figyelemreméltó műfaji minősítéseket is olvashatunk. És sikerültnek tarthatjuk az elemzések eredményeinek összegezését.

A műfaji minősítések vezetnek el a szerzőt annak a kérdésnek a felvetéséhez, hogy „balladák-e egyáltalán Sinka szóban forgó költeményei?” (68). Figyelemreméltó a kérdésre adott felelet (amit a szerző a szükséges taglalás után meggyőző érvek alapján fogalmaz meg): nem népballadák, nem is a népballadák kései változatai, hanem a népballadákra alapuló személyes műfajt alkotnak, amelyet épp ezért a szerző „személyes balladának” nevez.

A könyv tartalmának ismertetése, értékelése után szólnom kell egy formai kérdésről, a bibliográfiai jelzésekről, olyasmiről, ami végső fokon nem a szerző találmánya, éppen ezért nem is az ő hibája. Megjegyzésemet kérdésként fogalmazom meg: Vajon nem zavaró-e az, hogy (1) a könyveket címük rövidítésével tünteti fel, (2) a folyóiratokban megjelent tanulmányok általában cím nélkül szerepelnek, (3) a folyóiratcikkek esetében az oly fontos adatot jelző év helyett az évfolyamot jelöli, és arra a ma már nehézkesnek tekinthető római számmal utal (az irodalmi folyóiratok esetében viszont az évet és a számot szerepelteti)? Oly sok jó, könnyen kezelhető és világosan eligazító bibliográfiai jelzésrendszer van. Érdemes lett volna valamelyiket a sok közül átvenni és annak megfelelően eljárni.

Mindent egybevetve elmondhatjuk, hogy Heltainé könyve értékes munka. Módszertani szempontból mindenekelőtt az dicsérendő benne, hogy a stíluselemek mellett figyelemmel van a közvetlen meghatározó tényezőkre, a költő világára és egyáltalán az irodalomtörténeti vonatkozásokra. Úgy is mondhatnánk, hogy mindarra, ami az újabban egyre többet hangoztatott monista elvből következik, amire Szegedy-Maszácz Mihály a világkép és stílus egységének elvével utal.

A szerző következtetéseivel egyetérthetünk. Az elért eredmények jók, és arról tájékoztatnak, hogy érdemes volt Sinka stílusával foglalkozni. Heltainé kutatómunkájának kétségtől pozitív eredménye az, hogy ma többet tudunk Sinka költészetéről, mint azelőtt.

Szabó Zoltán

Paczolay Gyula: Magyar—észt—német—angol—finn—latin közmondások és szólások cseremisiz és zürjén függelékekkel. Második, bővített kiadás. VEAB. [= MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság. Veszprém, 1987. 300 oldal

Az 1985-ben a zürjén (komi) fővárosban, Sziktivkarban megrendezett hatodik Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére egy 273 oldalas szólás- és közmondásgyűjtemény jelent meg Veszprémben Paczolay Gyula tollából a következő címmel: „Magyar—észt közmondások és szólások német, angol és latin megfelelőikkel”. A kötet méltán keltett feltűnést. Szerzője nem céhbéli filológus, hanem a fizika törvényei alapján a kémiai jelenségek okait, magyarázatát és összefüggéseit kutató tudományágnak, a fizikai kémiának a tudós tanára a veszprémi Vegyipari Egyetemen (1962-ben „Az anódos árameloszlás

egyenletessége felsőtűskés alumínium elektrolizáló kádakban” című értekezéssel nyerte el a műszaki tudomány kandidátusa fokozatot), aki hivatali teendőinek ellátása után, nemes kedvtelésből foglalkozik szólás- és közmondáskutatással, reá áldozva szabad idejének, energiájának és jövedelmének java részét. Némely tekintetben bizonyos fokig Szily Kálmánra (1838–1924) emlékeztet, aki előbb — műegyetemi tanár lévén — a természettudományi szaknyelv magyarosításán dolgozott, majd — állásáról lemondva — megalkotta a Magyar Nyelvújítás Szótárát, megalapította a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, és szerkesztette e Társaság folyóiratát, a Magyar Nyelvet.

Az 1985. évi Paczolay-kötethez Bereczki Gábor írt rövid, de velős előszót. Érdeemes felidéznünk néhány gondolatát: „Ha az észtet a magyarral egybevetjük, ezt rendszerint azért tesszük, hogy mindkét nyelvnek valamilyen ősi sajátosságára derítsünk fényt. Paczolay Gyulát nem ez a cél vezette az észt és a magyar közmondások, szólások gyűjteményének összeállításakor, hiszen ezek nem az évezredek homályába vesző korokból származnak, hanem legtöbbjük az utóbbi évezred során — sőt egyikük-másikuk a legutóbbi évtizedekben — vált mindkét nép kultúrájának részévé. Arról vallanak ezek a közmondások és szólások, hogy mit sajátított el mindkét nép az európai műveltségéből, s ez hasznos tanulsággal szolgál nemcsak a kutatók, de minden művelt ember számára. — A német, angol, latin párhuzamok szolgáltatják a háttérrel. A német azért különösen fontos itt, mert az európai kultúra jelentős mértékben német csatornákon át jutott el mindkét néphez. A latin egyrészt a közmondások, szólások régiségét demonstrálja, másrészt — ha a példa a Bibliából való — azt mutatja, hogy mivel gazdagított bennünket Kelet bölcsesége. — A gyűjtemény arra is jó példákat nyújt, hogy az egyes népek nem mechanikusan tanulnak egymástól, hanem saját körülményeikhez, szemléletükhöz idomítják a tanultakat. A magyar szerint az alma nem esik messze a fájától, északi rokonainknál a fenyőtoboz nem teszi ugyanezt. Mi azt mondjuk: Lassan járj, tovább érsz; a tengerrel nap mint nap kapcsolatba kerülő észt viszont így alakítja a közmondást: Ha lassan evezel, tovább érsz.”

Az 1985 nyarán 400 példányban megjelent kötet rövid idő alatt elfogyott. A szerzőnek sikerült elérnie, hogy a szükségessé vált második kiadás ne változatlan formában ismétlje meg az első kiadást, hanem annál bővebb és tökéletesebb legyen.

A második kiadás főleg a következőkben tér el az elsőől: 1. Gazdagabb 33 új tétellel. Az első kiadásban a számozott tételek mennyisége 624, a másodikban $624 + 13$ (A, illetőleg B jelzéssel beillesztve a vezérszó szerinti betűrendi helyre) = 657. — 2. A magyar anyagba bekerült jónéhány régi, XVI. sz.-i közmondás. Ezek egy része ma is megtalálható nyelvjárási gyűjteményekben, de a többi teljesen feledésbe merült. — 3. Kissé bővült a német anyag, és kigyomlálódott belőle az első kiadás több hibája, amely a sietségből adódott. — 4. Finn és zürjén megfelelőikkel egészült ki. — 5. Jóval több lett a görög megfelelő. (A görögöt talán már a címben is fel lehetett volna tüntetni.) — 6. Lényegesen kibővült a tételek végén az egyes közmondásokra vonatkozó irodalom. — 7. Magyar nyelvű bevezetéssel bővült. Az első kiadásban a bevezetés csak angolul volt olvasható. — 8. Angol szömutatóval bővült. (Az első kiadásnak csupán észt szömutatója volt.) — 9. A konkordanciák közé bekerült Matti Kuusi és munkatársai „Proverbia Septentrionalia” (Helsinki, 1985.) című gyűjteménye. — 10. Tipográfiai kiállítása igényesebb, mint az első kiadásé volt. Igaz, megemelkedett az ára is: 250 Ft, szemben az első kiadás 80 Ft-os árával.

Amint a Nyr. (109: 129–39) olvasói értesülhettek róla, Paczolay Gyulának egy újabb nagy munkája is megjelenőben van. Összehasonlító szólás- és közmondástárát készített nyelvtörténeti adatokkal. Egy ilyen gyűjteményre már csak azért is nagy szükség van, mert a magyar közmondásokat a nemzetközi parömiológiai szakirodalom nem ismeri, hiszen nincsen olyan szólás- és közmondástár, amely egy-egy magyar közmondás

pontos fordítását is tartalmazná valamelyik idegen nyelven. De feltűnően hézagos és pontatlan a közmondásaink hazai történetére vonatkozó irodalom is. A tervek szerint Paczolay szólás- és közmondástárában mintegy 1500 magyar közmondás lesz megtalálható. A magyar szöveget annak pontos angol fordítása követi. A szólás- és közmondástár vezérnyelve azonban nem a magyar lesz, hanem egy világnyelv, az angol. Ennek megfelelően a sorszámozott tételekben az első helyen a magyar közmondásnak értelmeiben megfelelő angol közmondás áll. Az összehasonlító anyagban szerepel még a német, az olasz, a lengyel és — angol fordítással — az észt. Indokolt esetben más nyelvű, például francia vagy török megfelelő is bekerülhet a gyűjteménybe, ha a magyar közmondás erre vezethető vissza. Ezért szerepel a gyűjteményben az *A pontosság a királyok udvariassága* közmondásnak a francia, az *A kutya ugat, a karaván halad* közmondásnak pedig a török megfelelője. Nemzetköziség tekintetében a feldolgozott magyar közmondások jelentős hányada az európai nyelvek közös közmondáskincsének a szerves része: többé-kevésbé hasonló alakban megfelelője van majdnem valamennyi európai nyelvben. Egyebek között ilyen az *Egy fecske nem csinál nyarat*; *Ajándék lónak ne nézd a fogát*; *Más szemében a szálkát is meglátja, a magáéban a gerendát sem*; *Az idő pénz*; *A falnak is füle van*; stb. Némely közmondásunknak viszont kelet-európai rokonsága van; ilyen pl. a *Kutyából nem lesz szalonna*; *Jön még kutyára dér*; *Kibújik a szög a szálkból*; stb.

De szerepel Paczolay további munkatervében egy „One Hundred European Proverbs” című, angol nyelvű tudományos kiadvány is, amely a legszélesebb körben ismert száz közmondást és szólást foglalja magában lehetőleg minél több európai és Európa-széli nyelven, sőt esetleg (ha van ilyen párhuzam) kínaiul és japánul is. A feldolgozott nyelvek száma ötvenöt. Az elterjedtebb nyelveken kívül olyan „kis” nyelvek is közte vannak, mint az albán, cigány, eszperantó, fríz, grúz, lív, máltai, örmény, provanszál, rétoromán, skót gael, vepsz, vót stb. A kötethez Wolfgang Mieder professzor (The University of Vermont), a Proverbium (Yearbook of International Proverb Scholarship) szerkesztője fog előszót írni.

Őszinte elismeréssel adózom Paczolay Gyula odaadással végzett munkásságának. Nagyra értékelem eredményeit. Meg vagyok róla győződve, hogy még nagyszámú értékes. hézagpótló munkával fogja az O. Nagy Gábor tragikus halála óta nálunk csak kevesektől művelt szólás- és közmondáskutatást gazdagítani.

Kiss Lajos

Büky Béla: A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban.
Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 189 [+1] oldal + 1 térképmelléklet.

A magyar lélektan története nem bővelkedik sem részlettanulmányokban, sem összefoglaló művekben. Ezért is öröndetes, hogy Büky Béla vállatóra fogta a pszichikumra vonatkozó magyar szókincsnek egy korai rétegét, gazdagítva onomasziológiai irodamunkát.

Ez a réteg az ún. Huszita Biblia (ezentúl: HtB.) szókészletének idevágó része.

Ennek földolgozását Büky azért is fontosnak találja, mert úgy véli, hogy a magyarság ősvallásának eltűnésével a pszichikumra vonatkozó szókészlet is elszegényedett, és e számbeli csökkenés egyetlen széles sávú ellenáramlata — szerinte — a bibliafordítás (25—6). (A szerzőnek talán még lesz alkalmja elgondolását az etnográfia, az etnológia és a vallástörténet nagy irodalma alapján támogatni vagy módosítani.) Büky egyfelől korlátozta anyaggyűjtését, másfelől bővítette. Korlátozta, mert „egyelőre csak magára a pszichikumra és leglényegesebb összetevőinek megnevezésére vonatkozó adatokat” cédláza ki a HtB.-ből, sőt mint írja: e leszűkített gyűjtési kört még azzal is tovább határolta,

hogy csak a névszói alakokat vette tekintetbe (51). De másfelől bővítette: kereste a vizsgált anyagban az ősi pszichikai képzetek nyomait (101–3), és szólt a HtB. szó- és kifejezőkészségének a korábbi magyar nyelvelmékek hasonló anyagához való viszonyáról (103–5), sőt kitekintett a tárgyalt történeti pszichológiai szó- és kifejezőkészség továbbélésére is (138–53).

A munkának legbecsesebb része a dolgozat törzse: „A feldolgozott történeti-pszichológiai adatok értékelése” (51–137). Az adatok szótári felsorolása mintegy ötven lapot foglal el (52–100), ezt követi a fent már említett két szakasz (101–5), majd egy hosszabb rész következik: „A HtB. pszichikumra és elemeire vonatkozó szó- és kifejezőkészségének közvetlen bemutatása” (106–35); a törzsanyagot „A pszichikumra vonatkozó szókészlet módosulásának egy alapvető fejlődési irányzatát”-ról szóló lapok zárják be.

A „szótári felsorolásban” voltaképpen szócikkek vannak, egyik-másik több lapra terjed. A szócikkek felépítése: latin jelentés, ennek magyar megfelelője a HtB.-ban; a magyar szó értelmezése(i), az egyes értelmezéseknél HtB.-beli példa, illetőleg példák szövegkörnyezettel s az idézett szövegrész latinjával; néha egy-egy kifejezést a görög vagy héber Bibliából is idéz a szerző.

Az adatok értelmezésével, Büky Bélának e nagy munkájával általában egyetértek. Megemlítek azonban egy jelentős eltérést kettőnk értelmezése között.

A szerző a BécsiK. (113/Bar 6, 41) *indolat* szavának 'ingerfelvevő képesség' értelmet tulajdonít (80). Ennek a jelentésnek szerinte szerepe van az *indulat* fn. mai értelmének kialakulásában: „Jelentése a BécsiK.-ban érzékelő képesség”, Froniusnál pedig 'érzelem, érzelmi állapot'. Nem meglepő, hogy az érzékelést kifejező jelentéskör az idők folyamán az 'érzelem' jelentéstartomány felé közeledett, hiszen a mai értelemben vett *indulat*-ról a kézikönyvek elmondják, hogy ez általában valamilyen megismerési folyamat (pl. érzékelés, felismerés stb.) nyomán hirtelen, robbanásszerűen lép fel, tehát ma is felismerhető az érzékelés és az indulatnak minősíthető emóciók közötti szoros kapcsolat” (146). — Nézetem szerint nem szükséges az *indulat* jelentésfejlődésébe beiktatni az 'érzékelő képesség' fogalmát, hiszen a mozgás képzetéből (bizonyára többé-kevésbé közvetlenül) levezethető az 'emóció' jelentés; gondoljunk a német *Gemütsbewegung*-ra vagy az *emóció* nemzetközi szóra, amely végeredményében a latin *motio* főnévből, illetőleg a *movere* igéből származik; a latin *motio* a PPBl. szerint a. m. 'Mozgás, Ingadozás', *animi motio* pedig: 'Indulat'; ugyancsak a PPBl.-ben a latin *motus* főnévnek az értelme 'Mozgás, Indulás', a *motus animi*-nek meg: 'Indulatosság'. Jómagam úgy vélem, hogy a BécsiK. idézett helyén a „ki nem vall indolatot” kifejezés annyit jelent, mint 'akinek nincs mozgása, aki képtelen mozogni'. A szöveg latinját — „quasi possint sentire qui non habent motum” — Káldi így magyarázza: „mint-ha érezhetnének a'kik meg nem mozdúlnak”; a Bibliában bálványokról van szó, akiknek mozdulatlanságát, élettelenységét Bar 6, 26 élénken szemlélteti.

A számos tanulságos szócikkből csak néhányra utalunk: *cor* = *szív*, 3. jelentése: 'a lelki tartalmak és adottságok együttese'; *cor* = *jön*, jelentése ugyanaz; *intellectus* = *értelem* '(helyes módon való) gondolkodás képessége, illetve ez mint adottság'; *mens* = *elme* 1. 'a lélek értelmi adottságainak és tartalmainak összessége; ész, értelem', 2. 'józan ítélőképesség', 3. 'szándék, akarat'; *sensus* = *értelem* 1. 'érzelemvilág, érzésvilág', 2. 'szellemi képesség, gondolkodó képesség', 3. '(szónak, beszédnek) jelentése'; *sensus* = *érzelem* 'érzékelés, érzékelő képesség'.

A 106.-tól a 135. oldalig terjedő részben Büky a vizsgált szó- és kifejezőkészséget lélektani szempontból csoportosítja: a pszichikum egészét jelölő szavak, a jellem, az érzékelés, a figyelem, az emlékezés és felejtés, a tanulás, a képzelet, az értelem, gondolat és gondolkodás, az érzelem, az akarati cselekvés, a tehetség és adottság, a lelki egyensúlyhiány állapota, kóros elmeállapotok, végül a különleges lelki folyamatok és lelkiállapotok megnevezései.

Az értelem, gondolat és gondolkodás című alfejezetben írja a szerző a beszédről: „Akár isteni behatásnak tekintették is a beszédet, akár a fogalmak jelölőinek, a beszéd jelensége a HtB. korában mindenképpen sokkal szentebb, sokkal nagyobb tisztelettel körülvett megnyilvánulás volt, mint jelenleg” (127). Itt utalok arra a cikkre, amelyet Jürgen Rausch írt a nyelv mai „degradálódásáról” (Muttersprache 70 [1960.]: 66–72).

Helyes, hogy a szerző az *elme* 'mens' főnévvel kapcsolatosan rámutat Ranschburg hatására (147–9, 157). Úgy vélem azonban, hogy nem Ranschburg Pál „élesztette fel — immár másodízben — az *elme* szót” (157), hiszen ez a főnév és a vele alkotott számos összetétel élt a 19. század második felében is. Üssük föl a „Czímszó-jegyzék”-et, melyet az Akadémia Szótári Bizottsága készítettett „előkészületül a Magyar Nyelv Szótára új kiadásához” (Budapest, 1899). A többi között ezeket az adatokat találjuk: *elme*, *elmeállapot*, *elmebaj*, *elmebetegség*, *elmeefárasztó*, *elmegyöngeség*, *elmekór*, *elmetehetség*, *elmezavar*.

Azt gondolom a szerzőtől eltérően (152), hogy a HtB. fordítóinak nyelvi kezdeményezései özől n e m épült be sok „XIX. században gyors fejlődésnek induló pszichológiai szaknyelvbe”. (Lásd 146–53, 157.) Ennek ellenére Büky Béla joggal tekint a HtB.-ra mint „a magyar pszichológiai műnyelv előtörténetének egyik legfontosabb írásos” emlékére.

Több megjegyzés, amely nem érinti e könyv lényegének érdemét. — Legrégibb bibliafordításunkat a szerző szerint Pintér Jenő is huszita eredetűnek tartja (29); Pintérnek Büky által idézett könyvében azonban azt olvassuk, hogy „Megnyugtató módon egyik szerzetesrendhez sem lehet odakötni a legrégebb magyar bibliafordítás eredetét. Csak az bizonyos, hogy a szöveg nem husziták fordítása, hanem katolikus papoké” (Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. I. Budapest, 1930. 388). — Nem vagyok egy véleményen a szerzővel abban, hogy a *conscientia* szóban a *t*-nek *c*-re változtatásával és magyar személyranggal való toldalékolásával „mintegy utaltak és mintegy felhívták a figyelmet a fogalom önállóságára, egyedi jelentéstartalmára” (126). — Talán nem stílushiba, csak gépelési, illetőleg sajtóhiba: „nem élvezték a nyugati típusú kereszténység hittérítőinek jóindulatát, sőt inkább ellenszenvét” (10). Lásd még pl.: 15. o., 16. sor. Valami elkerülhetette a szerző figyelmét a 127. o. 15–16. sorának s a 147. o. 10. sorának fogalmazásában. — Stb.

Ezeknél többet nyomnak a latban a tanulmány értékei.

Az utóbbiak közül hadd emeljek ki egyet, amely a szerzőnek valósággal filológiai mesterfogása, s amely figyelmet érdemel a HtB. művelődéstörténeti háttérének megrajzolásában, Kardos Tibor patarén-elméletének cáfolatában is.

Kardos ugyanis ezt írja: „Nem szabad elfeledni, hogy a HtB. a gyulafehérvári krónika híradása szerint papdeákok fordítása. Tudjuk, hogy a deákság a középkorban garabonciáskodott. Orvoslással, varázslással, jóslással foglalkozott. Tudjuk azt is, hogy a patarének különös előszeretettel foglalkoztak orvoslással. Ezek a varázslással foglalkozó kitételek a deák szerzőkre vallanak, és műveltségükön a középkori elem és a pogány hagyomány úgy forr össze, mint a garabonciás diák alakjában a pogány sámáné, a táltosé a papdeák sekély »műveltségével«. Erre kétségbevonhatatlan bizonyítékunk van. Dániel könyve (III. 19.) arról beszél, hogy a babiloni király, Nabukadnezár arcának vonásai elborultak (*aspectus faciei illius*). A Bécsi Kódex ezt így fordítja: »ő orcájának nemzése megváltoztatéka«. Az *aspectus* szónak a *tekintet* szó felelne meg. A *nemzés* szó úgy került bele a fordításba, hogy a deák asztrológiai varázslással foglalkozott. Ugyanis a középkori asztrológiában nevezik a csillagok összhelyzetét egy adott pillanatban *aspectus*nak, és ez az adott pillanat, melyben az ember arevonásai, jelleme és sorsa rögzítődik: a születés vagy *nemzés* pillanata. Enélkül a fordítás érthetetlen.” (Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. MNyTK. 82. sz., 1953. 35–6. Lásd még a lapalji jegyzeteket ugyanott.)

Büky cáfolata egyszerű: a *aspectus*-nak többször is *nézés* a fordítása, csak egyetlen egyszer *nemzés*: ez az utóbbi másolási hiba. A HtB. ugyanis a nyílt *e* hangot *è*-vel jelöli,

s a másoló a ferde vonást vízszintesnek láthatta, a vízszintes vonás pedig a HtB.-ban nemegyszer az *m*-nek a jele (103).

Ezt a cáfolatot — ha egyáltalán szükség volna rá — még erősíthetjük is, ti. a BécsiK. másolója egy más alkalommal éppen a fordított hibát követte el, *nemzés* helyett *nézést* írt; lásd BécsiK. 305: föld agga *gnézéset* 'terra dabit germen suum'.

Befejezésül megemlítem a hatalmas, mintegy 300–400 tételre terjedő bibliográfiát (165–76).

Összefoglalóan: Büky Béla hasznos kezdeményezése figyelemreméltóan hozzájárult egy magyar onomasziológiai, illetőleg lélektantörténeti tárgykör ismeretéhez.

Vértes O. András

Csirikné Czachesz Erzsébet—Csirik János: Újságnyelvi gyakorisági szótár I—II. Magyar Pszicholingvisztikai Tanulmányok IV. Szeged—Budapest—Debrecen 1986. LII + 399 o. Szerkeszti: Papp F.—Lengyel Zs.

A különböző nyelvek első gyakorisági szótárai a múlt század második felében jelentek meg. Nálunk csak az 1930-as években készítette el Nemes Zoltán az első ilyen jellegű munkát (A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. Szeged, 1933.). 1941-ben ugyan csak Nemes Zoltán egymillió szótagot felölelő újságszöveg alapján állított össze gyakorisági listát (Szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszöveg alapján. Az egységes magyar gyorsírás könyvtára 190. sz.). Most a Csirik házaspár (közülük az egyik filológus, a másik matematikus) személyi számítógépen készített a mai sajtó nyelvéből gyakorisági szótárt.

A sajtó nyelvét Nemes Zoltán nyomán azért választották alapul, mert szókészlete feltehetően közel áll az élőbeszéd szókinéséhez. Azokból a sajtótermékekből dolgoztak fel egy-egy számot az első szótól az utolsóig, amelyek legalább 200 000 példányban jelennek meg (Családi lap, Dörmögő Dömötör, Füles, Képes Újság, Kisdobos, Ludas Magazin, Ludas Matyi, Magyarország, Népsport, Népszabadság, Nők Lapja, Pajtás, Rádió és Televízió Újság, Szabad Föld). A kiválasztott források között viszonylag sok a gyermek- és ifjúsági kiadvány, mert a szerzők munkájukkal elsősorban az oktatás céljait kívánják szolgálni. Az anyanyelvi nevelés „legfontosabb célja, hogy tanulóink nyelvileg is nagykorúvá válva képesek legyenek a társadalmi kommunikációra. Ennek a kommunikációs képességnek — sok más mellett — feltétlenül ki kell terjednie a tömegkommunikációs eszközök üzeneteinek a vételére is” (VI).

A szerzők bevezetésképpen magyar, orosz és angol nyelven áttekintik az eddigi gyakorisági szótárak típusait és funkcióit, majd munkájuk forrásairól és a feldolgozás módjáról értekeznek (VI—XL). Ezután négy táblázatot közölnek. Az elsőben a különböző nyelvek gyakorisági szótárainak a forrásanyagát, a feldolgozott adatmennyiséget, az első és az első 100 szó gyakoriságát hasonlítják össze. A második táblázatban a vizsgált szóanyag különböző gyakorisági intervallumainak (1, 1–50, 1–100, 1–500, 501–1000, 1001–1500, 1501–2000, 2001–2500, 2501–3000) számszerű és százalékos összehasonlítását láthatjuk. A harmadik a szavak gyakoriságának eloszlását tartalmazza. Ebből megtudjuk, hogy a szerzők által feldolgozott szókinésben 25 852 szó szerepel, és ezek különböző alakokban összesen 201 286-szor fordulnak elő. Az egyes szavak abszolút és halmozott gyakoriságát mutatja be a táblázat. A negyedik táblázat közli az anyag szófaji megoszlását, hány igét, főnevet stb. tartalmaz számszerűen és százalékosan (XLI—XLVIII).

A tulajdonképpeni szótár két részre oszlik. Az első az ábécé szerinti listát tartalmazza (3–232), a második a gyakorisági szótárt (235–399).

Az első részben találjuk a feldolgozott 25 852 szót ábécérendben. A címszavak után a szerzők feltüntetik a szó szófaját és előfordulásának számát. A szófajok meghatározásában az Értelmező Kéziszótár útmutatásai alapján jártak el. Az azonos szófajú homonimákat jelentésük megadásával különítették el. A többszófajú szavak többször szerepelnek címszóként. Így például a *magyar* szó főnévként 23-szor, melléknévként 230-szor fordul elő, a két számot összeadva megkapjuk, hányszor található meg a vizsgált 201 286 adatban. A szerzők a szótárírói gyakorlattól eltérően a létigét (*van*) is két címszóra bontják. Külön adják meg birtoklást kifejező előfordulásait. Eljárásukat nem indokolják. Kétségtelen, készült már olyan gyakorisági szótár is, amely elkülönítette a szavak egyes jelentéseinek a gyakoriságát, de egy szótáron belül csupán egy szót így kezelni, és annak is csak egy jelentését elkülöníteni elég különös eljárás, legalábbis némi magyarázatot igényelt volna. Az alakban eltérő szóváltozatokat szintén külön címszóként tárgyalták a szerzők (*gyerek*, *gyermek* stb.). Külön címszó a határozott névelő két alakja (*a*, *az*). Ha tehát a határozott névelő gyakoriságára vagyunk kíváncsiak, a kettő adatait össze kell adnunk. Megemlítjük, hogy a forrásokban előforduló tulajdonneveket és a határozott számneveket nem vonták be a szerzők a feldolgozásba. Ezt az eljárásukat sem indokolják. Kétségtelen, hogy az egyes tulajdonnevek gyakorisága pedagógiai céljuk szempontjából nem fontos, a számneveket meg mindenképpen tudni kell. De a szófaji gyakoriság megoszlásának vizsgálatában ezek hiányoznak. Például az anyagban szereplő 27 számnév 0,69 százalékos előfordulási aránya kétségtelenül félrevezető. És a határozott számnevek, valamint a tulajdonnevek figyelembevétele a többi szófaj előfordulási arányát is befolyásolta volna.

A második részben, a gyakorisági szótárban előfordulásuk gyakorisága szerint elrendezve találjuk a 25 852 szót. A forrásokban leggyakrabban, 19 300-szor az *a* névelő fordul elő, második az *az* névelő 6193 előfordulással. A kettő együtt 25 493-szor szerepel a vizsgált anyagban. A leggyakoribb 10 újságnyelvi szó a következők: *a*, *az* (névelő), *és*, *hoggy*, *is* (kötőszó), *nem*, *ez*, *van* (létige), *az* (névmás), *egy* (névelő). Amint látjuk az első tíz között van három névelő, három kötőszó, két mutatónévmás, egy módosítószó (tagadószó) és egy ige. Ezeken kívül az első 100 szót az alábbiak alkotják:

- 11—20: *de*, *már*, *ha*, *s*, *csak*, *kell*, *lesz*, *aki*, *még* (határozószó) *vagy*,
 21—30: *év*, *sok*, *jó*, *nagy*, *tud*, *mi*, *amely*, *lehet*, *sem*, *maga*,
 31—40: *minden*, *mind*, *mert*, *több*, *ami*, *idő*, *úgy*, *után*, *olyan*, *új*,
 41—50: *most*, *akkor*, *ember*, *e*, *egyik*, *van* (birtokos), *között*, *nap*, *munka*, *itt*,
 51—60: *pedig*, *ő*, *amikor*, *tesz*, *eladó*, *szó*, *sor*, *mint*, *rész*, *még* (kötőszó),
 61—70: *szám*, *is* (határozószó), *szerint*, *mint*, *majd* (időben), *ilyen*, *út*, *ország*, *forint*,
gyerek,
 71—80: *neki*, *más*, *magyar* (melléknév), *éves*, *utca*, *azonban*, *előtt*, *hanem*, *lát*, *kap*,
 81—90: *élet*, *én*, *hely*, *ne*, *gyermek*, *levél*, *név*, *alatt*, *vesz*, *ház*,
 91—100: *ők*, *így*, *nagyon*, *szép*, *ma*, *tart*, *szeret*, *akar*, *kis*, *város*.

Az első száz szóban 21 főnév, 17 határozószó, 15 névmás, 14—14 ige és kötőszó, 7 melléknév, 5 névutó, 3 névelő, 2 határozatlan számnév és 1—1 igenév és egyéb kategóriába tartozó szó szerepel. A leggyakoribb ige a *van*, a leggyakoribb főnév az *év*, a leggyakoribb melléknév a *jó*, névmás az *ez*, kötőszó az *és*, módosítószó a *nem*, határozatlan számnév a *sok* és a legtöbbször előforduló névutó az *után*.

Az első szó 19 300-szor fordul elő, ez az összefordulások 9,59 százaléka, az első 10 szó 44 157-szer, ez 21,94 százalék, az első 100 szó pedig 74 899-szer, ez pedig 37,21 százalék. Az I. táblázatból kiderül, hogy a magyar, finn, orosz, német, angol, francia, spanyol, arab gyakorisági szótárakban előforduló első 100 szó aránya csak a finnben kisebb (XLI). Általános törvényszerűségnek tartják, hogy minél változatosabb szókészletű a feldolgozás

alapját szolgáló szöveg, annál kisebb százalékban fordul elő az első 100 szó. Ezt a tételt szótárunk kétségkívül igazolja, hisz a feldolgozott sajtótermékek a vezéreiktől az apróhirdetésig igen sokrétű szöveget tartalmaznak.

Érdekes összehasonlítani szótárunk leggyakoribb szavait a több mint 40 évvel korábbi, Nemes Zoltán által készített gyakorisági lista adataival. Bár a két mű szempontjai nem mindenben egyeznek, az összevetés így is tanulságos. Nemes közöl egy táblázatot (354), amelyben a leggyakoribb száz szót mutatja be két változatban, az egyikben nem bontja szét az összetett szavakat tagokra, a másikban szétbontja. Mi az előbbit használjuk, mert új gyakorisági szótárunk is egy egységnek tekinti az összetételeket. Ezen belül azonban vannak feldolgozási különbségek, mert Nemes például a különírt igekötőket külön szónak tekinti, elválasztja a *volt*, *van*, *volna* igealakokat stb. Amint fentebb láttuk az utóbbi igét Csirikék is szétválasztják, de nem az alak, hanem a különböző jelentések alapján. Ezekről azonban most tekintsünk el!

Az első tíz szó közül az első hét ugyanabban a sorrendben szerepel mindkét munkában: *a*, *az* (névelő), *és*, *hogy*, *is*, *nem*, *ez*. Az új szótárban azután a *van*, *az* (névmás), *egy* a sorrend, a régiben pedig *egy*, *amely*, *volt* (ige). Csupán egy elem, az *amely* nincs meg a maiak között. Ennek az az oka, hogy Nemesnél az *az* magában foglalja a névelő és a névmás adatait is, ha ezt szétválasztotta volna a táblázatban, mint ahogyan a feldolgozásban megtette (52), akkor az *az* névelőként marad a második helyen, mutató névmásként pedig a hetedik helyre került volna. Így viszont a *volt* jutott volna lejjebb, de ha a szerző hozzá számította volna a *van* stb. előfordulási adatait, akkor előrébb került volna a létige, és az *amely* helye lett volna hátrább. Vagyis ha a két mű szempontjait egymáshoz közelítjük, kiderül, hogy a leggyakoribb tíz szó mindkettőben azonos. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy ezek a szavak az alapszókinsz tagjai, a névelők, kötőszavak a mondatalkotás fontos elemei, a létige, a tagadószó és a mutató névmások ugyancsak nélkülözhetetlenek a mindennapi nyelvhasználatban.

De ha tovább folytatjuk az összehasonlítást, akkor már nagyobb eltéréseket találunk. A tizenegyedikről a huszadikig csak öt szó azonos a szótárakban (*aki*, *csak*, *de*, *még*, *már*), a huszonegyedikről a harmincadikig csak kettő (*maga*, *sem*), és három az új szótárban (*ha*, *s*, *van*), az *amely* pedig a régiben került előrébb. A harmincegyedikről a negyvenedikig pedig nincs azonos szó a két műben. Végül ha az első 100 szó adatait vetjük egybe, megállapíthatjuk, hogy a Nemes által első 100 közé sorolt szavak közül 35 nincs meg az, új gyakorisági lista első 100 szava között. Ezek a következők: *ad*, *ahol*, *áll*, *arra*, *azonban*, *be*, *doktor*, *egész*, *el*, *ellen*, *elnök*, *első*, *este*, *fel*, *fog*, *francia*, *három*, *hét*, *kérdés*, *kerül*, *két*, *ki*, *kormány*, *meg*, *mond*, *német*, *óra*, *pedig*, *pengő*, *tag*, *tárgyalás*, *teljes*, *ügy*, *való*, *volna*. Tekintsünk el az itt szereplő igekötőktől (*be*, *el*, *fel*, *ki*, *meg*), a határozott számnevektől (*három*, *hét*, *két*) és a *volna* igealaktól, mert ezek különböző okok miatt nem vagy másképp fordulnak elő az új szótárban, akkor is hiányzik 24 szó a mai leggyakoribb 100 közül. Durván számítva a szavak egynegyede kicserélődött, pedig a *pengő* kivételével mind fontos elemei a mai szókinsznek. Az adatokból láthatjuk, hogy az első 100 szó közt is nagy változás történt, a továbbiakban természetesen még nagyobb eltérés mutatkozik.

Az új gyakorisági szótár régen várt, fontos mű, hiányt pótol. A részletekben, például a szófaji besorolásban olykor kételyeink támadnak. Az egyes gyanús eseteket azonban nem tudjuk ellenőrizni, mert a szerzők nem közlik, hogy a kiválasztott sajtótermékek melyik számát dolgozták fel. Így a kétely marad. Például a *még* szó kétszer szerepel a feldolgozásban, előfordul határozószóként 612-szer és kötőszóként 260-szor. Az Értelmező Kéziszótárban, amelyet a szerzők a szófajok megállapításában alapul vettek, a *még* csak határozószóként szerepel. De csak határozószónak tartja a hétköznapi értelmező szótár is. Nos, találgathatunk, hogy a szónak melyik jelentését minősítették a szerzők kötőszóinak, vagy netalán a kötőszói *még* mögött a *meg* kötőszó lappang? Ha az utóbbi

feltevés igaz, akkor csupán sajtóhibáról van szó, de makacs hiba, mert megismétlődik a szótár második részében, a gyakorisági szótárban, az első 100 szó között ugyanis kétszer fordul elő a *még*.

De a fenti apróság ellenére a szótárt nemcsak az anyanyelv és az idegen nyelvek tanításában, hanem más területeken is nagy haszonnal fogják forgatni. Nagy hasznát vehetik a tankönyvírók, szótárírók, nélkülözhetetlen a különböző nyelvészeti kutatásokban, a gyors- és gépírásban stb. Reméljük, hogy a számítógépek korszakában nem kell ismét 45 évet várni az újabb magyar gyakorisági szótár elkészítésére és megjelenésére.

Jakab László

Megjegyzések az „A szövegnyelv napjainkban” című cikk (Nyr. 110: 256) ürügyén. Dömötör Ákos figyelemre méltó példái a szövegnyelvre (Nyr. 110: 256) két kiegészítést kívánnak és egy javaslatra indítanak.

1. A *stagfláció* szót nem Ungvári Tamás hozta létre 1985-ben a *stagnálás* és az *infláció* szavakból — Ungvári csupán átvette és visszalatinosította az angol *stagflation* szót, ami a Barnhart Dictionary of New English 1963–1972 (Bronxville, N. Y., 1973. 441. o.) szerint nyomtatásban először 1971-ben jelent meg az angliai The Manchester Guardian Weekly című hetilapban. Itt tehát nem magyar nyelvű szó keletkezéséről, hanem angol nyelvű szó adaptálásáról van szó.

2. A *viza* és a *kecsge* hibridjéről, a *vicsegeről* a Nyelvőr olvasói Fabricius-Kovács Ferenc Újabb magyar halnevek című cikkében (Nyr. 100: 285–8) már 1976-ban olvashattak részletesen dokumentált leírást. „... a *vicsege* létrejöttét nem árt regisztrálnunk már csak azért sem, mert ritkán vagyunk abban a helyzetben, hogy ott lehetünk egy új szó létrejötténél” — írta F.—K. F.— s ez a megjegyzése az idő múltával egyre aktuálisabb.

A magyar nyelvészek érthetetlenül mellőzik szókincsünk mindennapi változásainak regisztrálását. Tizenöt év telt el az Értelmező Kéziszótár megjelenése óta, és az azóta keletkezett új szavainkról s szójelentéseinkről legfőbb szórványos írások olvashatók. Az *in vivo* lexikográfia pedig két okból is fontos: egyrészt pontos, részletesen dokumentált adatokat nyújthat a nyelvi változások vizsgálatához, másrészt megkönnyítené a majdani szótárírók munkáját. Végül is döresség lenne azt hinnünk, hogy a Kéziszótár megjelentetésével elvégeztük egy időre (milyen hosszú időre?) a dolgunkat. Ha példának okáért, a Nyelvőr szerkesztői nyitnának egy „Új magyar szavak” című rovatot, amelyben teret kapnának a szókészleti változásokat pontosan rögzítő cikkek, ezek jelentősen hozzájárulhatnának az Értelmező Kéziszótár majdani pótköteteinek megírásához, nem beszélve a nyelvi változások és az élő magyar nyelv kutatói munkájának megkönnyítéséről.

Az Amerikában élő Décsy Gyula „Hamburger for America and the World” című könyvét ismertető Szende Tamás azt írja, hogy „A szerző sok magyar adatot is hoz (a ’lángburger’ kivételével az általam ismert összeset)” (Nyr. 110: 127). Az, hogy a magyar *-burger* utótagú szavak egyetlen jó leírása csak egy nálunk alig hozzáférhető, s kevesek által ismert nyelven (angolul) írt könyvben olvasható, csekély öröme ad okot. Nem kellene mégis a saját forrásainkra támaszkodnunk?

Kontra Miklós

Ülésezett az Anyanyelvi Bizottság

1986. november 11-i ülésén az MTA Anyanyelvi Bizottsága azt vitatta meg, hogyan kapcsolódjon be két országos mozgalomba: a KISZ Szép szó mozgalmába és a Hazafias Népfrontnak beszéd-kultúránk felvirágoztatására irányuló kezdeményezésébe.

Az érdekelt szervezetek képviselőiben M a y e r Á g n e s, a KISZ KB kulturális osztályának munkatársa és J u h á s z R ó b e r t, a Hazafias Népfront osztályvezetője tartott részletes beszámolót mozgalmuk céljairól, az eddigi eredményekről és a folytatás lehetőségeiről. Mayer Ágnes elmondta: a Szép szó mozgalomnak az a célja, hogy fejlessze ifjúságunk anyanyelvi műveltségét, beszéd- és viselkedéskultúráját. A magyar nyelv hete előtt a KISZ felhívást tett közzé annak érdekében, hogy a „szép szó”, vagyis a durvaságtól mentes, magyaros és kifejező beszéd — jó értelemben vett — divattá váljon. Az ifjúsági mozgalom ezenkívül pályázatokat is kiírt (a nyelv és illem, az ifjúság szókincese, a szaknyelvek és a viselkedési szokások témakörében), s játékos nyelvi vetélkedőket, anyanyelvi táborokat is szervez. A legjobbakat a mozgalom emblémájával, a mozgásban lévő haranggal díszített jelvényekkel, díjakkal jutalmazza. Tervezik Szép szó-körök létesítését is.

Juhász Róbert beszámolója abból indult ki, hogy az anyanyelvért tenni: nemzeti ügy, hazafias kötelesség. Ennek jegyében csökkenteni kell a közéleti-politikai nyelvhasználatnak a köznyelvtől való elkülönülését, amely már-már a demokrácia akadályává válik. A Népfront kezdeményezése nagymértékben támaszkodik az Olvasó népért mozgalom már meglevő szervezeti formáira és a beszéd- és magatartás-kultúra kérdéseit gondozó munkabizottság tevékenységére (ez utóbbinak, mint ismeretes, nyelvész tagjai is vannak). Bánffy György színművész országgyűlési interpellációja és a tárgyban hozott belkereskedelmi miniszteri rendelet nyomán pedig széles körű mozgalom bontakozott ki az idegen nyelvű üzlet- és vállalkozásnevek magyarítására. E törekvést az Anyanyelvi Bizottság is helyesli, de — mint ez a vitában elhangzott hozzászólásokból is kiderült — fontosnak tartja a vitatott nevek gondos mérlegelését, a nyelvészek szakvéleményének kikérését.

A beszámolókat követő tartalmas vitában L ó r i n c z e L a j o s elnök, Grétsy László társelnök, Deme László, Szántó Jenő, Ruffy Péter, Szende Aladár és Wachá Imre bizottsági tagok támogatásukról biztosították a KISZ és a Hazafias Népfront kezdeményezését, s javaslatokat tettek a két országos mozgalom kibontakoztatására.

K. G.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. április 20. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
88.16679 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, II. (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	483
Szepessy Gyula: Nyelvi babonák (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	486
Szabó József: A nagykönyvi nyelvjárás (Ismerteti: <i>K. Fábrián Ilona</i>)	489
Szende Aladár (szerk.): Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére (Ismerteti: <i>Bellényi László</i>)	491
Kádárné Fülöp Judit: Olvasás és kommunikáció (Ismerteti: <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	495
Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	502
Paczolay Gyula: Magyar—észt—német—angol—finn—latin közmondások. (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	504
Büky Béla: A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban. (Ismerteti: <i>Vértes O. András</i>)	507
Csirikné Czachesz Erzsébet—Csirik János: Újságnyelvi gyakorisági szótár I—II. (Ismerteti: <i>Jakab László</i>)	510

A Nyelvőr postája

<i>Kontra Miklós</i> : Megjegyzések „A szövegnyelv napjainkban” című cikk ürügyén	511
---	-----

A nyelvőr hírei

<i>K. G.</i> : Ülészett az Anyanyelvi Bizottság	512
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185—881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest Pf. 149) és külföldi bizományaival.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyezékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárrium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szóképzés román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szóképzése). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székelly nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szóképzésünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft